

АКАДЕМІЯ НАУК
УНІСЬКОУ РАДЯНСЬКОУ СОЦІАЛІСТИЧНОУ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

VIII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1955

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

том VIII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1953

*Друкується за постановою Редакційно-видаєчної ради
Академії наук Української РСР.*

Редакційна колегія:

*дійсний член АН УРСР П. П. Єфіменко (відповідальний редактор), І. Г. Шовкопляс,
В. А. Богусевич, О. І. Тереножкин, А. В. Добровольський, Є. В. Максимов (секретар).*

П. П. ЄФІМЕНКО

НА НОВОМУ ЕТАПІ

XIX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу підбив величні підсумки боротьби і досягнень радянського народу і накреслив програму дальшого руху нашої країни вперед до світлого майбутнього, до повної перемоги комунізму.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ упевнено йде по шляху будівництва комуністичного суспільства. Величезних успіхів добились наша промисловість і соціалістичне сільське господарство. Кожний день відзначений у нас новими успіхами в галузі радянської культури і науки.

Озброєна всеперемагаючим революційним вченням Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна радянська історична наука є важливим знаряддям у боротьбі за побудову комунізму. Перед історичною науковою в цілому і окремими її галузями, зокрема перед археологією, стоять великі завдання. Найважливішим завданням історико-археологічної науки є створення праць узагальнюючого характеру на основі глибокого оволодіння марксистсько-ленінською теорією.

Комуністична партія безустанно вчить нас творчо застосовувати положення марксизму-ленінізму в усіх галузях людського знання, борючись проти догматизму і начотництва.

Справжні високі досягнення нашої науки можуть забезпечуватися лише при наявності широкої ініціативи і сміливого розгортання критики і самокритики, особливо критики знизу, спрямованої на докорінне поліпшення наукового планування і наукового керівництва, на боротьбу з недоліками, помилками і просто ворожими нам поглядами марристів, об'єктивістів і буржуазних націоналістів.

При розробці питань історії необхідно послідовно і безустанно боротися з неправильним, немарксистським висвітленням ролі особи в історії, яке проявилося в пропаганді чужої духові марксизму-ленінізму ідеалістичної теорії культу особи, в неправильній оцінці її місця в історичному процесі.

Найважливішою проблемою радянської історико-археологічної науки є вивчення питань, зв'язаних з процесом утворення племен, народностей і націй. У розробці цієї проблеми були допущені серйозні помилки в зв'язку із спробами розв'язати її в дусі антинаукових побудов М. Я. Марра.

Серед керівних положень марксизму-ленінізму, які необхідно враховувати і використовувати для правильного розуміння історичного процесу на його ранніх етапах, важливе місце має заняття вказівка І. В. Сталіна на історичну роль товарного виробництва в епоху рабо-

власницького ладу і в епоху феодалізму, а також вказівка на те, що основою феодалізму був не позаекономічний примус, як це вважали ще недавно деякі радянські історики, а економічний фактор — феодальна власність на землю.

Дуже важливе місце в роботі археологів має належати розробці проблем походження слов'ян і утворення Київської Русі — колиски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

В світлі сказаного зрозуміло, які високі цілі стоять перед радянськими істориками, які вимоги щодо ідейно-теоретичного рівня, широти поставлених питань, глибини і змістовності дослідження ставляться зараз радянською громадськістю перед історичною науковою.

Слід, проте, визнати, що хоч радянська історична наука, поза всяким сумнівом, знаходиться на незрівнянно вищому рівні, незмірно багатша і змістовніша, ніж буржуазна історична наука, яка переживає період занепаду й розкладу, вона має ще, безперечно, ряд слабих місць і великих недоліків¹.

Не меншою мірою, а, мабуть, значно більшою, це стосується радянської археології в цілому і української археології, що становить її невід'ємну частину. Неважаючи на безперечні і значні успіхи в ряді галузей археологічного вивчення, які зв'язані насамперед з великим розгортанням польових досліджень і нагромадженням величезного, часто дуже цінного фактичного матеріалу, радянська археологія на Україні не приділяє ще належної уваги розробці теоретичних питань і працям, які ставлять перед собою глибокі дослідницькі цілі, не кажучи вже про великі узагальнюючі траці, які підводять підсумки археологічним дослідженням в широкому територіальному і історичному плані. Розрив між інтенсивним нагромадженням нових матеріалів та їх розробкою як історичних документів, з використанням при їх висвітленні всіх інших джерел (даних мови, порівняльної етнографії, антропології та ін., а для пізніших епох і власне історичних фактів), безсумнівно, є одним з найслабших місць в роботі археологічних науково-дослідних установ нашої країни.

Мабуть цим насамперед треба пояснити ту велику кількість нерозв'язаних питань з ранньої історії СРСР. А без врахування і правильного висвітлення цих питань розуміння значення самих археологічних фактів нерідко стає, по суті, майже неможливим. Наприклад, незважаючи на особливий інтерес, який на протязі двох-трьох останніх десятиріч проявляється до пам'яток трипільської культури (пор. праці Б. Л. Богаєвського, Є. Ю. Кричевського, Т. С. Пассеck, С. М. Бібікова і ряду археологів УРСР), історичне місце цієї культури та значення її в проблемі етногенезу древніх слов'ян і майже всі інші зв'язані з нею найважливіші питання (як, наприклад, питання про походження трипільської культури, про характер землеробства у трипільських племен та ін.) так, по суті, і не дістали до цього часу якого-небудь певного, достатньо аргументованого розв'язання.

Ще менше є вилікань для майже повної відсутності в радянській археологічній літературі уваги до такої важливої теми, як питання про речові пам'ятки стародавніх індоєвропейських племен, хоча, ґрунтуючись на даних порівняльного мовознавства, ми непогано вивчили загальний рівень їх культурного розвитку і в усякому разі можемо вважати цілком встановленим той факт, що формування цих племен повинно було відбуватися десь на стику Європи і Азії, в умовах відкритого

¹ Див. П. Юдин, Труд И. В. Сталина „Экономические проблемы социализма в СССР“ — основа дальнейшего развития общественных наук, „Коммунист“, № 3, 1953, стор. 43; А. М. Панкратова, Насущные вопросы советской исторической науки, „Коммунист“, № 6, 1953, стор. 5; Передова, За дальнейший подъем исторической науки в СССР, „Вопросы истории“, № 9, 1952 та ін.

степового ландшафту, в епоху, перехідну від віку каменя до першого ознайомлення з металом (мідлю).

Не в кращому стані і багато інших питань ранньої історії народів СРСР, зокрема ті, які найближче відносяться до проблеми походження східних слов'ян. Такими є, наприклад, до цього часу не розв'язані питання про межі і характер культури власно скіфських племен, особливо в архайчну епоху, про етнічну приналежність осілого землеробського населення Геродотової Скіфії, яке залишило нам велику кількість різноманітних археологічних матеріалів, або таке важливі питання, як наявність або відсутність прямого послідовного зв'язку між рядом пам'яток так званої культури полів поховань черняхівського типу, в яких радянська наука з достатніми підставами вбачає речові залишки побуту древніх східнослов'янських племен, і культурою Київської Русі та ін.

В світлі сказаного неважко уявити, як гостро відчувається істориками і археологами, науковими працівниками, викладачами, студентами, не кажучи вже про широкі кола радянських читачів, відсутність в нашій літературі узагальнюючих праць з ранньої історії СРСР, в яких знайшли б собі місце всі перелічені вище і подібні до них питання і було б дано їх можливе розв'язання. Нелегко зрозуміти тому становище з єдиним виданням такого характеру, яке було підготовлене колективом, головним чином, ленінградських, а також московських археологів.

Ця фундаментальна праця, розрахована на велику читацьку аудиторію, була видана в незначній кількості екземплярів ще у 1939 р. як макет I тома „Історії СРСР“, який був підготовлений Академією наук СРСР, але так до цього часу і не з'явився як закінчене видання. Це пічим не можна виправдати. Закінчення роботи над I томом „Історії СРСР“ і випуск його у світ треба вважати першочерговим і найважливішим завданням Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, який є керівним науково-дослідним закладом країни. В роботі над макетом бере участь численний і досить кваліфікований колектив археологів — працівників московських і ленінградських установ Академії наук СРСР. Вихід у світ такого видання став би запорукою справжніх і великих успіхів нашої науки, насамперед, на шляху подолання всіх і всіляких антиісторичних помилок і перекручень.

Творча праця над створенням такого важливого і узагальнюючого дослідження вже сама дала б можливість розв'язати багато найсуттєвіших питань древньої історії СРСР з принципіально інших теоретичних позицій, ніж це було в радянській археології до виходу в світ праці І. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“ — в роки панування в археологічній науці антинаукових настанов М. Я. Марра.

Не можна не зважати на те, що для подолання впливу М. Я. Марра і його „учнів“ та послідовників в радянській археологічній науці за останні два-три роки багато вже зроблено, особливо силами Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. Досявд ПМК повинен всебічно використовуватись в повсякденній діяльності всіма археологами союзних республік. На жаль, та велика і важлива робота по перегляду завдань і методів археології в світлі вчення Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна, яка велась і проводиться в Інституті історії матеріальної культури, ще не знайшла належного відображення у пресі, якщо не брати до уваги редакційних статей в „Советской археологии“, „Кратких сообщениях ИИМК“, в „Вестнике древней истории“ та деяких інших журналах і збірниках („Советская этнография“, „Краткие сообщения Института этнографии“, „Вопросы истории“ та ін.), що видаються Академією наук СРСР. Такі статті, як відомо, в силу необхідності, мають звичайно дуже загальний і декларативний характер.

Для радянського читача і особливо для широкого кола радянських археологів було б дуже важливо, з точки зору основних, принципіальних настанов нашої науки, дістати уявлення про ті дискусії, на яких в кри-

тичному плані розглядаються на засіданнях Вченої ради ПМК великі монографічні дослідження, що вийшли за останні роки і є наслідком багаторічної праці ряду керівних співробітників ПМК.

Суттєвим недоліком в житті науково-дослідних організацій, що працюють в галузі археології, є відсутність або несистематичний, випадковий характер тематичних конференцій, які могли і повинні були б мобілізувати увагу радянських археологів на розв'язання найважливіших питань історико-археологічної науки, таких, наприклад, як походження і ранній період історії східних слов'ян або фінно-угрів, проблема древньоземлеробської трипільської культури та багатьох інших. Звичайно, немає сумніву в тому, що ПМК АН СРСР, як найсильніша археологічна установа нашої країни, що об'єднує значну кількість археологів, міг би при бажанні мати необмежені можливості для творчої і організаційної ініціативи у здійсненні всіх цих та інших подібних починань.

Організуюче, об'єднуюче значення ПМК могло б, цілком очевидно, проявлятися і в багатьох інших сторонах життя і діяльності археологічних установ союзних республік, як, наприклад, в розробці загального профілю археологічних видань, в єдиному плані експедиційних досліджень і багато де в чому іншому.

На жаль, керівництво ПМК в останній час зайняло щодо цього мало зрозумілу і навряд чи правильну позицію, яка, в усякому разі, ніяк несумісна з тією роллю, яку, на нашу думку, повинна була б відігравати одна з провідних наукових установ нашої країни.

Після І археологічної наради в Москві на початку 1945 р. ПМК не зробив будь-яких кроків в напрямі необхідного об'єднання археологічних сил країни — ні шляхом скликання всесоюзних нарад або конференцій з питань координації науково-дослідної роботи, ні в спеціальних статтях з цього питання в пресі, насамперед в своїх виданнях „Советская археология“ і „Краткие сообщения ИИМК“.

Виходячи з цього, не може не викликати почуття здивування і розчарування виступ колективу співробітників ПМК в питанні опублікування видань Інституту археології АН УРСР, в якому, в усякому разі, зовсім не відчувається бажання виправдати те місце, яке по праву повинен і може зайняти ПМК, як центральна археологічна установа СРСР.

Досить ознайомитися з рецензією, яка вміщена в недавно виданому XVII томі „Советской археологии“ під назвою „Видания Института археологии АН УРСР“, щоб стала очевидною її цілковита необ'єктивність. Дивне враження з погляду марксистсько-ленінського розуміння завдань наукової критики справляє вже самий тон статті, яка має, очевидно, якісь інші цілі, а не мету допомогти читачеві „Советской археологии“ оцінити як слід видання Інституту археології АН УРСР.

Звичайно, в „прорецензованих“ I—V томах „Археології“ і в I і II томах „Археологічних пам'яток УРСР“, як і в інших виданнях Інституту археології, є чимало різних недоліків і більш або менш серйозних хиб, які, безсумнівно, треба врахувати і продумати і виправити які повинен прагнути кожний чесний радянський науковий колектив. Такі недоліки і слабкі місця є як у плануванні окремих наукових збірників, що їх видає Інститут археології АН УРСР, так і в тих або інших вміщених в них статтях.

Безперечно, Інститут археології АН УРСР ще багато повинен зробити для перетворення в життя великих ідей класиків марксизму-ленінізму, про які згадують автори рецензій. Деяло реальне вже зроблено Інститутом археології в цьому напрямі, про що свідчить VI наукова конференція, проведена інститутом у 1952 р. в зв'язку з другими роковинами виходу в світ праці Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“, і виданий інститутом збірник доповідей на цій конференції.

Звичайно, можна цілком погодитись з наявністю окремих слабих місць або недостатньо обґрутованих висновків в деяких статтях, як, наприклад, в статтях В. М. Даниленка, І. В. Фабриціус або М. Я. Рудинського, яким приділяється так багато уваги в загаданій рецензії¹.

Зважаючи на те, як багато лишається нез'ясованого і нероз'язаного в древній історії нашої Батьківщини, якщо виходити з археологічних даних, можна думати, що момент дискусійності неминуче мусить в тій чи іншій мірі бути в дуже багатьох дослідженнях археологів УРСР. Проте навряд чи можна схвалити бажання рецензентів з „Советской археологии“ переконати своїх читачів у тому, нібіто основною причиною цього є намагання українських археологів навмисне застосувати „метод замовчування (!?)“ досягнень російських радянських археологів (стор. 258 та ін.) або що Інститут археології АН УРСР допускає грубу помилку, застосовуючи „систему друкування в своїх виданнях статей, зокрема московських і ленінградських авторів, українською мовою (стор. 259).

Редакція „Советской археологии“ намагається видати зайняту нею дивну позицію щодо Інституту археології АН УРСР і його видань як думку „радянської археологічної громадськості“. Останнє можна цілком законно взяти під сумнів.

Радянська археологічна громадськість не може не оцінити, як цілком позитивний факт, не тільки величезну польову дослідницьку роботу Інституту археології АН УРСР, яку він проводить з року в рік (до речі сказати, в тісній співдружності з найвидатнішими археологами Москви та Ленінграда), а й те, що інституту вдалося вперше на Україні здійснити систематичну публікацію великого нагромадженого ним наукового матеріалу. Зрозуміло, що видання Інституту археології АН УРСР відбивають, і не можуть не відбивати, процес його внутрішнього росту як дослідної установи, що проявляється в розширенні і поглибленні наукової тематики матеріалів і досліджень, що публікуються в цих виданнях, в більш визначеному профілі, який дістають з номера в номер самі збірники „Археологія“, „Краткие сообщения“, „Археологічні пам'ятки УРСР“, не кажучи вже про ряд виданих інститутом монографічних нарисів.

Загальний тон рецензії, вміщеної в XVII томі „Советской археологии“, тим більше може викликати законне здивування у радянського читача, що він цілком суперечить ряду інших позитивних відгуків на ті самі та на інші видання Інституту археології, що вийшли в світ

¹ Розгляду статті І. В. Фабриціус „До питання про топографізацію племен Скіфії“ з восьми сторінок рецензії приділено близько двох з половиною сторінок. Обізнаний читач знає, яким важким і в прямому розумінні дискусійним є поставлене І. В. Фабриціус питання. Відомі і заслуги І. В. Фабриціус в галузі скіфознавства. Таку позицію автора названої рецензії можна було, б тільки вітати, коли б вона не мала неприємного відлetchатку необ'ективності, тенденційності, який властивий рецензії в цілому. Приблизно те саме можна сказати і про сторінки, присвячені статтям В. М. Даниленка і М. Ю. Брайчевського. В порушенні М. Ю. Брайчевським дуже цікаве питання про взаємовідносини дерев'янослов'янських племен епохи полів поховань і Римської імперії автор рецензії вносить цілком суб'єктивні уявлення, не бажаючи зважати на добре встановлений тепер на підставі археологічних джерел факт дуже раннього просування слов'ян до самих кордонів Римської імперії. Автор рецензії нападає на М. Я. Рудинського, який опублікував свої старі матеріали про палеолітичне місцевознаходження Пушкарі I, за те, що він нібіто ігнорує результати досліджень М. В. Воеводського. Проте автор рецензії забуває, що стаття М. Я. Рудинського має мету відновити його пріоритет відкриття і першого дослідження цієї важливої пам'ятки. Такими ж прийомами рецензенти з відома редакції „Советской археологии“ намагаються огульно опорочити і всі інші матеріали, опубліковані в збірниках „Археологія“ і „Археологічні пам'ятки УРСР“. Щастливим винятком на цьому загальному темному фоні у зображені рецензентів є лише стаття О. І. Тереножкіна з питань скіфознавства, опублікова на VII томі „Археології“.

протягом останніх років в таких журналах Академії наук СРСР, як „Вестник древней истории“, „Вопросы истории“ та ін.¹.

Слід сказати, що позиція, яку зайніля редакція „Советской археологии“, ні в якому разі, очевидно, не може сприяти встановленню тієї атмосфери дружнього співробітництва, в якій, слід вважати, зацікавлений не тільки Інститут археології АН УРСР.

Повертаючись до основної теми нашої статті, бажано відзначити найголовніші завдання, які, на нашу думку, стоять перед радянською археологічною науковою у вивченії далекого історичного минулого території УРСР. Нам доводиться виходити з того факту, що наукова діяльність Інституту археології АН УРСР становить лише певну частину тих багатьох творчих починань, які здійснюються радянськими археологами, що займаються розробкою питань стародавньої історії нашої великої Батьківщини. Разом з усім колективом вчених СРСР Інститут археології вносить посильний вклад в справу рішучої перебудови і дальншого розвитку науки, праґнучи допомогти радянській археології зайняти перше місце у світовій науці. Природно, що Інститут археології АН УРСР насамперед відповідає за стан історико-археологічних досліджень на території нашої республіки.

Немає потреби перелічувати тут все те, що було зроблено в цьому напрямі хоча б за небагато останніх років, оскільки деякі підсумки працям, виконаним Інститутом археології АН УРСР, підбиті ще зовсім недавно на VI науковій конференції (червень 1952 р.)², проте слід сказати, що співробітникам інституту вдалось добути багато нових, часто дуже важливих даних з стародавньої історії УРСР. Одержані матеріали дозволяють багато де в чому зовсім по-новому уявити історичну роль стародавніх родових колективів, племен і народів на території Української РСР, починаючи з найдавніших епох.

Відкриття в ряді місць Української РСР пам'яток древнього палеоліту доводить всю безпідставність думки про відносно пізне заселення Східної Європи. Вперше внаслідок дуже цікавих спостережень українських археологів ми починаємо орієнтуватися в тих конкретних формах, які дістала на Україні культура неолітичних племен. Уже тепер можна простежити розвиток цієї культури, починаючи з далеких часів так званого мезоліту і з'явлення перших одомашнених тварин — ще за багато тисячоліть до початку нашої ери; бачимо, як складається на пізнішому етапі неоліту, в зв'язку з розвитком пастушачого господарства, більш висока культура нового типу, яка характеризується великим поширенням приміщень для поховань типу „галерей“.

Зовсім інакше, ніж це було ще недавно, вимальовується нам тепер епоха раннього металу — міді і ранньої бронзи, яку ми в її пам'ятках розуміємо тепер як складний процес формування численних племен з різним господарським ладом, культурою і побутом. Серед них ми чітко можемо розрізнати досить рухливі пастушачі племена степового Лівобережжя і травнистих рівнин між Дніпром і Дунаєм, будівників перших курганів, з якими, мабуть, насамперед слід зв'язувати в нашому уявленні стародавню культуру сучасних іndoєвропейських народів, які почасти ще не розділились. Останнім, природно, протистоїть великий масив древньоземлеробських трипільських общин лісостепового українського Правобережжя з добре виявленими рисами культури, що переносять нас на Південь, в історичне оточення стародавнього Сходу і східного Середземномор'я.

¹ Пор., наприклад, рецензію на збірник „Археология“, т. I — ВДИ, № 4, 1948, стор. 127; рецензію на збірник „Археология“, т. II, III, IV — ВДИ, № 3, 1951, стор. 122 і 129; рецензію на „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. I і т. II — ВДИ, № 1, 1952, стор. 147. Цілком позитивні відгуки є й на інші видання Інституту археології АН УРСР, такі, як праця Б. М. Гракова „Скіфи“, М. К. Каргера „Древний Киев“, В. К. Гончарова „Райковецьке городище“, В. И. Довженка „Військова справа в Київській Русі“, та ін. — див. ВДИ, № 2, 1948; „Вопросы истории“, № 1 і № 7, 1951, та ін.

² Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, див. доповідь директора інституту дійсного члена АН УРСР П. П. Єфіменка (стор. 5).

Але вже в епоху середньої і, особливо, пізньої бронзи, а потім і раннього заліза, принаймні на більшій частині території правобережжя Дніпра, колишня різноманітність археологічних культур, яка відповідає, очевидно, багатоплемінності населення краю, поступається місцем чіткішій картині вирівнювання культурних ознак, в чому, природно, треба вбачати просування на історичну сцену якихось найближчих предків пізніших, історично відомих вже слов'янських племен — венедів, склавінів, антів.

У I—II ст. н. е. наявність східнослов'янських переселенців виразно документується археологічними пам'ятками черняхівського типу не тільки по нижній течії Дніпра, аж до околиць Ольвії, з одного боку, а й на південному березі Криму — з другого. На цьому загальному історичному фоні, який стає дедалі яснішим, залишаються все ще нерозв'язаними дуже багато суттєво важливих питань. Одним з найважливіших питань, які тісно зв'язані з проблемою походження східних слов'ян, є питання про історичні взаємовідносини двох основних груп пам'яток Правобережжя України епохи кінця бронзи — раннього заліза: південної, лісостепової (білогрудівсько-чорноліської, висоцької, пізніше „скіфської“) і північної, власне лісової, поліської (бобрицько-підгірської) з їх зовсім відмінним на цьому етапі господарським та культурним ладом. Звідси в значній мірі походять ті неясноті, які ускладнюють розв'язання питання про походження безсумнівно вже слов'янських культур полів поховань — корчоватського і черняхівського типів. Подолання цих труднощів в значній мірі може полегшитись початим в останні роки вивченням пам'яток пізньої бронзи — раннього заліза на території білоруського Полісся.

Великим досягненням Інституту археології АН УРСР (теж протягом останніх років) слід вважати відкриття пам'яток пастирсько-волинцевського типу — у вигляді місць поселень і зв'язаних з ними некрополів, що проливають яскраве світло на культуру східних слов'ян VII—VIII ст. — часів зародження Київської Русі. Можна відмітити також значну роботу, яку проводить Інститут археології АН УРСР, часто разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР, по вивченню стародавнього Києва, Чернігова, Переяслава, Вишгорода, Галича, Райків, Колодяжина та інших древньоруських міст IX—XIII ст.

Перші успіхи археологічної науки на Україні нерозривно зв'язані з її зростанням як марксистсько-ленінської історичної науки. Переоборюючи шкідливі, антинаукові погляди М. Я. Марра, які мали місце в радянській археологічній науці, зокрема в роботі археологів УРСР, наукові працівники Інституту археології АН УРСР ставлять собі за мету піднести її до рівня передової науки сучасності. Значним кроком вперед для Інституту археології є його наполеглива багаторічна робота над великою колективною працею „Нариси стародавньої історії України. Підсумки історико-археологічного вивчення УРСР“. Ця праця є важливим стимулом до глибокого і критичного перегляду всіх принципіальних позицій науки в багатьох питаннях, зв'язаних з давнім минулім території УРСР.

Якщо Інститут археології АН УРСР не може і не повинен перевірювати реальні можливості археологічної науки на теперішньому її етапі, зокрема і можливості археологів УРСР у справі успішного розв'язання всіх проблем великого історичного значення, які стоять перед ними, то він прагне зробити все можливе для успішного здійснення цього почесного завдання.

Інститут археології твердо впевнений в тому, що його діяльність дістане підтримку всіх радянських археологів і насамперед археологів ПІМК АН СРСР і знайде в них уважну і об'єктивну оцінку як позитивних, так і негативних, слабих сторін його роботи.

С Т А Т Т І

В. Й. ДОВЖЕНОК

ФЕОДАЛЬНИЙ МАЄТОК В ЕПОХУ КІЇВСЬКОЇ РУСІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

I

На Русі феодальні відносини встановилися вже в IX ст., про що зазначав В. І. Ленін, коли писав, що в Росії кріпосництво держало мільйони селян в забитості з IX ст.¹.

У даному разі В. І. Ленін мав на увазі не кріпосне право, яке з'явилося в пізніші часи феодального ладу, а особисту залежність селян від землевласника-феодала, яка, як прояв позаекономічного примусу, була типовою ознакою феодальних відносин. „Форми й ступені цього примусу, — писав В. І. Ленін, — можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і кінчаючи становою неповноправністю селянина“². Але треба підкреслити, що позаекономічний примус не був основною рисою феодалізму. З цього приводу Й. В. Сталін зазначає: „Звичайно, позаекономічний примус відігравав роль у справі зміцнення економічної влади поміщиків-кріпосників, проте, не він був основою феодалізму, а феодальна власність на землю“³.

Про панування феодальних відносин на Русі з IX ст. цілком певно свідчать писемні і археологічні джерела. Вони змальовують розвинене класове суспільство, в основі якого лежала феодальна земельна власність. Погляд на встановлення феодального ладу на Русі в IX ст. вже визнаний в радянській історичній науці і зараз немає потреби його доводити.

Про рівень поширення і розвитку феодального землеволодіння в Київській Русі в IX—X ст. свідчать багаті поховання місцевої феодальної знаті цього часу. Характерною рисою цих поховань є наявність в них зброї, в зв'язку з чим їх називають дружинними похованнями. В радянській археологічній науці вже давно відкинута думка буржуазних вчених про те, що ці поховання належать представникам норманської дружини, яка нібито панувала над місцевим слов'янським населенням. Зарах вже цілком доведено принадлежність так званих дружинних поховань представникам пануючого феодального класу місце-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 342.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

³ Й. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 40.

вого слов'янського населення. Зброя в руках цього класу була засобом панування над підлеглим населенням.

На території Київської Русі виявлено багато дружинних поховань, особливо біля визначних центрів Київської Русі, де в IX—X ст.ст. феодальні відносини були розвинені в більшій мірі, ніж в інших місцях. Проте вони зустрічаються і в інших місцевостях, віддалених від центрів. Показово, що групи курганів з так званими дружинними похованнями біля Чернігова пов'язуються з літописними селами, що тут знаходилися. Це дає підставу вважати чернігівських дружинників власниками літописних сіл.

На підставі вивчення чернігівських дружинних поховань Б. А. Рибаков прийшов до висновку, що „чернігівські бояри-воїни IX—X ст.ст.—це не натовп безземельних княжих мужів, що оточували князя, це землевласники, сюзерени своїх дружинників, господарі сіл, відомих нам з літопису, біля самих стін Чернігова”¹.

Особливий інтерес має найбільший і найбагатший чернігівський курган Чорна Могила, в якому, згідно з народними переказами, був похований чернігівський князь Чорний. Картина, розкрита розкопками цього кургана, дозволяє стверджувати, що він дійсно належав князю, який жив в першій половині X ст. і ім'я якого для нас залишилося невідомим. За своїм багатством Чорна Могила перевищує всі інші розкопані слов'янські кургани. Крім різних коштовних речей і зброї, що були покладені з покійником, в кургані разом з господарем була похована також і рабина, біля якої покладено 10 серпів.

Поховання в Чорній Могилі свідчить не лише про високий рівень майнового і соціального становища померлого, а й про те, що таке становище його було засноване на великому землеволодінні і хліборобському господарстві. Рабина з серпами, що похована разом з господарем, символізує велике феодальне господарство, основане на праці залежного населення.

Загальновідомі літописні свідчення про власні князівські городи і села, наприклад Вишгород — Ольжин град, село Ольжичі, городи Володимира Святославича, від яких він віддавав десятину на утримання церкви. Але в дійсності таких городів і сіл, що були в феодальній власності, існувало значно більше, ніж їх відомо з історичних джерел. Доказом цього є літописна загадка про городи древлянської землі, які належали, мабуть, древлянським князям і „лучшим мужам“. Розповідаючи про древлянські події 945—946 рр., літопис зазначає, що під владою древлянського князя Мала знаходилися дрібніші князі і „лучшиє мужи“. Це були васали Мала, які за певних умов могли відокремитися від свого сюзера, як це і сталося в 946 р. під час війни Ольги з древлянами. Звертаючись до обложених в Іскорostenі древлян, Ольга говорила їм: „Вси гради ваши предащася мне и ялися по дань и делают нивы своя и земли своя, а вы хотите измерети гладом“². В городах, що прийняли підданство Ольги, природно вбачати ті пункти, в яких проживали древлянські князі і „лучшиє мужи“ і які їм належали як власність.

У городах і селах, що знаходилися в феодальній власності, були господарства, які у писемних пам'ятках називаються дворами. Вони були центрами феодальних маєтків. Подібні двори згадуються у „Сказанії про князів Бориса і Гліба“, яке висвітлює події XI ст., але його відомості про феодальні двори відповідають більш раннім часам. У цьому творі розповідається про те, як Святополк Окаянний, після того як він убив брата Бориса, думав про своє становище, якщо йому не пощастило втриматися на великокнязівському столі: „И буду чуж престола отца моего, и жалость земля моя снесть мя, и поношения

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, 1949, стор. 52.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, Л., 1926, стор. 58.

нападут на мя, и княжение мое примет ин, и в дворах моих не будет живущего¹! Отже, запустіння своїх дворів Святополк вважав великим лихом для себе, так само як і позбавлення князівства. Цілком імовірно, що подібні двори складалися з хором, про які згадує „Руська Правда“, де проживали власники дворів, з жителем для дружинників і дворової челяді та з різних господарських приміщень.

Розвиток ремесла і торгівлі, зростання міст, збільшення неземлеробського населення в Київській Русі ставили завдання збільшувати виробництво продуктів для задоволення потреб населення, не зайнятого в сільському господарстві. В зв'язку з цим феодальний клас поширює і збільшує свої маєтки: тут починають виробляти продукти, і насамперед хліб, не тільки для задоволення потреб натурального господарства, а й на продаж.

Поширені „Руська Правда“ змальовує велике феодальне господарство, яке обслуговується значним штатом економічної адміністрації і в якому працює велика кількість експлуатованого населення, що знаходиться в різних формах і на різних ступенях феодальної залежності.

Немає потреби наводити всі свідчення літописів про феодальні маєтки XI—XIII ст.ст. Наведемо лише найбільш яскраві приклади, які показують розміри господарства, продукція якого далеко перевищувала натуральні потреби феодала і тих, хто його оточував. Показові в цьому відношенні свідчення про двори Ігоря і Святослава Ольговичів на Путівльщині, які були пограбовані під час міжусобної війни в 1146 р.. Про село Ігоря Ольговича читаемо: „Поидоста на Игорево село, идеже бяше устроил двор добре: бе бо тут готовизны много и в бретяницах и в погребах вино и медове и, что товару тяжкого всякого до железа и до меди, не тягли бяхут от множества всего того вывозити. Давидовичи же повелеста имати на возы себе и воем потом повелеста зажечи двор и церковь святого Георгия и гумно его, в нем же бе стогов 900“². В селі Святослава Ольговича Давидовичі пограбували „и скотнице и бретянице и товар, иже бе не мочно двигнути, и в погребах было 500 берковцев меду и вина 80 корчаг“³. Далі говориться, що була пограбована церква, в якій знаходилися срібні посудини і „платы служебные, а все шито золотом“ та ін. З двору Святослава Давидовичі забрали 700 душ челяді. Одночасно вони захопили стада Ігоря і Святослава, в яких було „кобыл стадных 3000, а конь 1000“⁴.

Важливо відзначити, що феодальні маєтки, подібні селам Ігоря і Святослава Ольговичів, в XI—XIII ст.ст. існували в Київській Русі в значній кількості на всій території. Як багато було феодальних маєтків в цей час і як густо вони вкривали територію, свідчить літописна загадка про загибель від пожежі дворів біля Вишгорода під час облоги його військами Мстислава Ізяславича в 1169 р. В цьому році внаслідок воєнних дій „на болоны от Днепра зажгла двор тысяцкого Давида, Радло и инех 7 дворов сгоре“⁵. Тисяцький Давид і боярин Радло належали до феодальної аристократії; ім'я власників інших семи дворів літопис не згадує, але можна припустити, що вони також належали представникам феодального класу, може лише менш заможним і відомим, ніж тисяцький Давид і боярин Радло, через що літописець не вважав потрібним згадувати їх кожного окремо. Таким чином, в околицях Вишгорода було спалено дев'ять дворів, з яких два безперечно належали великим феодалам і сім, — мабуть, дрібнішим землевласникам.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, 1928, стор. 10.

² Ипатьевская летопись, СПБ, 1871, стор. 236.

³ Там же, стор. 237.

⁴ Там же, стор. 235.

⁵ Там же, стор. 365—366.

Треба думати, що в цьому відношенні Вишгород не був винятком серед інших феодальних центрів Київської Русі.

Основним археологічним джерелом для вивчення феодального маєтку в епоху Київської Русі є городища цього часу. В археологічній науці в другій половині XIX ст. Д. Я. Самоквасовим було обґрунтовано твердження про городища як місця населених пунктів. Це було значним науковим досягненням, бо вводило в науковий обіг нову дуже важливу категорію історичних джерел; такий погляд на городища дозволяв уявити ступінь заселеності території Київської Русі і загальний рівень культури. Але залишалося зовсім неясним, що являли собою ці населені пункти.

Етимологічно слово „городище“ визначає місце, де знаходився город. Отже, така назва давала підставу деяким вченим розуміти ці поселення по аналогії з містами (городами) — центрами ремесла і торгівлі. Існували також погляди на городища як на місця кріпостей, які будувала Київська держава для захисту своєї території. Деякі городища XI—XIII ст. ст. розглядалися також як місця феодальних замків, а деякі найбільш ранні — як місця укріплених поселень родових общин.

Питання про соціальну принадлежність городищ Київської Русі не розроблено і зараз. Прийнято вважати (без певного обґрунтування), що городища цього часу залишились від населених пунктів кількох категорій: укріплених поселень родових общин, тимчасових сховищ (рефугіумі), міст — центрів ремесла і торгівлі, феодальних замків. На нашу думку, можна говорити лише про дві соціальні категорії укріплених поселень епохи Київської Русі, від яких залишилися городища, — про міста і феодальні замки; одночасно вони були, звичайно, і кріпостями, бо функції захисту від ворожих нападів були характерними для всякого укріпленого пункту.

Укріплених поселень родових общин в епоху Київської Русі вже не було.

В умовах первісно-общинного ладу кожна родова община або плем'я були мало пов'язані в економічному і соціальному відношенні з іншими подібними общинами і племенами. В таких умовах неможливо було організувати колективну оборону і взаємодопомогу в разі воєнних нападів ворога. Воєнні сутички відбувалися, очевидно, і між окремими сусідніми родами і племенами. Це викликало потребу укріплювати поселення, щоб запобігти раптовим нападам ворога і захистити себе і своє майно. Можна припустити, що розміри городищ цього часу відповідають чисельності тих колективів первісно-общинного суспільства, які їх будували. Як видно, таке значення мають городища осілого хліборобського населення лісостепової території I тисячоліття до н. е., а також городища в лісових районах Східної Європи другої половини I тисячоліття до н. е. і I тисячоліття н. е.

В епоху, коли племена об'єдналися в союзи племен і відокремленість окремих общин поступилася територіальним об'єднанням, з'явилася умови для колективної оборони в більш широких масштабах і зникла потреба укріплювати окремі поселення. Цей період у східних слов'ян на лісостеповій території почався десь на рубежі нашої ери і продовжувався до VIII—IX ст. Саме в час між III і IX ст. історичні джерела засвідчують на лісостеповій території існування політичних об'єднань. Мається на увазі антське політичне об'єднання IV—VI ст. ст., яке, за свідченнями візантійських письменників і археологічних джерел, має багато рис, що характеризують державу. Літопис і східні письменники засвідчують існування в цей час (VI—VII ст. ст.) політичного об'єднання на Волині під зверхністю дулібів, яке, очевидно, є тим самим об'єднанням, про яке згадують візантійські письменники. Від цього об'єднання В. О. Ключевський починав історію державного життя схід-

них слов'ян. Пізніше східні письменники засвідчують існування кількох територіальних об'єднань на східнослов'янській території — Славії, Куюби і Артанії. Східнослов'янські племена, які засвідчені в „Повести временных лет“, очевидно, являли собою в цей час також територіальні, а не родоплеменні об'єднання.

Для цього періоду на території Лісостепу виявлені лише відкриті неукріплені поселення. Це поселення культури полів поховань, які належать до першої половини I тисячоліття н. е., поселення другої половини I тисячоліття, які умовно можна назвати поселеннями пізньокорчоватського типу, поселення VII—VIII ст.ст. типу Пастирського і Луки Райковецької на Правобережжі і поселення цього часу типу Волинцевського на Лівобережжі. Всі вони розташовані переважно на рівних відкритих місцевостях, які зручні для ведення землеробського господарства. Проте відсутність укріплених поселень від рубежа н. е. до VIII—IX ст.ст. не означає, що в той час і на цій території не було потреби в захисті поселень. Навпаки, політична обстановка тих часів була особливо напружену і вимагала особливих заходів по обороні населення. Але оборона відбувалася, мабуть, не кожною общинною зокрема, а військовою верстовою суспільства і не шляхом укріплень окремих поселень, а силою зброй¹.

Укріплені поселення знову з'являються на території Лісостепу десь у IX ст. Вони, проте, були призначені для зовсім інших цілей, ніж укріплені поселення епохи первісно-общинного ладу. На цей час у східних слов'ян виникло феодальне землеволодіння, загострилися класові суперечності між землевласниками і селянами і почалася боротьба між феодалами за владіння землею. Землевласники будують замки для захисту від нападів інших феодалів. Ці замки були також засобом панування над навколошнім селянським населенням. Характерним явищем феодального часу є той факт, що основна маса поселень була неукріпленою; укріплені ж поселення призначалися не для всього населення, а лише для його привілейованої частини.

Іншого пояснення причин виникнення в IX ст. городищ на території Лісостепу після тривалого періоду існування лише відкритих поселень знайти неможливо.

Протягом I тисячоліття н. е. могли існувати укріплені поселення родових общин лише в найвіддаленіших і найвідсталіших районах на Півночі і по Поліссю, де тоді зберігалися ще пережитки первісно-общинного ладу. Але й тут вони могли існувати не пізніше IX ст. Для наступного часу укріплені поселення родових общин неможливі на всій території Київської Русі. Там, де родові укріплені поселення існували до часів Київської держави, з перемогою феодального ладу в Київській Русі вони, очевидно, перетворилися на феодальні замки. Можливо, що саме так і було з укріпленими поселеннями, залишками яких є городища роменсько-боршевської культури південно-східної частини Київської Русі.

Переважна більшість городищ епохи Київської Русі відзначається дуже невеликими розмірами; площа їх часто не перевищує 2000—3000 м². На такій площі могли вміщатися лише дуже невеликі оселі. Хоча історичні джерела називають такі поселення „городами“, проте вони не були осередками ремесла і торгівлі. Назва „город“ в епоху Київської Русі не визначає соціального характеру поселення, бо так називали в той час всякий населений пункт, який був укріплений (огорожений), незалежно від соціального складу населення, яке в ньому проживало.

¹ Таке пояснення відсутності городищ на Придніпров'ї в античний період вперше висловив М. Ю. Брайчевський в 1951 р. в доповіді на конференції ІМК АН СРСР, присвячений вивченню древньоруських міст.

В IX—X ст.ст. лише деякі городи були містами — центрами ремесла і торгівлі; до них належать Київ, Новгород, Ладога, Чернігів, Смоленськ, Любеч і деякі інші.

В XI—XIII ст.ст. кількість ремісничих і торгових центрів Київської Русі набагато збільшилася, але і в цей час не всі поселення, які називаються в джерелах „городами“, були насправді містами.

Отже, переважна більшість городиць епохи Київської Русі є місцями феодальних замків. Саме цим і пояснюється невеликий їх розмір, бо замок являв собою укріплене поселення переважно з одного двора, що складався з кількох приміщень — житла для господаря, жителі для дружинників і челяді, господарських приміщень для різних служб.

Лише на непорозумінні засновано уявлення про городища як промісця тимчасових сховищ, куди збиралося навколоїшнє населення тільки в разі воєнної небезпеки, і які в звичайні мирні часи залишалися порожніми.

В дійсності такі сховища були зовсім непотрібні. В умовах тогочасної військової техніки під час воєнних нападів люди могли дуже легко захистити себе від ворога і без допомоги укріплень. Ліси, болота і інші природні сховища були значно кращими для перебування при небезпеці, бо тут можна було забезпечити себе водою і на деякий час навіть їжею.

Укріплення були потрібні для захисту насамперед майна і худоби жителів, які і намагався захопити ворог під час воєнного нападу. Але важко уявити, щоб під час небезпеки населення могло доставити майно і худобу в укріплених пункти. При раптових нападах для цього не було часу, та й на невеликих городищах не могло вміститися населення з майном і худобою навіть найближчих околиць. Отже, будувати укріплення могли лише для тих людей, які постійно в них проживали з своїм майном.

Завдання оборони території Київської Русі від нападів кочівників — печенігів і половців — висували потребу будівництва городів, що мали спеціальне оборонне призначення. Такі городи будував Володимир Святославич по Десні, Острі, Трубежу, Сулі і Стугні, а пізніше Ярослав Володимирович — по Росі, але ці оборонні пункти одночасно були і феодальними замками. В них жили дружинники з „лучшими мужами“, про яких згадує літопис, коли говорить про заселення городів, збудованих Володимиром. За військову службу „лучші мужи“ і дружинники наділялися землею і правом експлуатувати селян, які населяли цю землю, отже, вони володіли городами і панували над навколоїшнім селянським населенням. За соціальною природою такі дружинники не відрізнялися від феодала-вотчинника, а такі городи за соціальним призначенням не відрізнялися від феодальних замків.

Прикладом феодального замка може бути Вишгород, про який в літопису під 945 р. згадується як про власний город княгині Ольги. Розкопки Вишгородського городища виявили досить численні залишки матеріальної культури часів Київської Русі і серед них деякі речі, які дозволяють відносити заснування Вишгорода не пізніше IX ст. н. е. З X ст. біля Вишгородського феодального замка оселяється ремісниче і торгове населення, в зв'язку з чим Вишгород стає одним з визначних древньоруських міст.

До IX—X ст.ст. відносяться Пліснеське городище, Олеського району, Львівської обл.; Коростенське городище, Житомирської обл.; Городське городище, Коростишівського району, Житомирської обл.; Овруцьке городище, Житомирської обл.; городище на Княжій Горі в гирлі Росі та багато інших.

Овруцьке городище пов'язується з городом Вручій, який згадується літописом під 977 р. в зв'язку з оповіданням про міжкнязівську фео-

дальну боротьбу братів Ярополка і Олега Святославичів, а городище на Княжій Горі пов'язується з городом Родня, що згадується під 980 р. в зв'язку з оповіданням про боротьбу між братами Ярополком і Володимиром Святославичами. На прикладі Вручія і Родні простежується одна з функцій феодальних замків, а саме — функція захисту феодала від військ противника під час міжусобної боротьби.

У всіх згаданих замках життя продовжувалося на протязі всього періоду Київської Русі, до татарської навали, коли більшість з них була зруйнована і спалена.

Поряд з існуванням замків, що виникли в IX—X ст.ст., протягом всього періоду Київської Русі будувалися й нові замки. В XI—XIII ст.ст. феодальні замки густо вкривали всю територію Київської Русі, про що і дають приблизне уявлення карти древньоруських городищ.

Археологічні розкопки провадилися лише на деяких городищах і тільки одне з них, Райковецьке, було досліджено на всій його площі. Розкопки городищ, які провадилися в дореволюційний час, відзначалися низьким науковим рівнем, матеріал, здобутий розкопками, здебільшого не зберігся, а документація ї звіти розкопок опубліковані не повністю. Але й те, що є в розпорядженні науки, дає можливість висвітлити деякі важливі сторони виробництва і організації феодального маєтку, які не висвітлюються писемними джерелами.

Зупинимося на результататах розкопок окремих городищ, які, на нашу думку, можуть бути типовими як городища-місця феодальних замків.

Княжа Гора знаходиться на правому березі Дніпра, поблизу того місця, де р. Рось владає в Дніпро. Вона являє собою вузьку, довгасту височину, з стрімким схилом до Дніпра, глибокими ярами з двох боків і валом та ровом з напільногого боку. Площа городища близько 2500 м², отже, визначається дуже невеликими розмірами. Розкопки городища, проведені М. Ф. Біляшевським в 1891—1893 рр., виявили велику кількість різних речей і будівельних решток, здебільшого часів Київської Русі, які, незважаючи на те, що городище було дуже пошкоджене скарбошукачами, а самі розкопки провадилися на недостатньому науковому рівні, дають підставу скласти загальне уявлення про життя на цьому городищі в епоху Київської Русі.

На городищі виявлено багато золотих і срібних прикрас, срібні грошові злитки та інші коштовні речі, що могли належати лише представникам заможної привілейованої частини суспільства. Загалом тут знайдено під час розкопок одинадцять коштовних скарбів¹, а також випадково або скарбошукачами знайдено багато окремих коштовних речей. Okремі скарби складаються з кількох десятків золотих і срібних прикрас майстерної роботи. На цій підставі М. Ф. Біляшевський справедливо писав про жителів Княжої Гори: „Розкіш і багатство знайдених прикрас дають підставу вбачати між жителями людей знатних і багатих, можливо, навіть з князівського роду; назва гори частково натякає на це“².

Важливо відзначити, що скарби та інші коштовні речі знаходилися на городищі в різних місцях, отже, вони належали різним особам. Це дає підставу твердити, що на городищі проживала не одна, а кілька заможніх родин. Але одна з них відзначалася особливим багатством. Й, очевидно, належала найкоштовніша прикраса, яка являла собою золоту головну пов'язку і складалася з окремих зв'язаних лоточків. На городищі знайдено одну таку прикрасу, в той час як інших менш коштовних прикрас було знайдено по кілька екземплярів.

Житла, що знаходилися на городищі, були розташовані двома рядами вздовж схилів; рештками жител є заглиблені в ґрунт площадки

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1892 г., изд. „Киевской старины“, 1893, стор. 12.

² Н. Беляшевский, Княжа Гора, „Киевская старина“, 1890, т. XXXI, стор. 501.

з печами, ширину близько 5 м. Таких площацок виявлено в 1891 р. 22 і ще кілька — в 1892 р. Характер речей, що знаходилися на площацках, свідчить про принадлежність деяких жител до заможної верстви населення. Крім багатьох речей побуту, тут знайдені і коштовні прикраси, а в одній печі виявлено скарб, що складався з срібних сережок та інших прикрас¹. Окремим житлам відповідали господарські ями, яких було виявлено понад 30 з південно-східного боку городища; господарські ями розташовувалися в ряд, нижче вершини гори на 5—7 м. В кожній ямі були знайдені знаряддя, зброя, хатні речі, прикраси, рештки обгорілого зерна та ін.

М. Ф. Біляшевський звернув увагу на те, що ряд площацок-жител в одному місці переривається, тут не було також решток печей. Він пояснював це тим, що в цьому місці печі та інші рештки жител були знищені скарбошукачами. На нашу думку, таке пояснення неправильне, бо в інших місцях, також покопаних ямами скарбошукачів, рештки печей та інші сліди жител не були знищені.

Слід вважати, що там, де не було площацок-жител, існували інші, непоглиблені в ґрунт приміщення, більшого розміру, ніж ті, які представлені площацками, тому тут і було виявлено інший порядок чергування печей. Можливо, що тут знаходилися дерев'яні хороми господарів замка, які загинули від вогню, а рештки цих замків не були виявлені розкопками через зруйнованість культурного шару ямами скарбошукачів і недосконалість археологічної методики.

Серед речей, знайдених на Княжій Горі, була значна кількість предметів озброєння. Під час розкопок у 1891 р. знайдено 170 залізних наконечників стріл, дев'ять наконечників списів різної форми і величини, чотири перекладини від перехрестя мечів, шаблі, булави та ін. Чимало різної зброї було знайдено під час розкопок наступних років. Ці знахідки свідчать, що на городищі проживали дружинники, що підтверджується і виявленими кістяками людей, очевидно, військових.

На городищі знайдено кілька десятків людських кістяків. Деякі з них належать нашвидку похованням жителям, а переважна більшість — зовсім не похованним. На городище, очевидно, було зроблено воєнний напад, під час якого не можна було ховати вбитих, а після бою не залишилося людей, які б могли поховати загиблих.

На одному черепі видно сліди удару шаблі, на багатьох кістяках були сліди перелому кісток. „У одного індивіда, який, певно, мав війовничий характер, — пише Біляшевський, — нижня щелепа була перебита майже посередині; після вона зрослася, але її володар назавжди позбавився кількох зубів“². Отже, на Княжій Горі загинули люди, які неодноразово бували в боях і одержували поранення. Слід вважати, що це були дружинники князя або великого боярина, які проживали в замку свого господара.

Наведені спостереження дозволяють вважати Княжу Гору місцем феодального замку, який тут існував в епоху Київської Русі. Тут жив князь або інший великий феодал; разом з ним в замку жили його дружинники. Тут був основний центр феодального господарства, яке належало князю або іншому великому феодалу.

Дружинники, які проживали на Княжій Горі, очевидно, також мали своє господарство. На це вказують знахідки знарядь праці на місцях жител. Кожне житло, що належало дружинникові, було відокремлено в господарському відношенні одиницею.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., изд. „Киевской старины“, 1892, стор. 17.

² Там же.

Загальновідоме положення про осідання дружинників епохи Київської Русі на землях в зв'язку з розвитком феодальних відносин. Дружинники, які в епоху виникнення Київської держави за військову службу одержували від свого господаря — князя чи великого боярина — утримання готовими продуктами або право збирати з населення данину, з розвитком феодальних відносин почали одержувати землі, заселені землеробським населенням, і право експлуатувати селян, що жили на цих землях. Джерелом існування дружинників стало власне господарство, основане на землі, одержаній в лен, дружинники перетворюються в дрібних землевласників-феодалів, які знаходилися в феодальній залежності від великого землевласника. Такі дружинники могли засновувати своє господарство на деякій віддалі від маєтку сюзерена і проживати в самому замку сюзерена, якщо останній вважав зручнішим тримати свою дружину або окремих дружинників завжди біля себе. Особливо це було потрібно в місцевостях, які зазнавали частих воєнних нападів. Поросся, де знаходиться Княжа Гора, як відомо, було об'єктом постійних нападів половців, і тут особливо потрібно було тримати військову силу завжди напоготові. Саме цим треба пояснювати існування на Княжій Горі жител окремих дружинників.

На Княжій Горі знайдено велику кількість різноманітних знарядь праці. Це городище є одним з найбільш відомих і багатьох археологічних пунктів. Воно довгий час було головним джерелом для вивчення різних галузей виробництва в епоху Київської Русі. На жаль, М. Ф. Біляшевський не зазначає точного місця знахідок окремих знарядь.

Із землеробських знарядь у 1891 р. знайдено чотири наральники і лемеші, шість чересел, шість кіс, вісімнадцять серпів, три заступи та інші знаряддя¹. Знарядь тут виявлено більше; частина їх була знищена скарбошукачами, частина виявлена розкопками в інші роки, але не зазначена в звітах. Здається, що землеробські знаряддя знаходилися в переважній більшості за межами городища, тобто належали не тому населенню, що жило в замку, а тому, що жило біля замка на селищі. Така думка, правда, не дуже ясно відбита у Біляшевського, який писав, що „Княжа Гора, або, ішидше, селище біля неї (курсив наш — В.Д.) було заселене землеробами; на це вказують знайдені у великій кількості серпи, коси, кирки, що відрізняються від сучасних“².

На самому городищі знайдені ремісничі знаряддя. Загальна кількість знайдених знарядь нам невідома; в 1891 р. знайдено велику наковалню, чотири малі наковалні, великий ковальський молот, три менші ковальські і слюсарські молотки, чотири напилки, пробої, зубила, ковальські клещі, вісімнадцять сокир, три долата, стамеску, три свердла, два струги, рубанок та інші знаряддя³. Серед цих речей є повний асортимент ковальських, слюсарських і деревообробних інструментів, які вказують на існування тут окремих майстерень з різних галузей ремесла. Очевидно, це були майстерні, що належали господарю замка і обслуговували господарські, військові та інші потреби господаря замка та його дружинників, які тут проживали.

Подібним до городища на Княжій Горі за своєю соціальною приналежністю є городище в с. Сахновці, Корсунь-Шевченківського району, Київської області. Воно знаходиться на лівому березі Росі на високій горі, яка відома під назвою Дівич-Гора. Гора підіймається над рівнем річки на 120 м і має дуже стрімкі схили. Площа вершини гори, на якій знаходиться городище, відзначається невеликими розмірами — близько 2000 м².

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., изд. „Киевской старины“, 1892, стор. 32.

² Н. Беляшевский, Княжа Гора, „Киевская старина“, 1890, т. XXXI, стор. 501.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., стор. 37.

Завдяки своєму топографічному положенню поселення на Дівич-Горі мало доступним для ворога. Крім того, воно ще було укріплене фортифікаційними спорудами: по краю городища, над схилами, виявлено рештки стіни, що складалася з двох дерев'яних паралельних зрубів, між якими була засипана і утрамбована земля.

Розкопки городища на Дівич-Горі, проведені в 1901 р. аматором-археологом В. Е. Гезе, відзначалися дуже низьким науковим рівнем. Під час цих розкопок весь культурний шар на городищі був скинутий вниз, під гору, без наукових спостережень і без фіксації речей і решток будівель, які виявлялися під час розкопок. Були вибрані лише окремі речі, причому не зверталося уваги на умови, в яких вони знаходилися. Лише в окремих випадках В. Е. Гезе відзначив деякі помічені ним факти, що мають важливe значення для розуміння соціальної приналежності городища.

Нам невідомо, чи були виявлені на самому городищі рештки жителів, які є найважливішими фактами для встановлення суспільної приналежності жителів. Але є інші факти, що дозволяють відповісти на це питання більш-менш точно. На невеликій площі городища виявлено велику кількість різних побутових речей і прикрас, в тому числі багато дуже коштовних золотих і срібних, які могли належати лише представникам заможної суспільної верхівки. Тут же знайдені великі зернові ями, в які вміщалося по кілька центнерів зерна.

Особливу увагу звертає на себе знайдена скарбошукачом золота діадема. Це головна прикраса, яка складається з кількох стулок. На кожній з них технікою перегородчастої емалі зображені орнаментальні мотиви, а на середній стулці — фігура людини з короною на голові. Подібні прикраси в епоху Київської Русі могли належати лише представникам князівського роду. Важко припустити, що ця прикраса потрапила на Дівич-Гору випадково. Вірогідніше вважати, що тут проживала князівська сім'я, отже, господарем замка на Дівич-Горі був один з древньоруських князів.

У феодальному замку на Дівич-Горі знаходилися дружинники, при наймні, вони були тут під час воєнного розгрому. Про це свідчать рештки кольчуги та знахідки зброї — дві шаблі, сім частин від шабель, сім списів, близько 200 наконечників стріл, булави та ін.¹ Можливо, що військова дружина проживала у замку постійно, як це було на Княжій Горі. Підставою для такого припущення є наявність замків і ключів (було знайдено 36 замків і 31 ключ під час розкопок 1901 р. і кілька екземплярів під час розвідки 1949 р.). Очевидно, на Дівич-Горі проживало кілька власників. Такими власниками могли бути дружинники. Постійна воєнна небезпека, пов'язана з місцеположенням замка поблизу половецького степу, вимагала повсякчасної присутності тут військової сили.

Рештки жителів та господарських приміщень виявлені на східному схилі Дівич-Гори, де вони розташувались на кілька десятків метрів нижче укріпленої площі городища. Тут схил гори має кілька уступів — площадок, які цілком зручні для розташування господарських і жилих будов. Загалом у 1901 р. на схилах було виявлено 30 жителів; розвідкою 1949 р. виявлено ще одне житло епохи Київської Русі біля східного підніжжя Дівич-Гори. Отже, біля замка на Дівич-Горі існувало неукріплене поселення, де жили люди, що належали до іншого суспільного класу, ніж жителі самого замка.

Житла на цьому поселенні являли собою невеликі приміщення, площею 15—20 m^2 , заглиблени в ґрунт від кількох десятків сантиметрів

¹ Архів ЛОІИМК, д. № 65/1901, О разрешении г-ну В. Е. Гезе на производство археологических раскопок в Киевской губернии.

до 1,5 м, з глинобитними печами. Деякі приміщення не мають решток печей, — як видно, це були господарські будівлі. В житлах і господарських приміщеннях знайдено різні знаряддя. У 1901 р. тут виявлено сім наральників і лемешів, вісім кіс, чотири серпи, вісім ножиць для стриження овець, два залізні кінські пута, два ковальські молотки, чотири менші молотки, два ковадла, двоє кліщів, бронзовий штамп для прикрас, п'ять тесел, бурав, долото та інші знаряддя. Ці речі свідчать, що жителі поселення займалися землеробством і ремеслом.

Городище на Дівич-Горі, як і на Княжій Горі, загинуло від пожежі під час воєнного нападу, очевидно, татарської навали. Розкопками виявлено картину воєнного розгрому, знайдено кістяки загиблих в бою людей; в 1949 р. розвідковим розкопом автор цієї статті виявив поховання, в хребті кістяка якого стирчав наконечник стріли.

Феодальний замок існував на городищі в с. Райки, Бердичівського району, Житомирської обл. На городищі, яке має площу 3000 м², виявлено 23 житлово-господарські комплекси, кожний з яких складається з житла і одного або двох господарських приміщень¹. На цій підставі можна говорити, що на городищі проживало 23 окремі сім'ї.

Житла і господарські приміщення були розташовані по краю городища навколо. Вони будувалися одноразово з фортифікаційними спорудами і конструктивно становили з ними одне ціле.

В усіх житлах і господарських приміщеннях виявлені знаряддя праці — в більшості землеробські і в деяких і ремісничі; виявлені також рештки ремісничих майстерень. В кожному комплексі знайдені запаси продуктів, різні хатні речі, посуд, рештки одягу, прикраси та ін. На Райковецькому городищі знайдено 22 наральники і лемеші, 113 серпів, 33 коси, 76 сокир, 106 кістяків коня, 120 кістяків бика, 112 кістяків вівці і 99 кістяків свині. Важливо відзначити, що речі і кістяки тварин були майже в однаковій кількості в кожному житлово-господарському комплексі. Вони відповідають дійсній кількості тварин і знарядь, що були під час воєнного нападу і загибелі укріпленого пункту, яка сталася під час татарської навали.

Не можна думати, що тут проживало феодально залежне населення, наприклад челядь феодального двору. Таке розуміння буде суперечити фактам, які змальовують кожну сім'ю як самостійну господарську одиницю. Кожна сім'я володіла значною кількістю різного майна, чого не могла мати челядь. У багатьох житлах знайдені золоті і срібні прикраси, які аж ніяк не дозволяють припустити, що мешканці цих жител належали до феодальної челяді.

Так само не можна думати, що тут проживало сільське землеробське населення Київської Русі, яке відоме в історичних джерелах під назвою смердів. Характерною ознакою смерда є власне парцельне господарство, незалежно від того, знаходився чи не знаходився смерд в особистій залежності від феодала, відробляв він панщину в маєтку феодала чи віддавав йому натуральну данину. Планування жител на городищі суперечить уявленням про житло і господарство смерда, яке складається на підставі писемних джерел, наприклад „Руської Правди“ або відомого літописного тексту промови Володимира Мономаха на Долобському з'їзді князів у 1103 р.

Житла на Райковецькому городищі, однакові за планом і поєднані в одну систему з оборонними спорудами, будувалися, очевидно, великим чи удільним князем з воєнно-оборонною метою. Під час будівництва оборонних споруд ураховувалися житлові та господарські потреби в приміщеннях для тих людей, які повинні були тут проживати і нести військову службу. Загальновідомі факти будівництва вели-

¹ В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950, стор. 33.

кими київськими князями городів на території, що межувала з Степом, для оборони Кіївської Русі від нападів кочівників. Як видно, подібні городи-укріплення будувалися не лише великими київськими князями і не лише для оборони від нападу кочівників, а й удільними князями для оборони від усіх воєнних нападів, в тому числі від нападів інших феодалів.

Житла Райковецького городища належали, певно, воїнам-дружинникам, які знаходилися на військовій службі у київського великого князя або в удільного князя. За свою службу дружинники одержували від князя землю та право експлуатувати селян, що обробляли цю землю.

Дружинники Райковецького городища належали до тих землевласників, які знаходилися на найнижчому ступені феодальної ієрархічної шкали. Можна думати, що в часи, вільні від військових обов'язків, дружинники самі працювали в своєму господарстві, чим і пояснюється знаходження знарядь праці в кожному житлово-господарському комплексі. Але основні роботи в їх господарствах виконувалися смердами, які проживали в розташованих поблизу городища поселеннях.

Райковецьке городище не є винятком. Подібними до нього за своєю будовою і, очевидно, соціальним призначенням є Городське і Колодяжинське городища. Розкопки цих городищ виявили таку саму систему жител, поєднаних з фортифікаційними спорудами, що розташовувалися навколо по краю городища. В житлах у господарських приміщеннях на цих городищах також виявлені знаряддя праці, господарські речі і прикраси.

Постає питання, чи проживав на Райковецькому городиці сам власник замка? На городищі виявлено одне житло, яке відрізняється від інших своїм багатством. Тут знайдено керамічні плитки, що прикрашали житло, та більшу кількість господарських і побутових речей та прикрас. Але воно не відрізнялося від інших жител ні розміром, ні конструкцією; як і інші житла, воно входило в систему житлово-господарських комплексів, пов'язаних з фортифікацією. Це житло за своїми ознаками не могло належати великому землевласникові, власнику замка. На Райковецькому городиці не знайдено коштовних прикрас, подібних до знайдених на Княжій Горі та Дівич-Горі, які б могли належати князю чи іншому великому феодалу.

Є підстави вважати, що на Райковецькому городиці проживав не власник замка, а його тіун, якому, певне, і належало те житло, що відрізняється від інших своїм багатством. Тіун управляв феодальним маєтком та керував дружиною, що знаходилася в замку. Про те, що князі Кіївської Русі віддавали свої маєтки в управління тіунам, є свідчення літературних джерел. Наприклад, в церковному уставі Володимира згадується, що тіуни управляли городами, які знаходилися у феодальній власності Володимира Святославича; князівські тіуни, що управляли селами, згадуються в „Моленії Даніїла Заточника“; під 1146 р. Київський літопис згадує київського тіуна Ратьшу та вишгородського тіуна Тудора, на яких скаржилися кияни і вишгородці.

Рештки феодального замка були виявлені на городищі Шаргород, біля с. Шарки, Ольшанського району, Кіївської обл., що частково було розкопано В. Хвойком¹. Це городище має дуже великі розміри, які не характерні для феодального замку, але в його східній частині є окреме укріплення, що охоплює площу близько 1000 м². В межах цього укріплення В. Хвойко розкопав рештки житла, яке, судячи з його розмірів, планування і знахідок, наприклад полив'яних облицювальних плиток, що були декоративними деталями жител заможних осіб, належало пред-

¹ В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 110.

ставнику феодального класу. Біля жител знаходилися господарські при-
міщення; одне з них, яке було розкопано, являло собою кінську стайню.
За всіма даними, в межах окремого невеликого укріплення існував
господарський двір, в якому жив господар-феодал і де знаходилися
господарські служби.

За межами укріпленого феодального двору-замка було поселення,
де проживало переважно ремісниче населення, про що свідчать роз-
копки В. Хвойко за межами дитинця. Площа цього ремісничого посе-
лення була укріплена ровом і валом.

Шаргородське городище складається з двох частин — більшої
частини, „кромного города“, де проживало міське населення, і меншої
частини — „дитинця“, або замка, де жив феодал. Таким поділом харак-
теризується більшість городищ епохи Київської Русі, де існували міста
і разом з тим — феодальні замки.

Вказані городища, на нашу думку, можна поділити на дві
групи.

До першої групи треба віднести городища, аналогічні тим, які зна-
ходяться на Княжій Горі і Дівич-Горі. Ці городища — місця феодаль-
них замків, де знаходилися центри феодального господарства і резиденції
феодалів, де разом з господарем замка проживала військова дружина
і феодальна челядь. Вони були центрами феодальних вотчин. Харак-
терною зовнішньою рисою городищ цієї групи є їх невеликі розміри
і наявність біля них відкритих неукріплених поселень. Таких городищ
є більшість з відомих на території Київської Русі.

До цієї групи належать городища, подібні до Райковецького. Зов-
нішньо вони майже нічим не відрізняються від городищ першої групи.
Специфічною ознакою їх в соціальному відношенні є те, що вони були
основним центром господарства і місцем проживання не самого земле-
власника, а його тіуна та цілої групи дрібних землевласників, які знахо-
дилися на військовій службі у великого феодала.

До другої групи належать городища, подібні до Шаргородського.
Вони являють собою місця укріплених ремісничих і торгових поселень.
Характерною ознакою цих городищ є їх великі розміри і поділ укріпле-
ної території на „дитинець“ та „кромний город“. На таких городищах
в епоху Київської Русі існували міста. Дитинець на таких городищах
треба розуміти як резиденцію князя — політичний центр і одноразово-
феодальний замок, що існував у місті.

Археологічні матеріали, виявлені розкопками городищ, дозволяють
скласти загальне уявлення як про господарство, так і про деякі важливі
сторони організації феодального маєтку епохи Київської Русі.

У феодальному маєтку зосереджувалися різні галузі виробництва,
що характерно для феодального господарства, яке в основному було
натуральним. Але найважливішою галуззю було землеробство, — досить
згадати двір Ігоря Ольговича на Путівльщині, в якому знаходилося
900 стогів хліба.

За „Руською Правдою“ феодальний маєток — насамперед госпо-
дарство землеробське. Статті про „ролейну межу“ і „межний дуб“ свід-
чать про наявність орного поля в господарстві феодала. На цьому полі
працювали „ролейні закупи“ та інші категорії феодально залежного
населення. Серед вотчинної адміністрації головну увагу „Руська Правда“
приділяє сільському і ротайному старостам, які наглядали за сільсько-
господарськими роботами.

Археологічні матеріали свідчать також про землеробство як основну
галузь господарства феодального маєтку. Відомо, що В. В. Хвойко,
на підставі розкопок городищ, які за всіма ознаками були місцями
феодальних замків, зробив висновок про першорядне значення земле-
робства в епоху Київської Русі. Він писав, що „жителям Середньої Над-

дніпрянини слов'янської епохи було відомо багато галузей виробництва, але ремесла не були головною формою праці місцевого населення — найголовніше значення все ж таки мало землеробство та тваринництво. Це підтверджується досить численними знахідками різних господарських знарядь: залізних наральників, мотик, серпів, кіс та інших речей, які були виявлені в городищах і могильниках цього часу, а також і знахідками великої кількості зерен хлібних злаків, що часто зберігались в особливих приміщеннях¹. Зараз ці висновки підтверджено новими даними. Найбільш переконливими з них є дані розкопок Райковецького городища, де в кожному житлі знаходилося сільськогосподарське знаряддя.

Археологічні пам'ятки показують не лише панівне значення землеробства в феодальному господарстві, але і технічний рівень цієї галузі виробництва. І в цьому відношенні археологічні пам'ятки є особливо важливим історичним джерелом, бо лише вони конкретно свідчать про рівень техніки виробництва. Знахідки залізних частин від плугів та інших знарядь, а також озимих і ярих злаків дають підставу стверджувати існування в Київській Русі досконалого плуга з коліщатим передком, череслом і відвалом, а також трипільної системи землеробства.

Скотарство було другою галуззю сільського господарства в маєтку феодала; воно було щільно пов'язане з землеробством, бо ґрунтувалось на землеробській кормовій базі і забезпечувало землеробство тяглою силою. Ця галузь добре відображеня в писемних джерелах і висвітлюється археологічними пам'ятками. Багато статей „Руської Правди“ говорять про охорону стада від крадіжок. Існували маєтки, які мали великі табуни свійських тварин, наприклад, у маєтках Ігоря і Святослава Ольговичів випасалось 4000 коней. На кожному городищі під час розкопок виявлено велику кількість кісток тварин, які є кухонними покідьками. На тих городищах, що загинули раптово під час воєнних нападів, знаходяться цілі кістяки різних тварин; тварини ці належали, очевидно, власникам замків.

Пошироною категорією археологічних знахідок на городищах є речі, що належать до ремісничих знарядь. Ремесло в першу чергу концентрувалося в містах, але ремісничі знаряддя і рештки майстерень виявлені на кожному городищі — місці феодального замка, де провадилися археологічні розкопки.

Феодальний маєток в Київській Русі був замкненою господарською одиницею. Але це не виключало можливості того, що деякі вироби феодального маєтку надходили у продаж; до таких виробів в першу чергу належав хліб, про що є досить відомостей у писемних джерелах Київської Русі, а також свійські тварини. І справді, не для власних потреб феодала та його дворової челяді було 900 стогів хліба у Ігоря Ольговича. Також не для власних потреб братів Ольговичів були призначені 4000 коней, що випасались в їх табунах.

Є підстави вважати, що на продаж надходили і деякі ремісничі вироби, виготовлені у феодальних маєтках. Підставою для такого припущення є знахідки посуду з князівськими клеймами („знаки Рюриковичів“) на різних городищах і поселеннях Київської Русі. Отже, продукція ремісничих майстерень феодальних маєтків поширювалася за межі тих пунктів, де знаходилися ці маєтки, іншими словами, надходила у продаж навколошньому населенню.

На городищах, що були містами феодальних замків, завжди під час розкопок зустрічаються рештки невеликих жител, заглиблених у ґрунт і бідних за кількістю інвентаря. Важливо встановити, яке насе-

¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 61.

лennя проживало в цих житлах, бо від цього залежать висновки про соціальний стан населення феодального двору в епоху Київської Русі.

Є підстави вважати, що у феодальних замках, крім самого господаря замка і його дружинників, проживало обслуговуюче населення.

Челядь, мабуть, прислужувала феодалу і його сім'ї у побуті, працювала у різних господарських службах, що концентрувалися у дворі, наглядала за роботами у господарстві та ін. До цієї категорії населення слід віднести і ремісників, що працювали у феодальному дворі і виробляли різні речі для господарських, побутових і військових потреб феодала.

Знаряддя, за допомогою якого челядь виконувала різні роботи, певна річ, належало господарю маєтку. Але це знаряддя могло постійно знаходитися у користуванні тих, хто ним працював, як це було характерно і для феодального маєтку пізніших часів. Цим треба пояснити знахідки знарядь праці в біdnіших житлах, що належали, видимо, челяді.

Можливо, що дворова челядь виконувала і якісь польові роботи, але вона не була основною робочою силою у феодальному маєтку.

Характеризуючи феодальне господарство епохи кріпосництва, В. І. Ленін писав: „Суть тодішньої господарської системи полягала в тому, що вся земля даної одиниці земельного господарства, тобто даної вотчини, поділялась на панську і селянську; остання віддавалась у наділ селянам, які (одержуючи крім того й інші засоби виробництва — наприклад, ліс, іноді худобу і т. п.) своєю працею і своїм реманентом обробляли її, одержуючи з неї своє утримання“¹.

Селяни, що мали своє господарство (в епоху Київської Русі це були смерди), були головною робочою силою феодальних маєтків. І, дійсно, населення, що проживало безпосередньо в феодальному замку на Княжій Горі, на Дівич-Горі та в інших подібних місцях, було недостатньо для виконання всіх польових робіт, що провадилися в господарстві маєтку. Достатня ж для цього кількість населення не могла б вміститися на дуже малій площі тих городищ, які були місцями феодальних замків. Але, судячи з великої кількості коштовних речей, що зустрічаються на Княжій Горі, Дівич-Горі та інших городищах, феодальні маєтки приносили їх власникам великі прибутки і, отже, відзначалися великими розмірами. Таким чином, джерелом збагачення власників феодальних маєтків треба визнати працю того населення, яке проживало поза межами замка, працю феодально залежних смердів. Саме в такому розумінні згадував про смердів В. І. Ленін, коли зазначав, що „землевласники кабалили смердів ще за часів „Руської Правди“².

Смерди — це основна маса сільського населення Київської Русі, що володіла своїми знаряддями праці, своєю худобою і вела своє господарство. В процесі розвитку феодальних відносин смерди потрапляли в феодальну залежність, підлягали різним формам феодальної експлуатації. Історичні джерела знають смердів в різних соціальних становищах: вільних і особисто залежних, зобов'язаних відробітками і натулярними данинами, але завжди мають на увазі наявність у них власних засобів виробництва і власного господарства.

Про господарство смерда і залежність від цього господарства прибутків феодала досить яскраво говориться в літописному оповіданні про дискусію між Володимиром Мономахом і дружиною Святополка Ольговича на Долобському князівському з'їзді в 1103 р., що виникла в питанні про час походу на половців. Тут були згадані поля смерда, його кінь, його майно і сім'я. З дискусії випливає, що прибутки феодала були в прямій залежності від справності господарства смерда і від його праці на полях феодального маєтку. Лише такою залежністю можна

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 155.

² Там же, стор. 167.

пояснити, чому на Долобському з'їзді так багато було приділено уваги коню смерда і чому дружина Святополка так турбувалася, щоб не відривати смерда від польових робіт.

Якщо історична наука має в своєму розпорядженні певну кількість археологічних пам'яток, більш-менш достатню для уявлення про життя і побут представників феодального класу Київської Русі і міських ремісників, то цього не можна сказати про пам'ятки найчисленнішої соціальної категорії населення Київської Русі — смердів. Відкриті неукріплени поселення, де проживали смерди, майже зовсім не вивчались — їх вивчення тепер ще тільки починається. Ніхто до цього часу спеціально не займався виявленням і фіксацією сільських поселень епохи Київської Русі — на них зверталась побіжна увага лише в зв'язку з вивченням городищ. Ще гірше стойть справа з археологічними розкопками на сільських поселеннях: розкопано лише кілька жител на окремих поселеннях, що знаходяться поблизу деяких городищ. Зовсім нічого невідомо про поселення, що знаходилися далеко від городищ.

Таке становище заважає історичній науці скласти певну картину про господарство смердів і умови їх життя тим більше, що смердам приділялося дуже мало уваги і у писемних історичних джерелах.

Наявні археологічні матеріали свідчать, що кожне городище епохи Київської Русі не було ізольованим від сільських поселень. Навпаки, там, де є городище, завжди на невеликому віддаленні від нього і безпосередньо біля нього виявляють сільські поселення. Немає потреби для підтвердження цього наводити окремі факти, бо в дійсності не було зовсім таких городищ, які не пов'язувалися з територіально з сільськими поселеннями. Ці факти свідчать про те, що феодальні замки будувалися в місцевостях, густо заселених селянами-смердами, які експлуатувалися в феодальних маєтках.

Розкопками жител на сільських поселеннях, проведених біля деяких городищ, встановлено, що ці житла були відокремленими одиницями в побутовому і господарському відношенні. Така відокремленість означає, що кожна окрема сім'я, що проживала в цих житлах, вела своє власне господарство і мусила мати необхідні для цього засоби виробництва — в першу чергу знаряддя і худобу. Є підстава вважати, що смердам належала більшість знарядь праці, особливо землеробських, що походять з Княжої Гори, знайдених не на самому городищі, а за межами укріплень — в житлах на схилах гори і біля її підошви. Цілком імовірно також, що смердам належали землеробські знаряддя з Дівич-Гори, які були знайдені на східному схилі і на сідловині між Дівич-Горою і горою Дехтярною в так званих ямках. Ці ями є рештками жител і господарських приміщень сільського населення — смердів. Таких ямок В. Е. Гезе розкопав 30. Рештки заглиблених в ґрунт житла, що належало, мабуть, смерду, були розкопані під час археологічної розвідки 1949 р.

Звертає на себе увагу скарб залізних речей, знайдений на Княжій Горі, який складався з лемеша, серпа, долота, стамески і деяких побутових залізних речей¹. Не викликає сумніву, що ці речі були принесені з іншого місця і тут заховані. Речі знаходилися вкупі і були загорнуті у полотно. Навряд, щоб зазначені речі були зібрані докули і заховані одним з жителів замка — в такому разі буде незрозумілим, чому лише ці залізні речі знайдені у вигляді скарбу, в той час як інші знаходились поодинці в різних місцях. Імовірніше припустити, що ці речі були принесені в замок під час воєнної небезпеки (татарської навали) якимсь жителем сільського поселення, розташованого в околицях замка.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., „Киевская старина“, 1892, т. XXXVI, стор. 76.

Феодальний замок під час воєнної небезпеки був місцем укриття навколошнього населення, що працювало у маєтку господаря замка або платило йому данину. Про таку роль древньоруських городів-замків неодноразово згадують літописи, розповідаючи про воєнні події в часи Київської Русі. Смерд, що проживав у відкритому поселенні, ховаючись від ворога в замку, міг захопити з собою і деякі речі зного господарства, що були для нього найбільш цінними. Такими речами у смерда, насамперед, були землеробські, а також деякі інші знаряддя, необхідні в його господарстві (долото, стамеска та ін.). Можливо, що знаряддя, які були виявлені під час розкопок не в житлах чи господарських приміщеннях, а окремо, як поодинокі знахідки, могли приноситись в замок під час небезпеки смердами, що жили в околицях замка. Люди, що ховалися в замку, загинули в бою з ворогом, а їх речі залишилися тут до того часу, поки не були виявлені археологічними розкопками.

Відносини між власником замка і жителями сільських поселень, розташованих в околицях замка, були відносинами панування і поневолення.

В. И. ДОВЖЕНОК

ФЕОДАЛЬНОЕ ИМЕННИЕ В ЭПОХУ КИЕВСКОЙ РУСИ В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Резюме

Феодальное имение возникло в Киевской Руси одновременно с возникновением феодализма. Оно отражено в древнейших русских письменных источниках и в археологических памятниках IX—X вв.

Административным и хозяйственным центром феодального имения был двор, известный в письменных источниках под собственным именем или под именем города, если он был укреплен и являлся феодальным замком. Местами феодальных замков являются многие городища эпохи Киевской Руси, которые представляют собой основной археологический источник для изучения феодальной вотчины этого времени. По социальному значению городища эпохи Киевской Руси в основном можно подразделить на две категории — места феодальных замков, которых большинство, и места городов в собственном смысле слова — центров ремесла и торговли, — к которым относится меньшая часть городищ, наиболее крупных по размерам, с ремесленным посадом. Необосновано и противоречит историческим данным мнение некоторых историков и археологов о том, что часть городищ эпохи Киевской Руси является местами укрепленных поселений родовых коллективов, а часть их представляет собою места убежищ, которые в обычное время оставались необитаемы и где укрывалось окружающее население в периоды военной опасности.

Древнерусские летописи упоминают о некоторых городах Киевской Руси как о феодальных замках. В таком значении упоминаются Вышгород, Родня, Вручий и др.

Наиболее изученными в археологическом отношении являются феодальные замки, находившиеся на Княжей Горе в устье р. Роси (предполагаемое место Родни), на Девич-Горе на Роси, в с. Сахновке и на Райковецком городище на р. Гнилопяти.

Археологические материалы, добытые раскопками на этих городищах, а также на некоторых других, позволяют осветить особенности хозяйства и организации феодального имения эпохи Киевской Руси, которые неизвестны по письменным источникам. Феодальные замки на

Княжей Горе и Девич-Горе были резиденциями крупных феодалов и хозяйственными центрами феодальных вотчин. Здесь же проживала челядь, обслуживающая феодала. В замке на Княжей Горе проживали дружины, представляющие военную силу феодала, которые, очевидно, вели свое хозяйство на земле, принадлежавшей владельцу замка. Эти городища были, очевидно, центрами вотчинных феодальных владений.

На Райковецком городище не оказалось ничего, что прямо указывало бы на проживание крупного феодала. Особенности планировки жилищ и предметы, обнаруженные на этом городище, позволяют считать, что здесь жили дружины, находившиеся на службе у крупного феодала и наделенные последним землей и правом эксплуатировать крестьян, обрабатывавших эту землю. Здесь же проживал тиун, который управлял хозяйством феодала и руководил его дружиной.

В феодальных имениях сосредоточивались разные отрасли хозяйства; основной отраслью было земледелие. В замках находились ремесленные мастерские; здесь же проживали феодально зависимые ремесленники, входившие в состав дворовой челяди. Земледельческие работы феодального хозяйства выполняло, главным образом, население, которое проживало в сельских неукрепленных поселениях. Это население вело свое хозяйство, владело скотом и орудиями труда, с помощью которых и обрабатывало землю в хозяйстве феодала. Археологическое изучение сельских поселений позволит в дальнейшем представить более конкретно размеры крестьянского хозяйства, а также степень и формы феодальной эксплуатации крестьянского населения.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

Слов'янські племена, згадувані в Початковому літописі, вже давно привертають до себе увагу істориків та археологів. Вивчення цього періоду та правильне його розуміння має велике значення для висвітлення ранньої історії східних слов'ян.

Саме в цей період (друга половина I тисячоліття н. е.) в слов'янському світі відбувається боротьба родо-племінного та феодального укладу, перемога феодального укладу і як наслідок цієї перемоги — виникнення першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

Більшість дослідників, які займались вивченням племен Початкового літопису, ставили перед собою обмежені завдання, прагнучи, головним чином, визначити, виходячи з археологічних матеріалів, племенні межі та скласти карти розселення племен. Джерелами для цих праць були матеріали досліджень слов'янських курганів XI—XIV ст.ст., які дійсно давали деякі уявлення про етнографічні особливості населення того часу.

Вперше на базі археологічного матеріалу з великою працею на цю тему виступив О. А. Спицин¹. Основна думка його праці полягає в тому, що кожному східнослов'янському племені відповідає певний археологічний комплекс з матеріалів курганних поховань. Виходячи з цього, він писав: „Оскільки старожитності окремих районів помітно відрізняються одні від одних, то немає сумніву, що дальші розширені дослідження відповідних курганів дадуть точну картину розселення древньоруських племен часу Початкового літопису“².

Розвиваючи ці положення О. А. Спицина та ідучи шляхом класифікації і картографування курганних старожитностей, А. В. Арциховський визначив племенні старожитності та межі розселення племені в'ятичів³, Б. О. Рибаков — племені радимичів⁴, а пізніше — полян, сіверян та уличів⁵. Усі ці праці сприяли встановленню думки про наявність комплексів жіночих прикрас, властивих кожному східнослов'янському

¹ А. А. Спицын, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, т. VIII, 1899.

² Там же, стор. 339.

³ А. В. Арциховский, Курганы вятичей, РАНИОН, М., 1930.

⁴ Б. А. Рыбаков, Радимичи, Праці БАН, т. III, Менск, 1932.

⁵ Б. А. Рыбаков, Поляне и северяне, СЭ, VI—VII, М., 1947, стор. 88; Уличи, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.

племені. Для сіверян такою характерною прикрасою визнані спіральні височні кільця.

Всі ці висновки, як уже згадувалося, робилися на підставі археологічних матеріалів XI—XIV ст.ст., тобто часу, коли племenna організація на більшій частині території східнослов'янських земель змінювалась або вже була змінена на організацію державну.

П. М. Третьяков, не погоджуючись з цими положеннями, вважав, що межі та характерні ознаки племен Початкового літопису можна і потрібно досліджувати лише по матеріалах VIII—X ст.ст., а можливо і VI—X ст.ст., тобто на пам'ятках того часу, коли ці племена існували реально¹.

Полеміка, що виникла після цього між П. М. Третьяковим та А. В. Арциховським², який виступив на захист повноцінності курганних старожитностей як племінних пам'яток, до єдиної думки не привела.

Для утворення східнослов'янських племен з їх стійкою політичною, соціальною та економічною організацією потрібен був досить значний відрізок часу, який не всі племена проходили однаково.

Ми цілком приєднуємося до думки П. М. Третьякова про те, що при вивченні східнослов'янських племен треба спиратися на пам'ятки часу реального існування того чи іншого племені Початкового літопису.

Зараз такі пам'ятки, що відносяться до другої половини I тисячоліття, уже відомі в значній кількості; так, наприклад, про історію сіверян можна говорити досить певно, не звертаючись до курганних матеріалів часів Київської Русі.

II

В літопису є досить точне визначення племенної території сіверян: „а друзии же седоша на Десне, и по Семи и по Суле и наркошася Севера“. Виходячи з цього, мабуть, і треба вважати сіверянськими відкриті в басейнах цих річок археологічні пам'ятки другої половини I тисячоліття. Цілком безсумнівно сіверянськими пам'ятками на цій території будуть городища роменського типу.

В 1901 р. М. О. Макаренко біля м. Ромни в урочищі Монастирище відкрив городище, що мало більш архаїчні риси, ніж відомі в той час городища Київської Русі³.

Ним же пізніше були відкриті ще кілька подібних пам'яток, які в літературі дістали назву городищ роменського типу. Проте в працях М. О. Макаренка ця категорія пам'яток не одержала правильної історичної інтерпретації та датування. Лише в працях радянських археологів пам'ятки роменського типу були правильно висвітлені та датовані.

Городища роменського типу розташовувались, як правило, на мисах з стрімкими схилами. З напільного боку вони укріплювалися ровами та валами. Житла на городищах являли собою напівземлянки, стінки яких були рублені з деревин або сплетені з лози. Стінки печей ліпилися з глини, яка в багатьох випадках спеціально для цього добувалася (спонділова), склепіння печей найчастіше викладалися з заздалегідь випалених грудок глини. На городищі Монастирище були виявлені ліплени з глини з склепінням печі, подібні до вуликів. Залишки такої печі були розкопані нами на городищі біля с. Волокитине, Шалигинського району, Сумської обл.

¹ П. Н. Третьяков, Археологические памятники древнерусских племен, Ученые записки ЛГУ, 1949; Расселение восточных славян по археологическим данным, СА, IV.

² А. В. Арциховский, В защиту летописей и курганов, СА, IV, М.—Л., 1938.

³ Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПБ, 1907, стор. 55—68.

Городища були густо заселені, життя на них існувало довгий час. Неукріплені поселення, зв'язані з городищами, з'являються лише в пізній період; таке поселення є, наприклад, біля городища Курган у с. Волинцеве, Путивльського району, Сумської обл., але датувати це поселення слід вже часом Київської Русі¹.

Майже на всіх городищах є значний культурний шар, що містить своєрідну ліпну та кружальну кераміку.

Ліпна кераміка виготовлена з глини, що має велику домішку шамоту, форми її досить різноманітні. Це, в основному, горщики,

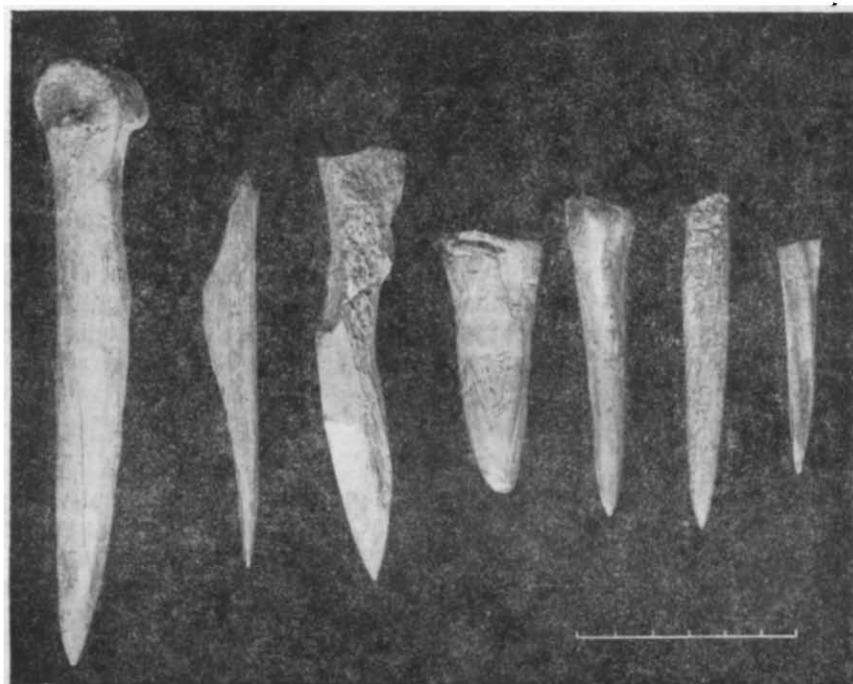

Рис. 1. Кістяні вироби з роменського городища Вишнева Гора.

макітри, мисочки, сковорідки доброго випалу. Майже вся ліпна кераміка орнаментована по плічках відбитками палички, обмотаної ниткою, — так званою гусеничкою.

Кружальна кераміка — це майже виключно горщики так званого курганного типу (посуд з слов'янських курганів IX—X ст.ст.). Зустрічається ця кераміка на переважній більшості городищ, проте її немає на найраніших городищах, таких як Опошня на Полтавщині.

Крім курганної кераміки, на деяких городищах є кружальна кераміка з характерними вертикальними вінцями та орнаментом з проложених ліній (городище біля с. Битиця, Сумського району).

Деякі дослідники висловлювали думку про примітивність, архаїчність культури городищ роменського типу. Так, наприклад, І. І. Ляпушкін, даючи коротку характеристику роменської культури, пише: „Основна маса побутового інвентаря виготовлялася з кістки. Речі з металу зустрічаються рідко. Глиняний посуд грубий, ліпний. Відомо лише кілька поселень, де поруч з ліпною керамікою роменського типу зустрінуті

¹ В. Й. Довженок, Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області, АП, т. III, К., 1952, стор. 259.

окремі уламки гончарного посуду культури полів поховань (Авдієво, Гориці)“¹.

На нашу думку, таке твердження базується на недостатньому вивченні цих пам'яток (досі немає жодного городища роменського типу, розкопаного повністю). Таке твердження, що припускає відсутність або надзвичайну обмеженість вживання металів, не відповідає дійсності. На-

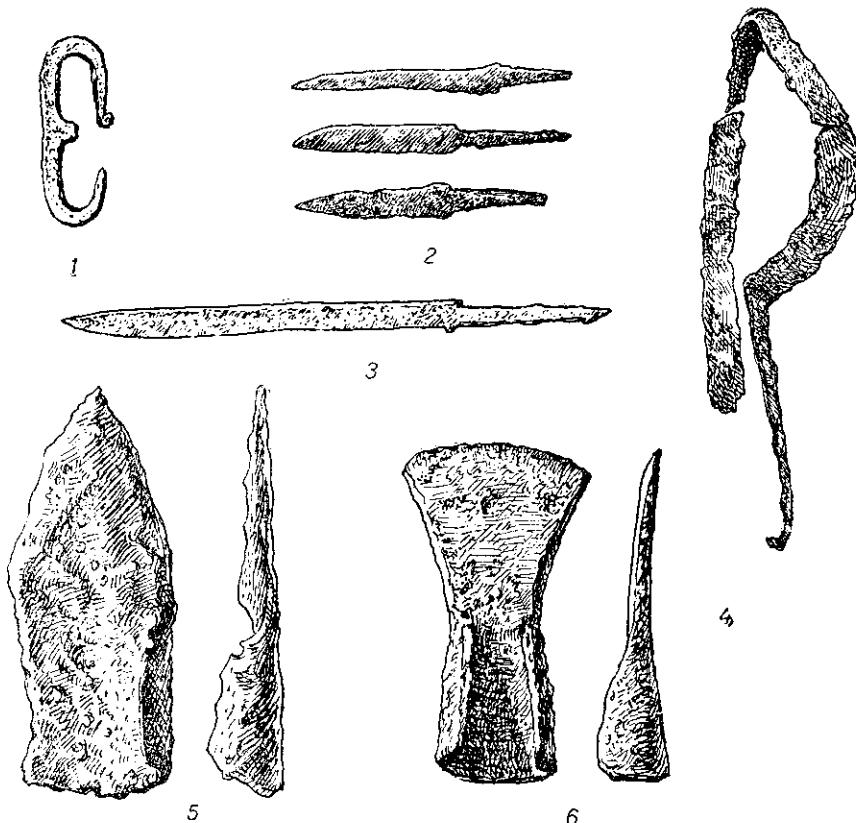

Рис. 2. Речі з городища Вишнева Гора (1—3, 6) та Волинцевського поселення (4, 5):
1 — кресало; 2 — ножі; 3 — кинджал; 4 — серп; 5 — наральник; 6 — тесло.

роменських городищах знаходять у великій кількості проколки різної товщини у вигляді різко загострених уламків трубчастих кісток (рис. 1). Інших виробів з кістки тут майже немає. Можна з певністю твердити, що ці проколки виконували якісь досить обмежені функції і, безумовно, не могли замінити собою весь побутовий інвентар. Треба гадати, що вони вживалися для виконання якоїсь примітивної роботи. І в наш час для підшивки валяного взуття використовують кістяні шила, для плетіння рибальських сітей — дерев'яні іглиці, що пояснюється не відсутністю металу, а зручністю такого інвентаря.

Не відповідає дійсності і твердження про те, що лише на деяких поселеннях є кружальна кераміка культури полів поховань черняхівського типу, яка не пов'язана органічно з ліпною керамікою городищ роменського типу.

Майже на всіх роменських городищах, як вже згадувалося вище, є кружальна кераміка, властива майже для всієї території Київської Русі IX—X ст.ст., яка відноситься до одного — роменського культурного

¹ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений Днепровского Левобережья, СА, XIII, М.—Л., 1950, стор. 26.

шару, а не до різних. Поступово ця кружальна кераміка витісняє ліпну, але довгий час співіснує з нею.

Як справедливо відмічає І. І. Ляпушкін, вироби з металу під час розкопок зустрічаються рідко, однак з цього не можна робити висновок, що їх не було зовсім або було дуже мало.

Коли для порівняння взяти близькі по типу пам'ятки — поселення культури полів поховань черняхівського типу, то ми побачимо, що переважну більшість знахідок на цих поселеннях становить кераміка: наприклад, на Ягнятинському поселенні за два роки робіт знайдено не більше півтора десятка виробів з металу, а уламків кераміки — багато тисяч.

„Бідність“ сіверянських поселень виробами з металу, мабуть, треба пояснювати тим фактом, що весь інвентар, крім кераміки та кістяних проколок, становив для жителів роменських городищ велику цінність і добре зберігався. Всі речі, що дійшли до нас, — це те, що стало непотрібним або було загублене.

Довгий час вважались невідомими поховання, зв'язані з городищами роменського типу. Коли переглядати матеріали численних могильників, розкопаних Д. Я. Самоквасовим на сіверянській землі, то серед курганів Х—XIV ст.ст. можна виділити і раніші, що зробив і сам Д. Я. Самоквасов, виділивши їх в окремий розділ своєї праці, правда, без визначення дати. Мова йде про кургани з трупоспаленням на стороні і похованням в урнах, що закопувалися в верхній частині заздалегідь зробленого курганного насипу¹. Такі кургани були розкопані, головним чином, в Посейм'ї. Нам також вдалося розкопати кілька таких курганів у с. Дорошівка, Шалигинського району, Сумської обл., розташованих безпосередньо біля городища роменського типу.

Урни в цих похованнях були двоякі: звичайні ліпні горщики роменського типу та трохи відмінні від них горщики з вертикальними вінцями і загладженою поверхнею, ідентичні ранішим горщикам волинцевського типу, про які мова буде нижче.

Таким чином, нам здається можливим вважати поховання урн у верхній частині кургана найдревнішим типом слов'янських поховань в курганах для території сіверян і безпосередньо пов'язувати їх з городищами роменського типу.

Треба відмітити, що могильники з такого роду похованнями, як правило, складаються з незначної кількості курганів. Беручи до уваги густе заселення роменських городищ, виникає думка про існування поруч з такими курганами і іншого обряду поховань, який не залишив після себе помітного сліду. На існування такого обряду прямо вказує літопис: „А Радимичи, и Вятичи, и Северо один обычай имяху... И аще кто умряше, творяху трызну над нимъ, и по сем творяху кладу велику, и възложат на кладу мертвѣца, и съжигаху, и по сем събравше кости, вложаху в ссуд мал и поставляху на столпе на путех, иже творят Вятичи и ныне“².

На території радимичів, недалеко від м. Лоев, В. З. Завітневичем були досліжені слов'янські кургани з залишками дерев'яних стовпів діаметром близько 0,2 м ($1/2$ аршина), що йшли від самої вершини курганного насипу до материка, з урнами на них³. Такі поховання цілком відповідають описові цього обряду у літописі.

Внаслідок досліджень, проведених Інститутом археології АН УРСР

¹ Д. Я. Самоквасов, Курганные древности северянской Черниговщины, М., 1916, стор. 67—77.

² Літопись по Ипатскому списку, СПБ, 1871, стор. 7, 8.

³ В. З. Завітневич, Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. VI, К., 1892, стор. 19—21.

в Посейм'ї в 1948—1949 рр., відкрито новий тип археологічних пам'яток, що безпосередньо передує городищам роменського типу і може датуватись VII—VIII ст.ст. н. е. Мова йде про поселення і пов'язані з ними могильники в урочищі Стан біля с. Волинцеве, Путівльського району, Сумської обл., та в урочищі Лан біля с. Сосниці, Чернігівської обл.

Поселення біля с. Волинцеве займало великий мис, що полого спускається в заплаву р. Сейм. З трьох боків мис оточений болотом. Ніяких укріплень поселення не мало, проте саме місце розташування ніби ховало його від стороннього зору. З напільногого боку мису по краю плато знаходиться безкурганний могильник. Топографія поселення та могильника біля Сосниці така ж сама.

Планування Волинцевського поселення, яке займало значну частину мису (поселення розкопане, головним чином, в кінцевій частині мису), змальовується так: вздовж західного боку мису розташувалися на відстані 8—10 м один від одного два ряди жител. Перший ряд знаходився на дуже пологому схилі, другий — близче до середини мису, на рівному місці. Паралельно східному краю мису виявлено ще один ряд жител (ци житла не розкопувалися). Між рядами, в центрі мису, розкопано одне приміщення з трьома печами, яке мало, напевне, виробниче призначення.

Таким чином, житла будувалися, в основному, по краю площині мису, залишаючи центр його незабудованим. Бажання зберегти певний порядок в забудові поселення добре простежено на двох напівземлянках, що перерізали раніші житла, — всі вони не виходили з одного ряду. Такі ряди жител, треба гадати, розміщувалися на всю довжину мису або, принаймні, на більшу його частину. Розкоп, закладений за 60 м від крайнього житла в бік до основи мису, виявив житло, що також не виходило з цього ж першого ряду.

Житла розміщувались, приблизно, на однаковій відстані одне від одного, виходи з них здебільшого зроблені в бік площині між рядами. Тут же знаходилися ями для зерна.

Планування поселень біля Сосниці, в зв'язку з незначним обсягом робіт, виявити не вдалося.

На обох поселеннях існувало два типи жител-напівземлянок, відмінних один від одного конструкцією стін. Менша частина жител мала стіни, зроблені з покладених одна на одну колод, стіни більшої частини жител були сплетені з лози та обмазані глиною.

При розкопах Волинцевського поселення були досліджені залишки одного згорілого житла, де добре збереглась нижня частина зрубу та перекриття даху (рис. 3 та 4).

Для побудови цього житла була викопана прямокутна яма розміром 6 × 7 м, в якій збудовано зруб з колод товщиною 25—30 см, покладених одна на одну та обтесаних з внутрішнього боку. Колоди скріплювались по кутах „в обло“. Зруб квадратний (сторона квадрата — 4 м), орієнтований по сторонах світу. Простір між стінами ями і зрубом був засипаний землею. Житло заглиблювалось у землю на 1,15 м — підлога його опущена до рівня залягання піску!

Цікаво відзначити, що глибина залягання підлоги всіх жител (у Волинцевому розкопано 15 жител, в Сосниці — 5) визначалася глибиною залягання шару піску і в зв'язку з цим коливалась в межах 0,6—1,2 м в Волинцевому та 0,8—1,6 м в Сосниці.

У північній частині зрубу був вхід шириною 1 м. До входу з поверхні землі йшов коридор, що закінчувався двома східцями, з яких нижні були зроблені на 0,75 м нижче рівня підлоги.

В північно-східному кутку житла, ліворуч від входу, виявлена масивна піч доброго збереження. Стіни печі ліпилися з спонділової глини (яку видобували десь на стороні) в своєрідній загородці розміром

$1,1 \times 1,2$ м, зроблений з обтесаних колод. В цій загородці, безпосередньо на підлозі, виводилися стіни печі на висоту 0,4—0,45 м, товщиною 0,2—0,25 м коло челюстів та 0,4—0,45 м в тильній частині. Верхня

частина стін печі була зрізана горизонтально, в зв'язку з чим утворилися площадки, на які спиралося склепіння печі. Матеріалом для склепіння були скріплені звичайною глиною заздалегідь випалені глиняні заготовки різних форм, а також значні за розмірами уламки кружальної кераміки. Димоходу піч не мала, черінь її намазувався на викладку з дрібних камінців та черепків посуду.

Печі такої ж конструкції були виявлені у всіх розкопаних житлах як на Волинцевському, так і на Сосницькому поселеннях, аналогічні печі є і на роменських городищах.

Судячи з залишків перекриття даху, яке впало під час пожежі всередину житла, воно було двосхиле — з схилами на схід та захід.

Дах був зроблений з необтесаних деревин діаметром 18—23 см, які прикладались одна до одної від конька даху. По коньку проходила дерев'яна

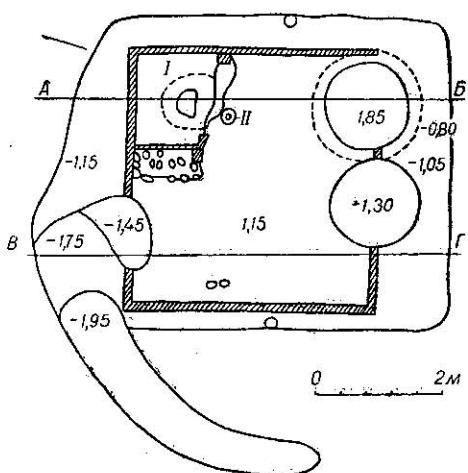

Рис. 3. План житла з Волинцевського поселення.

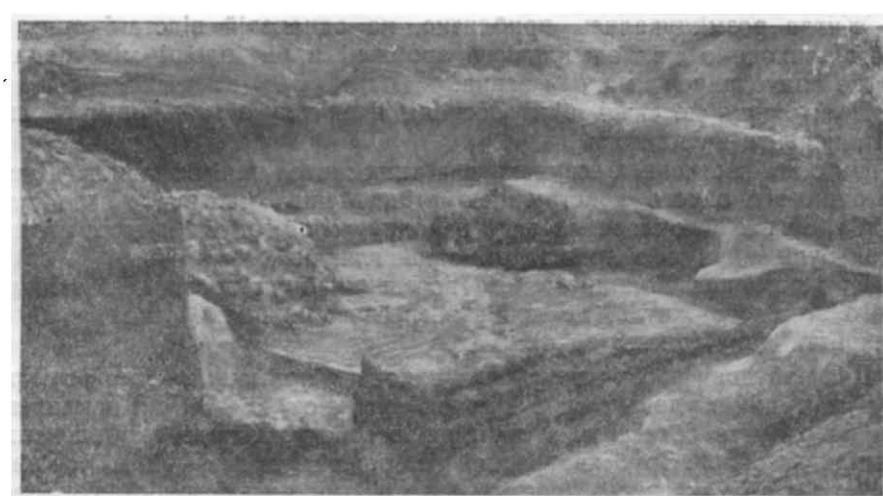

Рис. 4. Вигляд житла з Волинцевського поселення з північного сходу.

вина, що спиралася своїми кінцями на два стовпи, вкопані за межами житла. Поверх такого накату дах засипався землею, яку брали з викидаєми житла.

Підлога, що являла собою товсту глиняну намазку, була обпалена під час пожежі. В інших розкопаних житлах підлоги також були глиняні або робились з якоїсь вапнякової маси, скрізь вони були міцні та товсті.

Біля південної стінки житла в підлозі була викопана яма правильної круглої форми, половина якої виходила за межі житла. Яма мала

форму зрізаного конуса з верхнім діаметром 1,3 м і діаметром dna 1,8 м при глибині 0,75 м від рівня підлоги. Стінки її були старанно обмазані глиною (яма вирита в піску) і випалені. На дні ями знайдені залишки дерев'яної ляди, яка закривала її. Призначення ями, безумовно, господарське; ями-комори такої ж або дуже близької конструкції виявлені у всіх інших житлах.

Ями для зерна, що знаходилися між житлами, мали діаметр 1,2—1,5 м і глибину до 1 м. Всі вони грушовидної форми з обмазаними та випаленими стінами.

Стіни другого і, мабуть, більш поширеного типу жител сплетені з лози і обмазані з обох боків глиною. При будуванні таких жител викопувалась яма за розміром житла, стіни його щільно прилягали до стін цієї ями. Дах підтримували стовпі, що закопувалися по кутах житла і посередині двох стін. Розміри цих жител $6,8 \times 6$ м або $6,5 \times 4,8$ м; вони більші за рублені з балок, але з однаковою внутрішньою будовою.

Крім жилих приміщень була досліджена наземна дерев'яна споруда, яку можна трактувати як комору або хлів. Ця споруда була безпосередньо пов'язана з жилою напівземлянкою.

Крім жилих приміщень, було розкопано два приміщення виробничого призначення. Одне з них являло собою велику напівземлянку прямо-кутної форми, орієнтовану довгою стороною на північ—південь, розмірами $4,6 \times 9$ м і глибиною 1 м. У східній стінці приміщення була ніша глибиною 1,4 м і ширину 4 м, у північно-східному кутку якої знаходилася піч такої ж конструкції, як і всі печі жител, виліплена на підвищенні в 0,15 м. Челюсті цієї печі були повернуті до центра приміщення. В південно-східній частині знаходилася друга піч, також повернута челюстями до центра. Ця піч була збудована в ямі і черінь її був на 0,5 м нижче рівня підлоги, перед челюстями була викопана яма глибиною 0,8 м. Стіни печі були пропалені на всю товщу, чого в звичайних побутових, печах ніколи не спостерігалося. В передпічній ямі виявлено багато залізних шлаків (яма була заповнена ними на глибину 0,35 м), безпосередньо за піччю була знайдена залізна криця. Посередині житла, трохи більше до західної стінки, знаходилася третя піч, також повернута челюстями до центра.

Друге приміщення було трохи менших розмірів ($4,8 \times 4,6$ м). В ньому також виявлено три печі, розташовані по кутах. Приміщення мало рублені стінки, від яких збереглися лише нижні колоди.

На Волинцевському та Сосницькому поселеннях знайдені знаряддя праці, різні побутові речі та велика кількість кераміки. Із знарядь праці треба особливо відмітити залізний наральник (рис. 2,5) та досконалої форми серп (рис. 2,4), а також зернотерки.

Кераміку можна розподілити на кілька груп. Переважає кераміка ліпна, товстостінна з домішками шамоту. За формами — це горщики з відігнутими вінцями, макітри та сковорідки. За зовнішнім виглядом та тістом вся ця кераміка майже зовсім не відрізняється від кераміки городищ роменського типу. Більшість кераміки орнаментована защипами по краю вінця, рідше — відбитками палички, обмотаної ниткою.

Крім грубої ліпної кераміки, зустрічається ліпна кераміка поганого випалу, з глини без домішки шамоту та з загладженою поверхнею. За формами — це горщики з вертикальними, прямими вінцями, без орнаменту. На поселеннях така кераміка зустрічається рідко, частіше вона буває в похованнях і своїми формами повторює існуючий тут кружальний посуд.

Кружальна кераміка представлена виключно горщиками чорного або коричневого кольору з високими прямими вінцями. Зроблена вона з добре вимішаної глини з домішкою дрібного піску або зовсім без

всяких домішок, випал її нерівномірний. Посуд цей прикрашений орнаментом з різних комбінацій пролощених смуг, що вкривають здебільшого всю поверхню. Іноді такі смуги комбінуються з хвилею по плічках. Кружальна кераміка в матеріалах поселень становить 10—12% знахідок, в могильниках вона зустрічається в найбагатших похованнях. Своєю орнаментацією ця група нагадує кераміку Салтовського могильника, відрізняючись від неї за формами.

Крім місцевої кружальної кераміки на поселеннях є уламки при-
візних амфор, дуже подібні до уламків

Рис. 5. Вигляд одного з поховань Волинцевсько-
го могильника.

амфор, що зустрічаються на поселеннях останньої чверті I тисячоліття н. е. в басейні Сіверського Дінця.

З поселеннями волинцевського типу зв'язані безкурганні могильники з трупоспаленням та похованням залишків його в урнах. На території Волинцевського могильника не було виявлено слідів вогнищ, на яких спалювалися покійники. На території могильника біля Сосниці були знайдені дві площасти з товстих дерев'яних плах, розміром $1,2 \times 1,85$ м.

Плахи були укріплені чотир-

ма дерев'яними стовпчиками, вбитими в землю по кутах площасти до рівня її поверхні. Площасти після розчистки являли собою вугільній шар, що добре зберіг розміри, форму та структуру дерева.

На згорілих плахах, що лежали в напрямі схід-захід, в незначній кількості були знайдені вуглики, попіл та дрібні уламки людських перепалених кісток. У східній частині однієї з площастих серед попелу знай-
дена синя подвійна бусина з слідами перебування у вогні. Земля під площастиами та навколо них змінила свій колір від вогню.

Треба думати, що на таких площастих і відбувалося трупоспалення. Збереженість площастих свідчить, що процес спалювання на якомусь етапі штучно припинявся — коли б це було не так, то плахи хоча б частково перетворилися в попіл.

Спалені кістки покійника з частиною попелу і рештками речей збиралися з таких площастих і клалися в урни, які разом з ритуальним посудом ставилися на ґрунт і присипалися зверху землею, саме ставилися, а не закопувалися, тому що жодної урни не було виявлено в ямах.

На могильниках не було ніяких ознак курганних насипів, лише над двома похованнями, що знаходилися на самому краю плато, який ніколи не орався, були ледве помітні бугорки.

У 1906 р. М. О. Макаренком на Полтавщині між с. Великі Будки та Костянтинівка був розкопаний могильник з трупоспаленням в урнах¹. Сам дослідник ніякої інтерпретації цьому могильнику не дав. В науці вкоренилася думка, що могильник належить до культури полів поховань черняхівського типу, до найлізінішої її стадії. Припускалося, що саме тут можна знайти зв'язки між культурами черняхівською та Київською Русі. П. П. Єфіменко та П. М. Третьяков вважають могиль-

¹ Н. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПБ, 1907, стор. 51.

ник одночасним Боршевському городищу, тобто IX—X ст.ст.¹. Таке датування цього могильника не зовсім відповідає дійсності, тому що він однотипний з Волинцевським.

Порівнюючи широко відомі пам'ятки роменського типу з мало ще відомими пам'ятками волинцевського типу, які знаходяться на тій самій території, ми бачимо наявність спільних рис у матеріальній культурі, економіці, побуті людей.

На городищах виявлені житла такої ж самої конструкції, як і на неукріплених поселеннях, з такими ж рубленими або сплетеними з лози стінами, з однаковими печами та ін. Житла ці трохи менші за розмірами, що можна пояснити більшою скученістю населення, а, можливо, і поглибленим процесу дальнього відокремлення окремих родин.

Перехід сіверян від будування неукріплених поселень до городищ треба пояснювати експансією хазарського каганату.

Навряд щоб сіверяни, які на якомусь етапі платили хазарам данину, робили це цілком добровільно. Нам здається, що поява в VIII ст. роменських та боршевських городищ є наслідком укріплення сіверянами та в'ятирчами своїх поселень у період найбільшої експансивності хазарського каганату. Ця думка підтверджується й тим, що ранні роменські городища не можна розглядати як феодальні — всі риси їх, як уже відзначалось, нічим не відрізняються від рис неукріплених поселень. В дальншому, мабуть в IX, а можливо на початку X ст., ці городища стали феодальними і ввійшли до складу земінілої Київської Русі.

Для ранніх роменських городищ характерні майже такі ж керамічні форми, як і для волинцевських поселень; орнамент з відбитків нитяного штампика, властивий волинцевській кераміці, вживається все ширше і ширше. Якщо на посуді з волинцевських поселень він наноситься тільки по краю вінець, то на посуді роменських городищ він вкриває плічки і найтовщу частину посудин, утворюючи різні, часом дуже красиві комбінації ламаних ліній.

На городищах існувала і кружальна кераміка з пролощеними лініями², але вона швидко зникає, поступаючись місцем досконалішій кружальній кераміці так званого курганного типу, яка була широко розповсюджена в південних районах, а також в околицях Чернігова. В той же час на роменських городищах з'являються шиферні пряслиця та скляні браслети. Ці явища слід розглядати як результат утворення більш міцних економічних зв'язків території, на якій складається Київська Русь.

Порівнюючи поховання з могильників волинцевського типу з похованнями в курганних могильниках, пов'язаних з роменськими городищами (кургани з урнами в верхній частині насипу), ми можемо простежити спадкоємність або спорідненість звичаю, яка полягає в використанні урн, відмінних від побутового посуду, подібність у формах урн, в закопуванні їх під самою поверхнею ґрунту.

Крім поселень та могильників кінця VII—VIII ст.ст., нам відомі і скарби цього часу. Такими скарбами є Харівський³ та Фатівський⁴.

Харівський скарб знаходився в ліпному горщику з загладженою поверхнею, типу горщиків з волинцевських поселень. Складався скарб з сережок, луниць, антропоморфних дуже схематичних фібул, браслетів, шийних гравіїв та інших речей, які були зроблені з срібла або золота.

Фатівський скарб, крім речей місцевого виробництва, мав у своєму складі і речі імпортні.

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, М.—Л., 1948, стор. 14.

² Така кераміка відома на роменських городищах, розташованих по Сулі (городище Ведмеже), біля м. Суми (городище Битиця), на городищі Курган в с. Волинцеве.

³ Д. Т. Березовець, Харівський скарб, Археологія, т. VI, К., 1952.

⁴ Зберігається в Київському державному історичному музеї.

Ось, в основному, ті археологічні пам'ятки, вивчення яких дає можливість говорити про соціальну та економічну організацію племен Лівобережжя УРСР, згадуваних у Початковому літописі, тобто племені сіверян.

Основи високої культури Київської Русі були закладені в час так званого племенного періоду. Тоді ж були закладені і основи єдності слов'янських культур на величезних просторах Східної Європи. Це явище відзначив і літописець, який записав, що радимичі, в'ятичі та сіверяни вже здавна мають однакові звичаї.

Археологічні матеріали також не заперечують цього. Так, наприклад, найближче до пам'яток роменського типу стоїть Боршевське городище, біля м. Воронежа на Дону¹.

На Правобережжі УРСР пам'ятки типу роменських городищ невідомі, але тут є дуже близькі до них пам'ятки типу поселення в Луці-Райковецькій на Житомирщині². Це поселення розташоване, як і Волинцевське, в заплаві річки; на ньому були напівземлянки з великими печами, складеними з каменю без скріплюючого розчину. Кераміка з цього поселення — ліпна або зроблена на дуже примітивному гончарному кругі, товстостінна, з шершавою поверхнею, прямим зрізом вінець. Орнаментована вона по всій поверхні хвилястим або лінійним орнаментом, що йде навколо всієї посудини. В глині є великі домішки зерен кварцу; металевих речей у житлах було знайдено дуже мало. Пам'ятки цього типу були виявлені потім в різних місцях Правобережжя.

Роменські, боршевські та райковецькі типи пам'яток не ідентичні, хоч вони і відносяться до одного часу. Всі вони свідчать про дуже близький побут і єдину культуру населення, що їх залишило. Кожну територіальну групу подібних пам'яток ми повинні розглядати як пам'ятки того чи іншого східнослов'янського племені. Близькі риси деяких територіально різних пам'яток, нам здається, все ж не дають права вживати такі узагальнені терміни, як наприклад, „пам'ятки роменсько-боршевського типу“, тому що вони залишені все ж таки різними племенами.

III

Кажучи про пам'ятки Лівобережжя I тисячоліття н. е., не можна пройти мимо такого історичного явища, як культура полів поховань черняхівського типу та відношення її до пам'яток, які нас цікавлять.

Значна частина дослідників вважає, що верхньою хронологічною межею пам'яток культури полів поховань черняхівського типу є середина I тисячоліття. окремі дослідники вважають, що ці пам'ятки існують далеко пізніше і безпосередньо переростають в культуру Київської Русі (Є. В. Махно, М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський), будучи головною складовою частиною її. В зв'язку з цим цікаво простежити зв'язки між пам'ятками черняхівського типу і волинцевсько-роменського. До відкриття ранньороменських пам'яток (Волинцевське поселення) вважалося, що між згаданими категоріями пам'яток існує хронологічний розрив приблизно в два-три століття. В світлі нових відкриттів цей розрив стає далеко меншим, а якщо взяти за верхню дату існування культури полів поховань черняхівського типу VI ст., то такого розриву може і не бути зовсім. Здавалося б, що ці пам'ятки, такі близькі в часі та територіально, повинні мати спадкоємні зв'язки.

Проте археологічні ознаки цих культур не мають між собою нічого спільного: „... кожна з цих культур настільки своєрідна, що ні в одній

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, М.—Л., 1948.

² В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 12, 13.

з них ми не можемо знайти елементів матеріальної культури, які в будь-якій мірі зв'язували б їх" — цілком слушно стверджує І. І. Ляпушкін¹.

Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу займають майже всю лісостепову смугу УРСР, в тому числі і лівий берег Дніпра. Північні межі їх розповсюдження не заходять у лісні райони, обмежуючись нижньою частиною середніх течій Сули, Псла, Ворскли.

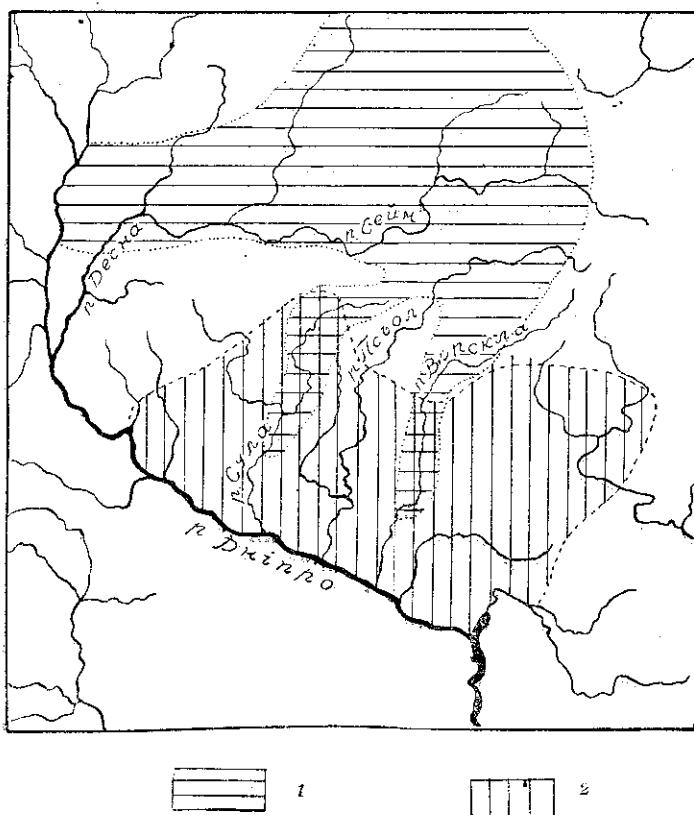

Рис. 6. Кarta розповсюдження пам'яток роменського та черняхівського типів: 1 — пам'ятки роменського типу; 2 — пам'ятки черняхівського типу.

В Подесінні та Посейм'ї ці пам'ятки невідомі. На протязі 1947—1950 рр. нам довелося проводити археологічні розвідки на значній ділянці течії Сейму в межах УРСР, під час яких не було зустрінуто жодної пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу. Відомості про знаходження пам'яток черняхівського типу в північній частині течії Сейму, а саме в с. Авдієвці, Курської області², судячи з опублікованих матеріалів, можна ставити під сумнів. Нам здається, що автор публікації тенденційно намагається зв'язати пам'ятки останньої чверті I тисячоліття з широко розповсюдженою культурою полів поховань черняхівського типу.

Як видно з публікації, поселення в с. Авдієвці відноситься до пам'яток волинцевського типу; не виключено, що воно древніше самого Волинцевського поселення, але до культури полів поховань черняхівського типу воно ніякого відношення не має.

¹ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры „полей погребений“ Днепровского Левобережья, СА, XIII, М.—Л., 1950, стор. 25.

² А. Е. Алихова, Авдеевское селище, КСИИМК, вып. XXXVIII, М., 1951, стор. 106—112.

Волинцевські поселення та роменські городища розповсюджені в іншій географічній смузі. Вони явно тяжать до Лісу, район їх розповсюдження — це район підзолистих ґрунтів — Сейм, Десна вище гирла Сейму, верхні течії Сули, Псла, Ворскли.

У тих місцях, де підзолисті ґрунти спускаються по долинах річок (Сула, Ворскла), спускаються і ці пам'ятки. В таких своєрідних лісних „язиках“ по долинах Сули і Ворскли і знаходяться місця стиків цих двох культур. Тут пам'ятки волинцевського та роменського типів ніби вклиниються в суцільний масив пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, залишаючись цілком самобутніми.

Кружальна кераміка, що є на поселеннях волинцевського типу, і кераміка культури полів поховань черняхівського типу мають спільний орнаментальний мотив з пролощених ліній та смуг. На нашу думку, це явище зовсім не свідчить про якість внутрішні зв'язки цих культур. Якщо шукати зв'язки волинцевської кружальної кераміки, то для цього слід звернутися до пам'яток салтово-маяцького типу, більш близьких до волинцевських за часом і історичною обстановкою.

IV

Про територію, яку займало плем'я сіверян, ніколи не висловлювалось кілька думок. Всі дослідники приймають цю територію в межах, указаніх літописцем, що цілком збігається з районом розповсюдження волинцевських та роменських пам'яток.

Деталізація границь цього племені поки що не зроблена. Така деталізація буде полягати в складанні археологічної карти волинцевських та роменських пам'яток. Поки що можна лише сказати, що, як установлено розвідками І. І. Ляпушкіна, вказані пам'ятки не підходять безпосередньо до Дніпра на заході, на сході вони не переходятять за вододіл верхньої течії Сіверського Дінця та Осколу, а на півдні — за вододіл Ворскли та Орелі¹.

Деяка розбіжність у поглядах виникла щодо території Чернігова та межиріччя Дніпро—Десна на південь від нього.

Д. Я. Самоквасов вважав, що Чернігів є центром сіверянської землі і, виходячи з цього, всі слов'янські старожитності в його районі вважав сіверянськими.

Б. О. Рибаков не вважає район межиріччя Дніпро—Десна з Черніговом складовою частиною племенної території сіверян. Він вважає, що ця територія входила до складу польських земель. До таких висновків він пришов, аналізуючи курганні матеріали та відсутність тут городищ роменського типу². Слід відзначити, що Б. О. Рибаков, оперуючи курганними матеріалами Х—ХІІІ ст.ст., раніші кургани з трупоспаленням в урнах³, тобто власно сіверянські, з огляду на незначний і не завжди виразний інвентар, властивий для них, свідомо ігнорував.

Вирішуючи питання про те, якому з племен Початкового літопису належала ця територія, необхідно враховувати шлях історичного розвитку всієї території сіверян.

Межиріччя Дніпро—Десна знаходилось у трохи інших умовах, ніж Посейм'я. Якщо райони верхніх течій Сули, Ворскли та Псла, як і вся течія Сейму, ще в IX—X ст.ст. були досить глухими лісовими місцевостями, які лежали на значній віддалі від культурних центрів Київської Русі, то цього не можна сказати про околиці Чернігова. Маючи зручні

¹ І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП, т. III, К., 1952, стор. 300.

² Б. А. Рибаков, Поляне и северяне, СЭ, VI—VII, М., 1947, стор. 88.

³ Там же, стор. 91.

шляхи сполучення і знаходячись між двома значними водними артеріями, ця територія далеко раніше, ніж інші сіверянські землі, підпала під нивелючу дію Київської держави, яка в цей час складалася.

Очевидно, що до VII, а можливо, і до VIII ст. тут жило населення з тією ж матеріальною культурою, що і в Посейм'ї. З часом історичний розвиток цієї території пішов швидшими темпами, характерними для центрів Київської Русі, що формувалися в цей час. В районах Сейму, Псла, Сули та Ворскли в іншій історичній обстановці дальший розвиток культури сіверян привів до складання культури городищ роменського типу.

Підтвердженням припущення про єдиний шлях розвитку північної частини Лівобережжя до кінця VIII ст. можуть бути знахідки в нижніх шарах древнього Чернігова кераміки волинцевського та роменського типів¹, а також виявлені при археологічних дослідженнях в с. Шестовиці напівземляночні житла волинцевського типу².

V

Економічною основою суспільного життя жителів волинцевських поселень і городищ роменського типу, як і у всіх східнослов'янських племен того часу, було землеробство і пов'язане з ним скотарство.

На всіх розкопаних поселеннях ми знаходимо численні свідчення хліборобського побуту їх мешканців. На Волинцевському поселенні знайдено залізний наральник, правда, більш примітивний, ніж відомі наральники часів Київської Русі, і серп, дуже близький за формами до серпів Райковецького городища. Досконаліші наральники знайдені на городищах роменського типу Курган та Вишнева Гора.

При підсічному землеробстві, коли обробляється ґрунт з залишками пнів та коренів дерев, навряд чи було доцільним використовувати орні знаряддя з залізним наконечником. Подібні знаряддя можна ефективно використовувати на землях, що обробляються з року в рік, а не періодично, як при підсічному хліборобстві. Виходячи з цього, можна думати, що вже в VIII ст. сіверяни мали постійні поля і підсіка не була головним типом землеробства. Підтверджають цю думку і плуг з Токарівського торфовища, що мав горизонтальний повзун³, і значні розміри сіверянських поселень.

Поруч з землеробством значне місце займало і скотарство. Кістковий матеріал з культурних шарів Волинцевського та Сосницького поселень свідчить, що в складі приселищного стада були корова, кінь, коза, вівця та свиня⁴. Такий склад стада характерний і для пізніших пам'яток.

Підсобну роль в господарстві відігравало мисливство та рибальство. Мисливство, крім м'яса, давало і цінні хутра, які, за свідченням арабських авторів і руського літописця, поруч з іншими товарами, були предметами зовнішньої торгівлі. Об'єктами полювання були: лось, косуля, дикий кабан, вовк, ведмідь та інші тварини. Про рибальство свідчать знахідки на роменських городищах рибальських гачків і гарпунів, а також численні знахідки риб'ячої луски та кісток.

Певну роль в господарстві відігравало і бортництво. Під час розкопок городища Вишнева Гора в одному з жителів був знайдений великий горщик з відбитою верхньою частиною, заповнений жовтою торфоподібною масою, в якій знаходився маленький дерев'яний черпачок.

¹ В. А. Богусевич, Розкопки в Чернігові, Археологія, т. VI, К., 1952.

² Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, К., 1952, стор. 126.

³ Д. Т. Березовець, Плуг з Токарівського торфовища, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 174.

⁴ Перелічено в убуваючому порядку.

Хімічний аналіз цієї маси показав, що вона дуже близька до меду і воску. Тріски з слідами відрубування їх сокирою, що знаходились в цій масі, свідчать, що соти вирубувались прямо з дупла дерева, тобто, що це був мед диких бджіл.

Поряд з сільським господарством однією з основних галузей господарської діяльності сіверян було ремесло. Залишки залізоплавильного виробництва на Волинцевському поселенні, а також на деяких роменських і на близьких до них Боршевському і Кузнецькому городищах свідчать про досить високу техніку цього процесу, майже таку, як і в Київській Русі.

Сіверянські поселення і городища дають різноманітний і досить повний набір виробів з металу: наральники, серпи, тесла, рибальські гачки, ості, кресала, ножі, кінджали, кольчуги та ін. Крім виробів з заліза, відомі вироби з міді, золота, срібла — в основному прикраси. Розкопки могильників дають численні бусини з скла, пасті, гірського кришталю, а також перстні, браслети, бубенці. Всі ці речі зроблені дуже майстерно. Особливо цікавий в цьому відношенні Харівський скарб. Речі цього скарбу демонструють надзвичайно високу техніку ремісничого виробництва. Для вироблення деяких речей застосована найвища ювелірна техніка того часу — зернь та скань. Більшість речей скарбу — майстерні вироби митця.

Речі, аналогічні харівським, відомі з матеріалів поселення VII—VIII ст.ст. на Пастирському городищі, але там всі вони відлиті по восковій моделі, а не оригінальні. Речі Харівського скарбу зроблені з металів високої проби, причому чим складніша техніка виготовлення речі, тим більша кількість дорогоцінного металу, що знаходилась в ній. Так, серги, прикрашені зернью та сканню, мають пробу 875—916°, в той час як простіші вироби мають пробу 600°.

Все це дає право твердити про наявність у сіверян розвинутого залізотреплення, ковальського та ювелірного ремесла.

Гончарний круг вже був відомий сіверянам, хоч основна маса глинняного посуду і вироблялася жінками хатнім способом, без гончарного круга.

Посуд, зроблений на гончарному кругі, відомий ще в ранніх пам'ятках (типу Волинцеве), довгий час існував поруч з ліпним. Наприкінці IX або на початку X ст. виробництво глинняного посуду набирає все більш і більш ремісничого характеру, переходячи до рук чоловіків — ремісників-професіоналів, які працюють виключно на гончарному кругі.

У виробництві знарядь праці та побутових предметів значне місце займало дерево. З дерева виготовляли: плуги, держаки різних інструментів, відра, діжки, черпаки, миски, ложки, чим, мабуть, і пояснюються незначна кількість глинняних мисок на сіверянських пам'ятках, розповсюджених в культурі полів поховань черняхівського типу.

Жителі волинцевських поселень та роменських городищ вели і зовнішню торгівлю. Про це свідчать знахідки на всій сіверянській території як окремих арабських монет, так і численних скарбів їх, а також знахідки уламків амфор та різних інших імпортних речей.

Пам'ятки волинцевського та роменського типів показують нам суспільство на етапі зростаючого феодалізму. Патріархальної родини як виробничого колективу, необхідного при існуванні підсічного землеробства, тут ми вже не знаходимо. Існування орного землеробства дало можливість вести господарство звичайній (моногамній) родині і на якомусь етапі одержувати продукти сільського господарства більше, ніж потрібно для власного споживання. Тут мала місце суспільна общиця, в якій сполучається індивідуальне господарство її членів з колективним володінням випасів, лісів, мисливських та рибальських угідь, а можливо, і орної землі.

В зв'язку із збільшенням продуктивності сільського господарства ремесло відокремлюється від нього, зростає суспільна диференціація.

Ілюстрацією цьому може бути кілька поховань з Волинцевського могильника. Тут, як уже згадувалося, виявлено в трьох найбагатших похованнях урни, зроблені на круглі. Тут же знайдена і зброя. Це, очевидно, поховання дружинників, що були широко розповсюджені в ранній період Київської Русі.

Про соціальну нерівність населення в цей час свідчать і скарби, знайдені на сіверянській території, які належали, безумовно, не рядовому населенню, а представникам суспільної верхівки. Такі скарби, як Фатівський і Перещепинський, які мали в своєму складі речі аварського або візантійського походження, свідчать, разом з цим, про те, що власники цих скарбів здобували їх не тільки на своїй батьківщині, а й за її межами.

Все сказане характеризує одне з східнослов'янських племен VII—Х ст. — сіверян, — яких, безумовно, вже не можна розглядати як плем'я родо-племінного періоду. Воно являло собою територіальну, можливо, і політичну організацію етнічно спорідненого населення, з ознаками майнової нерівності, з родовою знаттю, що відокремилася, з воєнним ватажком — князем.

Зараз, як бачимо, визначаються пам'ятки другої половини I тисячоліття, які мають всі підстави розглядатись як принадлежні літописному племені сіверян. Дальші дослідження цих пам'яток, безумовно, висвітлюватимуть багато інших проблем цього важливого періоду ранньої слов'янської історії.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

К ВОПРОСУ О ЛЕТОПИСНЫХ СЕВЕРЯНАХ

Резюме

Большинство исследователей, изучавших племена, упоминаемые в „Повести временных лет“, ставили перед собой задачи определения границ отдельных племен и составления карты расселения их по археологическим данным.

Для выполнения этих задач привлекались комплексы женских украшений (определеняемых как характерные для того или иного племени) из курганных могильников X—XIV вв.

Эти материалы, по мнению П. Н. Третьякова, к которому присоединяемся и мы, не могут служить полноценными источниками для изучения племен указанного времени, так как являются материалами уже этнографическими.

Изучать племена, упоминаемые в Начальной летописи, следует на основании оставленных ими памятников материальной культуры.

Для племени северян такими памятниками являются поселения, городища и могильники VII—IX вв., т. е. волынцевского и роменского типов.

В литературе утверждалось мнение о необычайной архаичности и примитивности культуры городищ роменского типа, что верно лишь отчасти.

Уже на поселениях волынцевского типа есть кружальная керамика, разнообразные изделия из железа, меди, серебра. Значительное количество их известно и из городищ роменского типа.

Волынцевские поселения и роменские городища очень близки между собой характером домостроительства, укладом жизни, бытовым инвентарем, формами керамики и т. д.

В погребальном обряде обитателей городищ роменского типа (урны под поверхностью насыпи кургана) можно усматривать дальнейшее развитие погребального обряда жителей волынцевских поселений.

Культура полей погребений черняховского типа на Левобережье не может рассматриваться как предшествующая северянской. У них все различно: и территория распространения, и домостроительство, и инвентарь.

Территория, занимаемая племенем северян, совпадает с территорией распространения памятников роменского типа.

Следует полагать, что территория между речью Днепр—Десна с г. Черниговом входила в состав племенной северянской территории.

Экономической основой северянского общества было земледелие, вероятнее всего пашенное, и связанное с ним скотоводство.

Крупной отраслью хозяйственной деятельности северян было ремесло. Кроме того, некоторую роль играла охота, рыбная ловля и лесные промыслы.

Северяне сами выплавляли железо из болотных руд и делали из него довольно разнообразный хозяйственный инвентарь. Высоко развито было ювелирное ремесло, о чем свидетельствуют дошедшие до нас клады.

Не чужда была северянам внешняя и внутренняя торговля. Об этом свидетельствуют арабские монеты и привозные вещи, прослеживаемые на всей северянской территории.

Глиняная посуда в основном изготавливлась домашним способом — производство кружальной посуды стало господствующим лишь к X в.

На основании материалов могильников и поселений можно сделать вывод, что уже в VIII в. в северянском обществе существовала значительная имущественная дифференциация. В некоторых погребениях Волынцевского могильника можно усматривать зачатки дружинных захоронений.

Характер неукрепленных поселений говорит о том, что северяне в это время жили соседской общиной, большая семья была для них уже пройденным этапом.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ СВІДЧЕННЯ УЧАСТІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ РИМСЬКОЇ ІСТОРИЇ III—IV ст.ст. н. е.

У III—IV ст.ст. н. е. починається широкий рух причорноморських племен проти Римської імперії, — той рух, який в літературі звуться звичайно рухом готів на захід.

У радянській літературі встановлено, що під ім'ям „готів“, або „скіфів“, древні письменники розуміли досить строкатий і складний конгломерат найрізноманітніших щодо свого походження й етнічної приналежності племен. Основну частину готів становили сармато-аланські племена Північного Причорномор'я, але разом з ними проти спільногого ворога — рабовласницького Риму — виступали й інші племена і народності, які населяли Східну Європу.

Наступ місцевих центрально- і східноєвропейських племен проти рабовласницької Римської імперії досягає значної сили з початку III ст. н. е. Він був пов'язаний з глибокою внутрішньою кризою, яку переживав Рим у III ст. На Дунаї, внаслідок так званих готських війн, римляни дуже швидко втратили всі свої завоювання, досягнуті в II ст. н. е. Траяном та його наступниками, і вже від часів Авреліана не могли навіть і думати про відновлення свого панування на північ від Дунаю.

Політика римлян у III—IV ст.ст. н. е. на північно-східних кордонах імперії полягала в тому, щоб запобігти наступові єдиним фронтом всіх східно- і центральноєвропейських племен і хоча б частину з них перетягнути на свій бік. Для цього вдавалися до таких методів, як підкуп, виплата дані і навіть пряме наймання окремих варварських загонів на військову службу.

Особливо характерним це явище було для часів, починаючи від правління Діоклетіана (284—305 рр. н. е.) та Костянтина Великого (306—337 рр.).

Безумовно, серед племен, які виступали в III—IV ст.ст. н. е. проти Римської імперії, були й древньослов'янські племена. Вони, правда, не згадуються у джерелах під своїм власним ім'ям, але, як сказано, римські автори під загальним ім'ям готів, або скіфів, мали на увазі найрізноманітніші за своєю етнічною приналежністю племена, які спільно виступали проти імперії на її північно-східних рубежах. Тому нема нічого дивного в тому, що в якійсь мірі термін „готи“ стосується і древніх слов'ян.

А. В. Міщулін вважав цей час (III—IV ст.ст. н. е.) першим періодом в історії руху слов'ян проти Римської імперії, коли слов'яни виступали ще не самостійно, а спільно з іншими племенами, внаслідок чого ім'я

слов'ян в цей час ще не знайшло відображення в творах античних авторів¹.

Проте, якщо писемні джерела не дають нам підстав прямо твердити про участь слов'янських племен у подіях III—IV ст.ст. н. е., то археологічні дані дозволяють говорити про це з більшою підставою.

Пам'ятками участі східно- і центральноєвропейських племен у подіях римської історії є, між іншим, знахідки на землях цих племен так званих римських медальйонів.

Медальйонами в нумізматиці звуться монетоподібні знаки, які за своїм номіналом значно більші звичайної монети. Про те, що медальйони пов'язані з монетною справою, свідчить їх кратність вазі звичайної монети. Так, наприклад, в II—III ст.ст. відомі золоті медальйони (*multipla*) в два ауреуси (*biniomes*), три ауреуси (*terniones*), чотири ауреуси (*quaterniones*) і т. д., аж до медальйона в 20 ауреусів. Після грошової реформи Костянтина, який запровадив як основну монетну одиницю золотий солід, почали карбуватися медальйони, що за своєю вагою кратні соліду. Нумізматам відомі медальйони IV ст. н. е. в півтора, три, чотири, п'ять, шість, дев'ять і т. д. солідів.

Медальйони карбувалися не тільки центральними монетними дворами, але і у деяких провінціальних центрах, які одержували від імператорської влади спеціальний на те дозвіл. Так, наприклад, в Дунайських провінціях право карбувати монету і медальйони мали міста Вімінакій, Маркіанополь, Філіппополь та ін. Щодо призначення медальйонів у літературі визнаною є думка про те, що вони хоча й пов'язані з монетною системою і формально мають вважатися монетами, по суті такими ніколи не були. Вони карбувалися звичайно на ознаку якоїсь події і мали коммеморативне значення як медалі. Багато дослідників вважають, що вони використовувалися головним чином для дарунків як знак заохочення та імператорської ласки.

До цієї ж думки приводить і те, що в переважній більшості медальйони відзначаються особливо старанним і художнім виконанням і часто мають присвячувальні написи.

Дослідники (Ленорман та ін.) давно вже звернули увагу на те, що римські медальйони зустрічаються тільки на землях поза кордонами Римської імперії. Особливо це стосується більш великих екземплярів і медальйонів, карбованих в III—V ст. ст. н. е., тобто в часи найбільш активної воєнної діяльності варварських племен проти Римської імперії і найбільш активної їх участі в житті самої імперії.

Звідси був зроблений цілком логічний висновок, що медальйони разом з іншими засобами використовувалися для залучення ватажків дружин і загонів центрально- і східноєвропейських племен на бік римлян.

Можливо, що іноді (особливо в III—IV ст.ст. н. е.) медальйони карбувалися навіть спеціально з такою метою. Подібне явище відбувалося і в пізніші часи — вже після падіння Західноримської імперії — у Візантії².

Недивно, що переважна більшість римських медальйонів, які знаходимо на позаримських землях, виявляються обробленими саме у вигляді медалей. Майже всі вони мають вушка для привішування, а багато з них, крім того, були вправлені в дорогоцінну оправу. Таким чином, тут вони дійсно правила за свого роду ордени і медалі.

¹ А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939, стор. 290—307.

² Так, наприклад, франкський хроніст VI ст. н. е. Григорій Турський сповіщає, що король Хільперік (561—584 рр.) одержав від імператора в Константинополі дари, серед яких були медальйони „вагою по фунту“. На одній стороні їх було зображення імператора і напис: TIBERII CONSTANTINI PERPETVI AVGVSTI, а на другій — квадрига і напис: GLORIA ROMANORVM.

Отже, знахідки римських медальйонів на позаримських землях можуть вважатися археологічним свідченням участі тих племен, які жили на цих землях (принаймні тимчасово перебували), у подіях римської історії III—IV ст.ст. н. е.

Слід при цьому зауважити, що взагалі кількість відомих нині медальйонів не дуже велика; вона не може навіть і порівнюватися з кількістю звичайних монет.

На території древніх слов'ян римські медальйони знайдені неодноразово¹.

На землях східних слов'ян, які, безперечно, також брали участь у подіях римської історії III—IV ст.ст., римські медальйони відомі у таких пунктах:

1. Ласків (Володимир-Волинський район, Волинська обл.). Тут у 1610 р. був знайдений багатий скарб, який був тоді ж оцінений в 1000 золотих. Сам скарб зник безслідно ще в XVII ст. Єдиним джерелом для вивчення скарбу є судові документи XVII ст. з приводу судової тяжби поміж власником землі, де скарб було знайдено, та особами, до чиїх рук скарб відразу потрапив. Ці документи містять опис скарбу.

До складу скарбу входили такі речі: срібна чаша (чарка); два срібні предмети „на зразок раків“, обтягнуті золотом та прикрашені гранатами — по 24 камені на кожному; чотири срібні позолочені бляхи (дощечки); чотири срібні хрестики; чотири золоті монети на зразок португалів (золоті монети певного номіналу) з вушками, вагою по 20 дукатів; дві менші золоті монети, також з вушками, вагою по вісім дукатів; нарешті, одна золота монета „на зразок голівки св. Яна“ з маленьким вушком, вагою в чотири дукати.

Більшість речей, які входили до складу скарбу, а саме: чаша, хрестики і пластинки, визначеню не піддаються; опис їх дуже невиразний і не дає матеріалу для дослідження і навіть для догадки. Зазначимо лише, що наявність у складі скарбу хрестиків не доводить його християнський характер і тим більше не є доказом його датування після Х ст. н. е., як вважала, наприклад, перша досліджувачка скарбу — де-Вітте².

Справжня дата скарбу встановлюється на підставі „предметів на зразок раків“ і монети „на зразок голівки св. Яна“. Як відзначали в свій час ще А. А. Спицин і П. С. Уварова, срібні „предмети на зразок раків“, прикрашені вставками гранатів, є не що інше, як так звані готські фібули, що належать до серії речей інкрустаційного або поліхромного стилю, досить широко розповсюдженого в степовому Причорномор'ї в IV ст. н. е. Подібні фібули відомі і в межах лісостепової смуги, наприклад в Ніжині, де прекрасна фібула цього типу була знайдена в скарбі разом з 1312 екземплярами римських монет I—III ст.ст. н. е.

Щодо монети „на зразок голівки св. Яна“ (або Іванової голівки), то цим словом слов'янські народи, починаючи з глибокої давнини, називали римські монети. Ця назва зафіксована в Польщі, де були складені документи, які є єдиним джерелом нашого ознайомлення з Ласківським скарбом, ще в XVI ст. істориком Матвієм з Мехова³. На Україні вона неодноразово фіксувалася дослідниками, починаючи від XVIII ст.

¹ Зокрема, цілком імовірно, що з діяльністю слов'янських племен слід пов'язувати відомий скарб з Сіладь-Шомльо в Угорщині, де було знайдено серію великих медальйонів IV ст. н. е.

² Де-Вітте, Археологическая находка в с. Ласкове, Владимира-Волынского у. в 1610 г., Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 14, вып. II, К., 1900, стор. 85—101.

³ М. Меховский, Трактат о двух Сарматиях, М.—Л., 1936.

(Гільденштедт, Чацький, Фундуклей та ін.¹), і в деяких місцях — на Погоріллі та Волині — збереглася і до наших днів.

Однак монета, яка входила до складу Ласківського скарбу, не була „Івановою голівкою“ в прямому значенні слова, тобто денарієм. Про це свідчить обережно поставлене слово „на зразок“ і, головним чином, її вага.

Дослідження ваги даної монети приводить до незаперечного висновку, що вона являла собою римський медальйон IV ст. н. е. номіналом в три соліди. Таким чином, дата скарбу встановлюється на IV, може, початок V ст. н. е.

Аналогічно слід визначати і інші монети, які входили до складу скарбу. Дослідження їх ваги переконує в тому, що вони відносяться до того ж часу і являють собою римські медальйони номіналом в шість та дев'ять солідів².

Звідси з більшою або меншою підставою можна догадуватись і відносно характеру срібної чаши, знайденої в складі скарбу, бо серед старожитностей лісостепової смуги Східної Європи відомі скарби дорогоцінного начиння IV—V ст.ст. н. е. візантійського або причорноморського походження, серед якого нерідко зустрічаються й чаши.

Таким чином, Ласківський скарб, датований IV—V ст.ст. н. е., містив у своєму складі, крім інших речей, сім римських медальйонів різного номіналу: чотири екземпляри в дев'ять солідів, два екземпляри в шість і один екземпляр в три соліди. Ласківський скарб, отже, повинен зайняти видатне місце серед інших аналогічних знахідок.

2. Брани (Берестечківський район, Волинська обл.). Тут був знайдений скарб римських монет, що відносилися до II ст. н. е. Серед них відомі два золоті медальйони часів імператора Траяна. Детально в джерелах не описані.

3. Борочиці (Берестечківський район, Волинська обл.). У 1928 р. під час будування залізниці Луцьк—Львів був знайдений великий скарб, до складу якого входило кілька тисяч римських монет, срібна фляга візантійського виробництва, срібний глек (або жбан), орнаментований зображенням акантового листя, також візантійського походження, і глиняна чорнолощена посудина з двома вушками, яка належала до культури полів поховань.

З числа монет, що входили до скарбу, 362 екземпляри потрапили в музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а 1000 — в Археологічний музей у Варшаві. Вони охоплювали час від Веспасіана до Септимія Севера (62—211 рр. н. е.). Але серед монет, які входили до складу Борочицької знахідки, був великий золотий медальйон імператора Йовіана (363—364 рр. н. е.).

Аверс медальйона: портрет імператора Йовіана. Легенда: DN IOVIANVS [...] E PERP AVG³. Реверс: фігура, яка сидить на троні зі зброяєю, та дві маленькі фігурки; одна з них стоїть на колінах перед троном, друга зображує крилатого генія. Легенда: GAVDIVM ROMA NORVM.

Медальйон був вправлений у розкішну оправу у вигляді золотої рамки (пластиинки), багато прикрашеної сканню, зернью та півсферичними і міндалеподібними опукlostями, які, в свою чергу, були орнаментовані зернью. Зверху було довге вушко (трубочка) для підвішування.

¹ Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта, „Киевская старина“, 1893, март; И. И. Фундуклей, Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ., К., 1848; Т. Czacki, O rzeczy miedniczej w Polsce i Litwie, Dzieła Tadeusza Czackiego, т. III, Posnań, 1845.

² В. А. Шугаевский, Клад римских золотых медальонов и серебряных бытовых предметов эпохи „переселения народов“, найденный на Волыни в 1610 г., Науковий архів Ін-ту археології АН УРСР.

³ Літера, яка повинна стояти на місці скобок, закрита напаяною прикрасою.

Діаметр медальйона 54—55 мм. Вага його не визначена, оскільки особи, які досліджували і опублікували медальйон, не вийняли його з рамки. Загальна вага разом з рамкою — 173 г.

Деякі дослідники, спираючись на не цілком ясні умови знахідки (скарб був знайдений не під час розкопок, а випадково, під час земляних робіт), намагалися взяти під сумнів принадлежність медальйона до скарбу. Почасти цей сумнів базувався, очевидно, на розбіжності у хронології медальйона і іншої монетної частини скарбу. Але дата посуду, що безсумнівно входив до складу скарбу, свідчить про те, що скарб був заритий в землю не раніше початку V ст. н. е. Зокрема, посудина, прикрашена акантовим листям, згідно визначення В. Антоневича, була виготовлена близько 400 р. н. е.¹. Отже, хронологія медальйона нічого не може змінити у хронології цілого скарбу. Важливо, що І. Піотровський, який вперше публікував скарб², не мав жодного сумніву щодо принадлежності медальйона до скарбу³.

4. Райки (Бердичівський район, Житомирська обл.). У 1930 р. під час розкопок городища Київської Русі, в його південно-західному куті, нижче основного культурного шару, що відносився до XI—XIII ст.ст., було знайдено мідну римську монету більшого, ніж звичайно, номіналу.

Разом з нею були знайдені такі речі: уламок мегарської чашки I—II ст.ст. н. е., уламки римських амфор та невелика арбалетна фібула.

Таким чином, нижче основного шару городища виявлено залишки культурного шару перших століть н. е., хронологічно відповідних поселенню в урочищі Запасіка, розташованому поблизу городища. З цими залишками раннього культурного шару і пов'язується знахідка монети.

Монета являла собою мідний медальйон, вибитий в часи правління імператора Елагабала в м. Філіппополі.

Збереженість монети дуже погана; від легенди збереглися тільки окремі літери. Однак А. Н. Зограф, який вивчав цей медальйон, вважав можливим ідентифікувати райковецьку монету з одним медальйоном Ермітажної збірки. В цьому випадку опис монети має бути таким:

Аверс: портрет імператора Елагабала з лавровим вінком на голові, праворуч. Легенда: *AYTKMAYRHA ANTΩNEINOΣ ΣΕΒ*. Реверс: Геракл правою рукою спирається на палицю, лівою держить шкуру забитого немейського лева. Легенда: *ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩΣ ΕΩΚΟΡΟΥ*⁴. Діаметр монети 37,5—39 мм.

5. Київ (Сінна площа). У 1874 або 1875 р. під час будівництва лазні на Бульварно-Кудрявській вулиці (нині вул. Воровського), недалеко від Сінної площі, був знайдений великий скарб римських монет, який вміщався в посудині „на зразок відра“ (римська сітула?). Загальна вага скарбу, за свідченням очевидців, перевищувала пуд. Частину монет з цього скарбу бачив В. Г. Ляскоронський, який визначив їх як монети імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія та Адріана⁵.

Але, крім того, в складі скарбу були й медальйони. Час їх карбування залишився невизначенним, так само як і кількість. В. Г. Ляскоронський висловлює припущення, що, можливо, ці медальйони слід віднести до того ж часу, що і бачені ним денарії, тобто до II ст. н. е., але це реально нічим не підтверджується.

¹ W. Antoniewicz, Der Fund von Boroczyce, Numismatikai Közlöny, XXVIII—XXIX, Budapest, 1933.

² J. Piotrowski, Skarb Boroczycki, Lwów, 1929.

³ В інформації про цей скарб, вміщений в „Z otchłani wieków“, т. III, 1928, згадуються ще дві золоті „медалі“ часів імператора Траяна. Ясно, що тут має місце помилка: мова йде, слід вважати, про медальйони, знайдені в с. Бранах, розташованому в тому ж районі.

⁴ В. А. Шугаєвський, Медальйон м. Філіппополя Фракійського часів Елагабала з Райковецького городища на Бердичівщині, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території м. Києва; Зб.: „Український музей“, т. I, К., 1927, стор. 31—33.

Крім перелічених знахідок, нам відомі ще кілька римських медальйонів, виявлених у межах східнослов'янських земель, точне місце знахідок яких, проте, залишилось невідомим. Два з цих медальйонів також пов'язані з Києвом.

6. У 1898 р. на хорах Успенської церкви в Києво-Печерській лаврі під час ремонту був знайдений великий скарб, замурований в стіну, очевидно, в XVIII ст. До складу його входили золоті і срібні монети XV—XVIII ст.ст. Але тут же був виявлений і римський золотий медальйон часів імператора Констанція II (337—361 рр. н. е.).

До складу скарбу цей медальйон потрапив в XVI—XVIII ст.ст. і, отже, являє собою вторинну знахідку¹. Аналогічні випадки входження римських монет до складу скарбів XVI—XVII ст.ст. відомі в літературі (Дибінці на Київщині та ін.). Медальйон був оброблений як медаль і мав рубчасту трубочку-вушко для підвішування.

7. В Києві був виявлений ще один великий золотий медальйон, що відносився до часів імператора Константа (337—350 рр. н. е.).

Цей медальйон був проданий з аукціону в Київському ломбарді при умовах, які змусили деяких дослідників вважати, що він був викрадений з того ж Лаврського скарбу 1898 р., тим більше, що викрадення кількох найбільш цінних і рідкісних монет з цього скарбу зразу ж після його відкриття було документально засвідчено. Цікаво, що в першій друкованій інформації про скарб, вміщений в „Киевской старине“ та АЛЮР, згадувалось про римський медальйон (чи, може, медальйони?) Констанція II і Константа. В збереженій частині скарбу, однак, виявився лише медальйон Констанція II. Можливо, мався на увазі саме розглядуваний медальйон.

Цей медальйон був придбаний київським колекціонером і нумізматом Захарієвичем, а потім зник безслідно. Однак зберігся паперовий естампаж з нього, який дає можливість описати медальйон.

Аверс: портрет імператора праворуч; в лівій руці імператор держить кулю з постаттю Вікторії на ній. Легенда: FL IVL CONSTANS PIVS FELIX AVG. Реверс: воїн в шоломі, з щитом у лівій руці і з списом на лівому плечі іде широким кроком праворуч, з головою, повернутою ліворуч; правою рукою тягне маленьку людську постать. Попереду нього — друга людська постать, яка стоїть на колінах. Вгорі — зображення Вікторії, що летить. Легенда: VICTORIA AVGUSTI NOSTRI. Діаметр медальйона 46—47 мм.

Очевидно, це був медальйон номіналом у дев'ять солідів. У верхній частині він має напаяну коротеньку рубчасту трубочку-вушко.

8. У 1928 р. Берлінський мюнц-кабінет придбав великий золотий медальйон імператорів Валентініана I і Валента. Згідно з повідомленням особи, яка продала цей медальйон, він був знайдений на прикордонні Польщі і Росії в складі скарбу солідів IV ст., а також сильно стертих срібних римських денаріїв I—II ст.ст. н. е. і, можливо, германських брактеатів — прикрас.

У літературі висловлено думку, що тут мова йде або про згадуваний вище Борочицький скарб або про скарб, знайдений в 1927 р. в с. Недзежево біля м. Каліша (Польща), до складу якого входили золоті римські медальйони, соліди IV ст. н. е. і масивна срібна пряжка.

Однак така точка зору не тільки ні на чому не базується, але й цілком неприпустима. По-перше, засвідчений склад скарбу не відпові-

¹ У літературі висловлена думка про те, що цей медальйон Констанція II, знайдений на хорах Лаврської церкви, міг потрапити до скарбниці монастиря двома шляхами: або він був знайдений на землях самої Лаври і потрапив в її скарбницю за правом земельної власності, або був знайдений на землях якогось поміщика і принесений в дар монастирю як дуже значна цінність. Точне місце знахідки, зрозуміло, не може бути встановлене.

дає ні складові Борочицького, ні складові Недзежевського скарбів. У першому були знайдені потерті денарії I—II ст.ст. н. е., але були відсутні золоті соліди IV ст. н. е. В другому, навпаки, були золоті соліди IV ст., але відсутні денарії I—II ст.ст. Щодо золотих германських брактеатів, які нібито також входили до складу скарбу, знайденого поблизу радянсько-польського кордону, то їх не було ні в Борочицькому ні в Недзежевському скарбах. По-друге, визначення місця знахідки — біля кордону між Польщею і Росією — не може відноситися ні до Борочиць, ні, тим більше, до Недзежева. В 1928 р. кордон Польщі і СРСР проходив значно далі на схід — через нинішню межу між Ровенською і Тернопільською областями, з одного боку, і Житомирською і Кам'янець-Подільською — з другого. Отже, місце знахідки скарбу доводиться шукати десь в межах східної частини нинішніх Ровенської або Тернопільської областей.

Медальйон, приданий Берлінським мюнц-кабінетом, є одним з найбільших екземплярів і важить (разом з вушком) 219,49 г.

9. У 1930 р. Є.. М. Придик опублікував унікальний медальйон, який незадовго перед тим надійшов у збірку Державного Ермітажа¹.

Медальйон був знайдений під час першої світової війни на південно-західному фронті, при ритті окопів. Отже, серед можливих місцевостей його знахідки можуть бути Волинь, Західне Поділля, Галичина, Прикарпаття, — в кожному разі споконвіку східнослов'янська територія. Цей медальйон великий золотий, карбований в часи правління Костянтина I.

Аверс медальйона: портрет імператора праворуч з вінком-діадемою на голові. Легенда: CONSTANTINVS MAX AVG. Реверс: імператор сидить на троні з німбом на голові. По обидві сторони трону стоять чотири юнаки, різні на зріст і різного віку, в яких можна вбачати чотирьох синів Костянтина: Кріспа, Костянтина II, Констанція II і Константа. Легенда: SALVS ET SPES REI PVBLICAE і знизу: TSE.

Медальйон має зверху вушко. Дата карбування, виходячи із змісту зображення на реверсі (наявність всіх чотирьох синів), може бути віднесена на час від кінця 324 до середини 326 р. н. е. Місце карбування — Фессалоніки. Діаметр медальйона 48 мм. Вага 43,86 г разом з вушком. Очевидно, це був медальйон номіналом в дев'ять солідів.

Таким чином, на землях, що їх ми можемо розглядати як споконвічно східнослов'янські, було знайдено близько двох десятків римських медальйонів². Враховуючи відносну рідкість подібних пам'яток, слід вважати цю цифру досить значною.

¹ Е. М. Придик, Неизданный золотой медальон Константина Великого в Государственном Эрмитаже, Доклады АН СССР, I, 1930, стор. 11—17.

² Певною популярністю користується в літературі ще одна знахідка „римського медальйона“, а саме: в скарбі, знайденому в Києві, в районі Некрасовської, Обсерваторної та Павловської вулиць. Цей скарб, за одержаними відомостями, був знайдений в 1911 або 1912 р. під час земляних робіт; складався він з monet та якихось речей. Чотири moneti, з'єднані ланцюжком, один з робітників, що знайшли скарб, віддав як іграшку своєму синові, а той пізніше одну з них — найбільшу — подарував учительці Н. Г. Ротмістровій.

Саме ця монета, опублікована В. Г. Ляскоронським (Український музей, т. I, К., 1927, стор. 34—38) і визначена ним як медальйон Люсія Вера, була основою для оцінки всього скарбу, яка існує і на сьогодні в літературі (див., наприклад, М. К. Каргер. К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, т. X, М.—Л., 1948, стор. 246—248; В. В. Кропоткин, Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, № 4, 1951, стор. 258).

Ця монета була мідна і лише посріблена, причому не суцільна, а зроблена з двох половинок, з'єднаних разом.

На зверсі було зображення імператора і напис: L. VERVS AVG. APM PARTH MAX TR. P. VIII, а на реверсі — колісниця, запряжені четвіркою коней, і постать крилатої Вікторії, яка вінчає вершника, і напис: COS || SC (під рисою знизу).

Однак визначення монети В. Г. Ляскоронським виявилося цілковито неправильним. Як з'ясував А. Н. Зограф (Рецензія на статтю В. Г. Ляскоронського в зб. „Український музей“, т. I, Архів ІА АН УРСР), цей медальйон являє собою „монету-

Всі ці знахідки — принаймні всі ті, місця яких можуть бути встановлені хоча б приблизно (тобто всі, за винятком двох київських, які становлять собою вторинні знахідки), — були знайдені в межах лісостепової смуги Східної Європи, на захід від Дніпра. На цих землях писемні джерела середини I тисячоліття н. е. вміщують антів. Очевидно, з діяльністю саме антського суспільства і пов'язується потрапляння цих медальйонів у землю.

Чотири знахідки — в Ласкові, Бранах, Борочицях і Райках (разом 11 медальйонів) знайдені на Волині, причому перші три пункти розташовані досить близько один від одного. В цих трьох пунктах було знайдено 10 екземплярів, тобто приблизно половина всіх відомих.

Одна знахідка трапилася в Києві.

Місця знахідки чотирьох інших медальйонів точніше встановити не вдалося.

Більшість медальйонів, знайдених у Східній Європі (14), були золоті. Невідомим залишилось, з якого металу були зроблені медальйони, що входили до складу скарбу, знайденого на Сінній площі. Правда, М. Н. Пантелеєв, який інформував про цей скарб В. Г. Ляскоронського, твердив про мідні або бронзові медальйони, але навіть якщо вважати це повідомлення за гідним довір'я, то не можна бути певним, що в цьому скарбі не було також і срібних або золотих медальйонів.

Райковецький медальйон був мідним.

Отже, якщо говорити тільки про добре визначені екземпляри, то на території Східної Європи було знайдено 14 золотих медальйонів і один мідний.

Такий склад медальйонів різко відмінний від складу знахідок римських монет, виявлених на тих же землях: переважна більшість римських монет, знайдених на території лісостепової смуги Східної Європи, є срібними, тоді як мідні і золоті монети зустрічаються порівняно рідко.

Вже одне це є свідченням того, що закономірності, які обумовили приплив звичайних римських монет на антські землі і приплив сюди ж медальйонів, були різними.

Про те саме свідчить і хронологія знахідок. Хронологічно відомі нам визначені медальйони розподіляються так:

Траяну (98—117 рр. н. е.) належали два; Елагабалу (218—222 рр. н. е.) — один; Костянтину I (306—337 рр. н. е.) — один; Константу (337—350 рр. н. е.) — один; Констанцію II (337—361 рр. н. е.) — один; Йовіану (363—364 рр. н. е.) — один; Валентініану і Валенту (364—375 рр. н. е.) — один; Костянтину або його спадкоємцям — сім.

Таким чином, переважна більшість — 12 медальйонів (з 15 більш або менш визначених) припадає на IV ст. н. е.; один — на III ст., і тільки два екземпляри — на II ст. н. е.¹.

Тимчасом переважна більшість римських монет, що зустрічаються на східнослов'янських землях, відноситься саме до I—II ст. ст. н. е., охоплюючи головним чином період від Нерона до Септимія Севера. Починаючи від III ст. н. е. (після Септимія Севера) приплив римських монет на антські землі майже зовсім припиняється.

Відзначені закономірності стають цілком зрозумілими, якщо виходити з вказаної вище історичної оцінки медальйонів. Дійсно, римські монети потрапляли до східних слов'ян головним чином внаслідок торго-

гіbrid“; аверс і реверс її скопійовані з різних монет, причому не з оригіналів, а з підробок XVI ст. (так званих падуанців). Аверс зроблений з підробки медальйона Люція Вера, реверс — з підробки медальйона Дідія Юліана.

Таким чином, ця монета за своїм походженням досить пізня і не має жодного відношення до справжніх римських монет. Отже, її віднесення цілого скарбу до знахідок римського часу цілком безпідставне.

¹ Якщо тільки в повідомленнях про знахідку в Бранах немає помилки, мова не йде про медальйони Траяна Деція.

вих зносин з Римською імперією. Ці зносини були особливо тісними в період панування римлян в Дакії, тобто саме в II ст. н. е. Пізніше внаслідок кризи III ст. і посилення натиску сарматських, германських і, треба думати, слов'янських племен проти імперії, ці економічні зв'язки перериваються.

Медальйони III—IV ст.ст. н. е., знайдені на східнослов'янських землях, являють собою археологічне відображення зовсім інших подій, а саме — пов'язаних з участю східнослов'янських племен у подіях III і особливо IV ст. н. е. на кордонах імперії. Ці медальйони були подаровані слов'янським князям та воєначальникам (про яких так багато починають писати візантійські автори у VI ст. н. е.) з метою притягнення їх на бік римлян або, принаймні, забезпечення їх нейтралітету.

З писемних джерел відомо, що особливо активно таку практику римські імператори вдіснювали починаючи від часів правління Діоклетіана та Костянтина I. Тому важливо, що переважна більшість знайдених медальйонів належала саме Костянтину або його наступникам¹.

В зв'язку з цим дуже важливо відзначити також і те, що більшість медальйонів, знайдених на території Східної Європи, мали вушка для підвішування або навіть, як Борочицький, були вставлені в розкішну оправу.

Без вушка і взагалі без всяких пристосувань для носіння виявився лише один мідний медальйон з Райок, який взагалі, треба сказати, займає подекуди особливе місце серед східноєвропейських знахідок римських медальйонів. Невідомо, правда, також, чи мали вушка медальйони з Бран та із скарбу на Сінній площі. Всі ж інші медальйони були оформлені як медалі і як такі використовувалися.

Тимчасом відомо, що звичайні римські монети пристосовувалися для підвішування в дуже рідких, виняткових випадках. Всього можна вказати на всім таких знахідок, які склали разом 23 екземпляри римських монет, оброблених у вигляді підвісок².

Цікаво, що 19 з них, тобто переважна більшість, були золотими; матеріал трьох залишився невідомим і тільки одна монета, знайдена в Барахтянській Вільшанці, виявилась срібною. Це значить, що демонетизації піддавалися, головним чином, золоті монети, взагалі досить рідкі на слов'янських землях.

Виникає питання: якщо римські медальйони, жаловані римською адміністрацією слов'янським князям та воєначальникам як знаки відзнаки, як свого роду медалі або ордени, вважалися у слов'ян знаком пошани, багатства, а може й влади, то чи не слід ці демонетизовані монети розглядати як свого роду ерзац-медальйони, медальйони меншого розміру, які відображують, таким чином, прагнення слов'янської знаті, що саме в цей час виділяється із загальної маси населення, до воло-діння такими речами?

Така думка здається досить правдоподібною, тим більше, що деякі з цих монет відносяться до III—IV ст.ст. н. е. (як, наприклад, монети

¹ Немає жодної підстави вважати, що і відомі нам два золоті медальйони Траяна не могли потрапити до рук ватажків східнослов'янських загонів також в III або в IV ст. н. е.

² Це такі знахідки: 1) Берегове (Берегівська округа, Закарпатська обл.). В скарбі знайдено одну монету, проба з діркою; 2) Брестів (Мукачівська округа, Закарпатська обл.). В скарбі знайдено 10 золотих монет II—IV ст.ст. н. е. з вушками та три — з дірками; 3) Ліскове (Мукачівська округа, Закарпатська обл.). Знайдена золота монета Максиміна Фракійця з вушком; 4) Чинадієво (Свалявська округа, Закарпатська обл.). Знайдені монети Антоніна Пія і Септимія Севера з вушками; 5) Лудин (Володимир-Волинський район, Волинська обл.). Знайдено золоту монету з ланцюжком для носіння; 6) Підвисоке (Оратівський район, Вінницька обл.). Знайдено золоту монету Антоніна Пія з вушком; 7) Барахтянська Вільшанка (Васильківський район, Київська обл.). В похованні знайдено срібну монету Антоніна Пія з діркою; 8) Кашперівка (Тетіївський район, Київська обл.). Знайдені три золоті монети — наслідування монет часів Антонінів з вушками.

з Берегового, Ліскового, почасти з Брестова), або знайдені у складі пам'яток IV ст. н. е. (Брестів). Інші знахідки, хоча і являють собою монети II ст. н. е., не суперечать цьому припущенняю, оскільки відомо, що монети II ст. н. е. продовжували обертатися у древніх слов'ян ще принаймні в IV—V ст.ст. н. е.

В світлі сказаного дуже великого значення набувають умови знахідки більшості медальйонів, що походять з Східної Європи. Переважна більшість з них була знайдена в скарбах. Це — знахідки в Борочицях, Ласкові, Бранах, в Києві на Сінній площі і на прикордонні Польщі та Росії. Умови знахідки двох київських медальйонів залишились нам цілком невідомими; також неясні і умови знахідки медальйона, опублікованого Є. М. Придиком (відомо лише, що цей медальйон знайдений під час риття окопів, але чи було там знайдено ще що-небудь — не відомо). Отже, один тільки райковецький медальйон був, певно, знайдений не в складі скарбу.

Ця обставина дуже важлива, особливо якщо зважити на те, що деякі з зазначених скарбів належать до числа найбагатших. Так, скарб, знайдений на Сінній площі в Києві, важив понад пуд. Якщо перевести його вагу на денарій (вага денарія дорівнювала близько 4 г), то можна вважати, що до складу скарбу входило понад 4000 денаріїв.

До складу Борочицького скарбу входило кілька тисяч монет (з їх числа відомі 1362 екз.), крім того, тут було виявлено дорогоцінне срібне начиння.

Ласківський скарб, правда, не мав у своєму складі монет, але тут було знайдено дорогоцінне срібне начиння. Про цінність скарбу свідчить те, що особи, які брали участь у судовій справі з приводу його знахідки, оцінювали його вартість в 1000 золотих (на той час величезна сума — вартість великого маєтку).

Розміри інших скарбів, правда, залишилися невідомими.

Треба відзначити, що, незважаючи на те, що зараз нам відомо понад 100 скарбів з римськими монетами, скарби такого розміру, як Борочицький або Київський (Сінний), являють собою значну рідкість. Відомо лише дев'ять скарбів з числом монет понад 1000.

Скарби римських монет являють собою багатства, які нагромаджувалися в руках представників суспільної верхівки. Особливо це слід підкреслити щодо найбагатших скарбів, що належали представникам найвищих шарів східнослов'янського суспільства.

Отже, медальйони вже за умовами своєї знахідки є пам'ятками, залишеними верхівкою антського суспільства.

Скарби Ласківський, Борочицький, Бранський, Київський та інші безумовно були зариті представниками цієї суспільної верхівки, тобто в першу чергу тими ж князями та воєначальниками, які й вступали в безпосередні зносини з римською адміністрацією. В цьому відношенні такі скарби, як Ласківський, Бранський і, можливо, Київський, є надзвичайною виразними пам'ятками, бо в складі кожного з них було виявлено по кілька медальйонів. Можна з певністю твердити, що особа, яка зарила Ласківський скарб, де було знайдено сім золотих медальйонів IV ст. н. е., відігравала в той час якусь видатну роль в Дунайських провінціях. Аналогічною пам'яткою в Угорщині є відомий скарб з Сіладь-Шомльє, який також містив серію медальйонів IV ст. н. е.

Дещо осторонь серед східнослов'янських знахідок римських медальйонів стоїть медальйон, знайдений в Райках. Ця знахідка відзначається деякими рисами, які не є характерними для всіх інших медальйонів, знайдених у Східній Європі. Цей медальйон єдиний з наших знахідок мідний і навіть непосріблений: діаметр його 37,5—39 мм, отже, він належить до числа медальйонів з низьким номіналом; він дуже потертий, що свідчить про те, що він досить довго обертався, поки потрапив в землю; медальйон не має вушка. Це єдина монета з числа знайдених

в Східній Європі, яка певно зустрінuta не в скарбі; нарешті цей медальон відноситься до часів до Діоклетіана.

Все це дає підставу вважати, що ця монета використовувалася не як медальон в прямому розумінні цього слова, а як звичайна монета трохи більшого, ніж звичайно, номіналу. Цікаво, що медальон з Райковецького городища є єдиним екземпляром автономної чеканки, знайденим в Східній Європі, тоді як інші монети були центральної чеканки або карбувались провінціальними дворами по прямому замовленню і від імені центральної влади (наприклад, медальон, опублікований Є. М. Придиком у Фессалоніках).

Вважаємо, що райковецький медальон слід розглядати поряд з серією римських монет придунаїської чеканки, знайдених в ряді пунктів на території лісостепової смуги Східної Європи. Але шлях потрапляння цих монет (III ст. н. е.) на територію Східної Європи в свою чергу був пов'язаний з політичними подіями на Дунаї в цей час.

Отже, всі ці факти — і знахідки скарбів з римськими медальонами, і знахідки монет, карбованих в середині III ст. н. е. в придунаїських провінціях, — безумовно, свідчать про ту роль, яку відігравали східні слов'яні в подіях римської історії III—IV ст. ст. н. е. В світлі їх можна говорити про участь східних слов'ян в цих подіях не в порядку припущення чи гіпотези, але як про цілком безсумнівний і очевидний факт.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА УЧАСТИЯ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН В ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ РИМСКОЙ ИСТОРИИ III—IV ВВ. Н. Э.

Резюме

III—IV вв. н. э. ознаменовались широким и активным движением причерноморских племен против рабовладельческой Римской империи. В этом движении принимали участие самые различные племена, которые известны в письменных источниках под сборным именем „готов“. В числе их были, очевидно, и восточные славяне, которые, однако, в это время еще не выступают в письменных документах под собственным именем. Поэтому решающее значение в изучении их истории в данную эпоху остается за археологическими материалами.

Археологическим свидетельством участия восточных славян в борьбе против Римской империи в III—IV вв. н. э. являются находки римских медальонов на восточнославянских землях. Эти медальоны, как установлено исследователями, использовались римской администрацией в качестве средства привлечения местных военачальников и князей на сторону Рима либо с целью добиться, по крайней мере, их нейтралитета.

На землях восточных славян римские медальоны найдены неоднократно (Ласков, Браны, Борочины, Райки, Киев и четыре находки без точного определения места), в общей сложности в количестве более двух десятков. Большинство из них были золотыми и относились ко времени IV в. Почти все они найдены в составе кладов, причем наиболее богатых, что является свидетельством того, что они принадлежали представителям восточнославянской общественной верхушки. Некоторые клады содержали по несколько медальонов (например, Ласковский — семь). Ясно, что лица, зарывшие эти клады, играли в IV в. н. э. значительную роль в политических событиях на Дунае.

Значение подобных археологических фактов вне сомнения; при их учете участие восточных славян в событиях римской истории III—IV вв. н. э. из более или менее правдоподобной гипотезы становится документально засвидетельствованным фактом.

М. І. ВЯЗЬМІТИНА

ВИВЧЕННЯ САРМАТІВ НА ТЕРИТОРІї УКРАЇНСЬКОЇ РСР¹

Сармати були степовими сусідами слов'янських племен на протязі шести століть. Їх історія до певної міри переплітається з основними подіями історичного минулого цих племен. Тому вивчення сарматів, крім безпосереднього інтересу до власної їх історії, має велике значення і щодо висвітлення древнього періоду історії слов'янських племен та процесу формування їх культури.

В цій статті піднімається ряд основних проблем вивчення сарматів і розглядаються наслідки вивчення сарматів на території степової України.

Дорадянські дослідники приділяли головну увагу аналізові античних джерел. Робилися спроби ототожнити географічні назви, згадувані в творах античних авторів, з сучасними місцевостями, а також звязати з ними ті або інші сарматські племена (Ф. Брун)². Висловлювалися різні припущення щодо походження та значення терміну „сармати“ та його різночтінань. Дехто з дослідників вважав, що савромати, сірмати, сармати — це назви окремих самостійних племен, які мали різне етнічне походження (Ю. Кулаковський³, Ф. Браун⁴, М. Ростовцев⁵). Ф. Браун припускав повну зміну населення в причорноморських степах перед початком н. е. Ю. Кулаковський, навпаки, визнавав сарматів кінця II ст. до н. е. корінним населенням територій, де раніше жили скіфи, і заміну назви „скіфів“ на назву „сарматів“ пояснював як заміну номенклатурної. Певна увага приділялася і питанням сарматської мови (П. І. Шафарик⁶, В. Ф. Міллер⁷, А. І. Соболевський⁸).

¹ Доповідь, прочитана на VI археологічній конференції Інституту археології АН УРСР у червні 1952 р.

² Ф. Брун, Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с ней землях. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852—1877), ч. II, Одесса, 1880.

³ Ю. Кулаковский, Аланы по сведениям классических и византийских писателей, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XIII, К., 1899, стор. 94—169.

⁴ Ф. Браун, Разыскания в области гото-славянских отношений, СПБ, 1899.

⁵ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925.

⁶ П. И. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. II, § 16, М., 1848, стор. 154 і далі.

⁷ В. Ф. Міллер, Осетинские этюды, ч. III, М., 1887; Эпиграфические следы праистории на юге России, ЖМНП, 1886, № 9.

⁸ А. И. Соболевский, Русские местные названия и язык скифов и сарматов, Русский филологический вестник, 1910, № 3—4, т. 64, стор. 180 і далі.

В дорадянські часи археологічно вивчалася лише група пам'яток на Кубані (Н. І. Веселовський¹) та в колишній Оренбурзькій губернії (М. І. Ростовцев, С. І. Руденко²) і деякі окремі кургани Поволжя.

Потребу виділення сарматських пам'яток із загальної маси археологічних знахідок на території України відзначав ще Д. Я. Самоквасов³; він накреслював і той шлях, на який треба було скерувати їх дослідження: вивчати сарматські поховання в місцях їх корінного проживання і співставити вивчені пам'ятки з могилами південної Росії. В деякій мірі це завдання було здійснене в дорадянські часи (В. А. Городцов⁴). Спробу виділити й систематизувати сарматські пам'ятки зробив М. І. Ростовцев.

Широке й планомірне археологічне дослідження сарматських пам'яток почалося тільки за радянських часів. Це дослідження, побудоване на новій методологічній основі марксистсько-ленінського вчення, ставить своїм завданням розв'язати ряд проблем у широкому історичному плані. Воно пов'язане з визначенням основних областей формування сарматських племен, їх етнічної приналежності, їх племінного складу, областей поширення окремих племен, розробленням історичної періодизації їх розвитку.

Проте не всі області поширення сарматських племен вивчені в достатній мірі і не всі поставлені проблеми остаточно розв'язані. Якщо розкопки в задонських, поволжських і приуральських степах дали вже багато сотень сарматських поховань, то цього не можна сказати про територію України, де загальна кількість відкритих сарматських поховань нараховує лише якихось дві сотні.

Початок систематичному археологічному дослідження сарматських пам'яток на території України в радянські часи поклали розкопки в 1928 р. двох сарматських курганів біля с. Нещеретове, Білокуракинського району, Ворошиловградської обл.⁵. Шість сарматських курганів у Ново-Запоріжжі виявила експедиція Дніпробуду в 1930 р., два — Нікопольська експедиція 1938—1939 рр. (Б. М. Граков). У 1947 р. проблема систематичного вивчення пам'яток сарматських племен на території України була поставлена в план науково-дослідної роботи Інституту археології АН УРСР⁶. Вивчення сарматів на території УРСР з 1952 р. введено в тематичний план ЦМК АН СРСР.

Експедиції Інституту археології АН УРСР у 1947 р. в Приазов'ї (в західній околиці с. Ново-Пилипівка)⁷, а в 1951 р. (у травні і серпні) в районі новобудов (околиці с. Ново-Пилипівка, с. Долинівка, Запорізької обл., на лівому березі Дніпра та с. Усть-Кам'янка, Дніпропетровської обл., на правому березі Дніпра) відкрили нові пам'ятки, які, в основному, характеризують ранній період перебування сарматів у степах Північного Причорномор'я (що відповідає середньому сарматському періоду в Поволжі). Внаслідок цих відкриттів археологічна карта сарматів на Україні значно поповнилась новими матеріалами. В колективній праці Інституту археології АН УРСР підводяться підсумки загального вивчення сарматських племен на території України.

¹ Н. И. Веселовский, Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 341 і далі.

² М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма. С приложением П. К. Коковцева и С. И. Руденко, МАР, № 37, 1918.

³ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 56.

⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 г., Труды XIII АС, т. I, М., 1907.

⁵ И. Н. Луцкевич, Сарматські кургани в с. Нещеретове, Ворошиловградської області, Археологія, т. VII, К., 1952.

⁶ У цьому році Т. Г. Оболдуєвою була розпочата робота над складанням археологічної карти сарматських пам'яток на території УРСР.

⁷ Т. Г. Оболдуєва, Сарматські кургани біля м. Мелітополя, АП, т. IV, К., 1952, стор. 43—47.

Важливе значення у вивчені сарматів має саме правильне розуміння термінів „сармати“ і „Сарматія“ і звільнення їх від маррівських перекручень, коли конкретне вивчення окремих сарматських племен підмінялося фантастичною гіпотезою про „сарматську стадію“ в загально-історичному розвитку Північного Причорномор'я¹.

Термін „сармати“ замість давнішої назви „савромати“, — якою іменувалися у Геродота кочовницькі племена на схід від Дону, — ввійшов до широкого вжитку за римських часів. З тих же часів ввійшла до вжитку і назва „Сарматія“. Західну межу цієї території на карті Агріппи (I ст. до н. е.) становив ще Дніпро. На карті Птолемея (II ст. н. е.), який вперше розподілив Сарматію на європейську й азіатську, вона включала в себе всю Скіфію і поширилася, крім того, на захід і схід. З цього часу назва „Скіфія“ зникає й замінюється назвою „Сарматія“. Отже, найменування сарматів зробилося збірною назвою для ряду племен, які жили в Сарматії. Римські письменники іменували цією назвою, крім кочових власне сарматських племен, також і слов'янські й дако-фракійські племена. Розмежувати обидва ці поняття в їх вузькому і широкому розумінні і встановити відповідні їм археологічні пам'ятки є завданням виняткового значення, але в той же час і великих труднощів. Розв'язати це завдання можна лише на основі вивчення археологічних пам'яток.

Дуже важливою і в той же час складною є проблема сарматської мови. Крім власних імен, племінних² та деяких топонімічних назв, жодних більш-менш зв'язних текстів сарматською мовою у нас немає. Наявність в згаданих словах великої кількості іранських коренів, встановлена на підставі аналізу ряду написів, виявлених у різні часи в причорноморських містах, зокрема в Ольвії, і особливо в Танаїсі, дала В. Ф. Міллеру підставу визнати іранську основу сарматської мови. Рештки цієї мови В. Ф. Міллер знаходить в осетинській мові і вважає осетинів нащадками сарматів. Іранську основу сарматської мови признає і радянський мовознавець В. І. Абаєв, який пов'язує осетинів з сарматським племенем алан. У своїй книзі² він чітко розмежовує північноіранську групу іndo-європейських мов, — до якої він відносить скіфську і сарматську мови, — від мови стародавньої Персії, яка була лише периферією іранського світу.

Визначні відкриття радянських археологів у Середній Азії, а особливо в Хорезмі, з районом якого пов'язують формування іранської мови-основи, примусили відкинути вузьке розуміння іранської мови і іранської культури, пов'язане з древньою Персією.

Зарах радянські мовознавці дотримуються думки про належність сарматської мови до північноіранської групи іndo-європейських мов. Дальше завдання — уточнити і конкретизувати ці положення.

Великий інтерес, у зв'язку з вивченням сарматської мови, мають ті загадкові тамгоподібні знаки, які в великій кількості зустрічаються в I—IV ст.ст. н. е. в причорноморських містах, переважно на Боспорі, а також на Кубані і рідше — на території УРСР на різноманітних речах побутового значення, похоронних стелах, круглій кам'яній скульптурі, на стінах керченських катакомб та на кам'яних плитах, подекуди з датуючими написами. Ці знаки, крім поодинокого їх зображення, зустрічаються і в груповому розміщенні, але звичайно без певного порядку. У спробах розшифрування цих знаків ще не досягнуто певних наслідків.

Історія сарматських племен в причорноморських степах становить лише частину їх загальної історії, ранні етапи якої пов'язані з задонсько-

¹ В. М. Радонікас, Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья, ИГАИМК, т. XII, вып. 1—2.

² В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, М.—Л., 1949, стор. 281 і далі.

товолзькими й приуральськими степами. Тому вивчення сарматів на території Степової України треба провадити враховуючи факти, здобуті в основних місцях іх формування.

Археологічні досліди Б. М. Гракова, Т. М. Мінаєвої, П. Д. Рау, І. В. Синицина в Поволжі та О. А. Гракової-Кривцової, М. П. Грязнова, К. В. Сальникова в Приураллі та Західному Казахстані і антропологічні досліди Г. Ф. Дебеца і Т. А. Трофимової дали підставу припускати генетичні зв'язки сарматських племен з андронівською (і частково зрубно-хвалинською) культурою епохи бронзи. Систематичне вивчення сарматських пам'яток у зазначених областях дозволило радянським дослідникам встановити чотири періоди їх історичного розвитку¹:

- 1) савроматський (VI—IV ст. ст. до н. е.); 2) ранньосарматський (IV—II ст. ст. до н. е.); 3) середньосарматський (I ст. до н. е. — I ст. н. е.); 4) пізньосарматський (II—IV ст. ст. н. е.)².

Найраніший з етапів розвитку сарматських племен пов'язується Б. М. Граковим та К. Ф. Смирновим з савроматами Геродота, який, описуючи племена, що населявали Скіфію, визначав савроматів на схід від скіфів, за річкою Танаїсом.

Радянські антропологи і археологи спростували твердження М. І. Ростовцева про різне етнічне походження савроматів та сарматів і довели певне спадкоємство між чотирма періодами розвитку сарматської культури³. Вони довели наявність пережитків матріархату не тільки у савроматів VI—IV ст. ст. до н. е., як це відстоював М. І. Ростовцев, але і у сарматів перших століть нашої ери⁴.

Утворення в IV—II ст. ст. до н. е. в Прикаспійських степах великих племінних об'єднань, — які пов'язують з аорсами та сіраками і які становили вже велику воєнну і політичну силу, — привело до витіснення ними деякої частини дрібніших племен. Воно прискорило процес пересування ряду сарматських племен до Причорноморських степів, куди їх приваблювали просторі пасовища для худоби та економічні вигоди безпосереднього сусідства з багатими причорноморськими міськими центрами. З цього часу чіткіше починає вирисовуватись історія окремих племен. Пересування сарматських племен до Причорноморських степів набуває масового й організованого характеру з II ст. до н. е., коли в степах Поволжя утворилося нове племінне об'єднання — роксолани.

В цей час сармати брали вже участь у великих воєнних походах. Їх цар Гатал, за повідомленням Полібія, виступає як союзник Франака I Понтійського у його війні з коаліцією малоазіатських царів (договір 179 р. до н. е. — перша вірогідна звітка про сарматів, що перейшли вже через Дон).

У античних авторів немає точних відомостей про те, як пересувалися сарматські племена через Причорноморські степи. Аналізуючи, крім античних авторів, тексти і написи Північного Причорномор'я, можна все-таки накреслити загальні віхи цього руху. Найранішу відомість про перехід сарматів через Дон ми знаходимо в § 68 *Периплу*, який приписують Скілаку (кінець IV ст. до н. е.).

З великих сарматських племен, які пересувалися через Причорноморські степи, Страбон (авторитетним джерелом якого був письменник кінця II ст. до н. е. Артемідор Ефеський) згадує язигів, роксоланів і алан. Передовим загоном цього руху були племена язигів, які десь

¹ Б. Н. Граков, Пережитки матріархата у сарматов, ВДИ, № 3, 1947; К. Ф. Смирнов, Сарматские племена Северного Прикаспия, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950.

² Періодизація К. Ф. Смирнова.

³ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, Труды Ин-та этнографии, Новая серия, т. IV, М.—Л., 1948, стор. 167.

⁴ Б. Н. Граков, Цит. праця; це стверджується і матеріалами розкопок 1951 р. за р. Молочній.

наприкінці II ст. до н. е.¹ вже кочували в областях між Дніпром і Дунаєм, а близько середини I ст. н. е. оселилися вже в басейні р. Тісси, лівої притоки Дунаю² і здобули внаслідок цього найменування метанастів, тобто переселенців. Слідом за ними йшли роксолани. Про їх воєнні сутички кінця II ст. до н. е. згадує Страбон³. В середині I ст. до н. е. пересування роксоланів на захід, можна вважати, було припинено гетами, які вторглися в цей час в Ольвію й сильно зруйнували її. У середині ж I ст. н. е. про роксоланів згадується, що вони жили вже між Дніпром та Дунаєм. Звідти вони нападають на римську провінцію Мезію⁴. У зв'язку з просуванням сарматів до кордонів Римської імперії вздовж берегів Дунаю починається будівництво прикордонних укріплень й розквартирування в них римських гарнізонів. Неронів проект наступу на сарматів з боку Боспору не був здійснений у зв'язку з падінням імператора. Рим переходить до оборонної політики і посилає на певний час свої гарнізони до Тіри, Ольвії, західного узбережжя Криму з метою захистити своїх східніх кордонів від вторгнення „варварів“ і забезпечити собі сталу матеріальну базу для здійснення своїх широких політичних планів у боротьбі з Понтом, Вірменією й Парфією.

Найпізніше пересунулися на захід алани, зрушені з місця стрімкою навалою гунів⁵. Проте частина їх залишилася жити в басейні верхньої течії Сіверського Дінця, де, як припускають дослідники, вони ввійшли в тісний контакт із слов'янськими племенами і поклали початок так званій салтовській культурі⁶.

Перебування алан залишило деякі сліди в Ольвії, де серед великої кількості „варварських“ імен у написах II ст. н. е. виявлено ім'я Респендіал⁷, яке носив також один з аланських ватажків, що воював з вандалами (за повідомленням Григорія Турського). Про інші сарматські племена, до яких більшість дослідників відносить згадуваних в декреті Протогена, — савдаратів, фісаматів, сайв (останніх деякі дослідники ототожнюють з царськими сарматами)⁸, а також кораллів, царських сарматів, сарматів-тірагетів та інших, ми нічого певного сказати неможемо; частина їх кочувала десь по сусідству з Ольвією і часто турбувалася її своїми нападами і вимогами викупів (фісамати, савдарати, сайв), інші кочували в суміжних областях між Дніпром, Бугом, Дністром та Дунаєм.

Степова смуга УРСР не вивчена археологічно в такій мірі, щоб можна було накреслити тут межі кочування окремих племен, як це вже зроблено для Поволжських степів і намічається для Кубані. Археологічне вивчення сарматських пам'яток на території Степової України дозволяє поки що зробити лише деякі попередні висновки про перебування тут згаданих вище племен. Усі розкопані тут пам'ятки належать до курганних поховань; частина з них впущена в раніші поховання епохи бронзи. Хронологічно вони датуються II ст. до н. е. — IV ст. н. е. (найраніше

¹ Аппиан, Войны с Митридатом, 69, Див. SC., т. I, СПБ, 1893, стор. 528.

² Пліній, Естественная история, кн. IV, 80, Див. SC., т. II, СПБ, 1904, стор. 171; Клавдій Птолемей, Географическое руководство, кн. III, гл. 5, I; кн. VIII, гл. 10, 2, Див. ВДИ, № 2, 1948, стор. 233, 256.

³ Страбон, География, VII, 3, 17. Див. SC., т. I, стор. 120.

⁴ Йосиф Флавій, О войне иудейской, VII, 4, 3, Див. SC., т. I, стор. 483.

⁵ Амміан Марцеллін, История, кн. 31, гл. 3, § 1, Див. SC., т. II, стор. 342. На картах IV ст. н. е. область на нижньому Дунаї дістає назву Alania, а північна притока Дунаю — Alanus fluvius; Ю. Кулаковский, Аланы по сведениям классических и византийских писателей, Чтения в Историческом обществе Нестор-летеописца, кн. XIII, К., 1899, стор. 117.

⁶ Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовської культури, КСИИМК, вып. XXXVI, М.—Л., 1949, стор. 14 і далі.

⁷ В. Латышев, Іосре, I², п. 68, П., 1916; Ю. Кулаковский, там же, стор. 128.

⁸ Ф. Браун, Разыскания в области гото-славянских отношений, СПБ, 1899; П. И. Шафарик, Славянские древности, т. II, М., 1948.

з відомих тут поховань датується кінцем II ст. до н. е. — це поховання біля с. Ворона, Новомосковського району, Дніпропетровської обл., розкопане в 1907—1909 рр.¹). Виявлені сарматські пам'ятки зосереджуються в основному в басейні середньої і верхньої течії Сіверського Дінця, в долині р. Молочної, в районі південної частини Дніпровської луки; крім того, окремі пам'ятки розкидані на лівому і частково на правому березі Дніпра, а також на південно-східній межі Лісостепу з Степом.

Типи відкритих тут сарматських поховань, відмінні риси ритуалу і комплекс похоронного інвентаря в чоловічих, жіночих і дитячих похованнях, переважно одиночних (іноді подвійних і зрідка потрійних), стверджує свідчення античних джерел про проникнення сюди в останні століття до нашої ери ряду сарматських племен з Поволжьких степів.

Питання про перебування язигів на території Степової України є найменш ясним і найменш вивченим і поки що не знайшло свого археологічного ствердження. Можливо, з пересуванням язигів можна співставити згадки в Протогеновому декреті про постійні напади на Ольвію якихось сарматських царів і припустити, що язиги, серед згадуваних там сарматських племен, брали участь в цих нападах і вимогах данини. Якщо визнати, що ототожнювання сайв Протогенова декрету і царських сарматів Страбона правильне², очевидно, язиги кочували десь у сусістві з саями, на схід від Істру (Дунаю), за гетьською пустелею³. Разом з царськими сарматами (саями?) і кораллами язиги приєдналися до Мітридата, коли він переправився в Європу, щоб здійснити свій третій похід (74 р. до н. е.) на Рим⁴.

Можливо, деякі сліди перебування язигів в околицях Ольвії можна знайти в похованнях біля с. Козирка⁵; інвентар цих поховань має риси певної спорідненості з похованнями язигів, виявленими у великій кількості на території Угорщини (підковоподібні привіски, бронзові кільця з шишечками, фасетовані буси). Проте твердити це, беручи до уваги цілковиту зруйнованість поховань, поки ще не можна.

Вірогіднішим є визнання належності деякої групи сарматських пам'яток, виявлених на території Степової України, до пам'яток роксоланів. Ця група пам'яток, відкрита в районі середньої течії Сіверського Дінця, вздовж обох берегів південної частини Дніпровської луки, найбільше в долині р. Молочної (в околицях с. Ново-Пилипівка), має риси певної спорідненості з саратовською групою пам'яток, які К. Ф. Смирнов та інші дослідники пов'язують з роксоланами⁶. Долина р. Молочної, можна вважати, була головним осередком сарматських племен на чолі з роксоланами, де вони в перші століття н. е. могли вже мати свої постійні місця оселення. Для цього тут були досить сприятливі умови: багаті пасовища, зручні шляхи сполучення, наявність близької переправи через Дніпро, яку деякі дослідники пов'язують з кімерійським часом⁷. Як повідомляє Страбон, сармати, ідучи за стадами, вибирали завжди місцевості з хорошими пасовищами — „зимою в болотах коло Меотіди, а влітку — і на рівнинах“. Сарматські племена, як говорить Страбон, „здебільшого кочівники, але невелика частина з них займається і хліборобством“⁸.

¹ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 годов, ИАК, вып. 43, стор. 87 і 96.

² Ф. Браун, Цит. праця, стор. 92—93.

³ Страбон, География, VII, 3, 17, Див. SC, т. I, стор. 120. Перелічуючи племена, що жили тут, Страбон називає тірагетів, за ними — язигів, сарматів, так званих царських і ургів.

⁴ Апіан, Войны с Митридатом, 69, Див. SC, т. I, стор. 528.

⁵ Розкопки Б. М. Рабичкіна в 1950 р.

⁶ К. Ф. Смирнов, Погребения роксолан, ВДИ, № 1, 1948.

⁷ Л. Падалка, Остатки старины на нижнем Днепре, АЛЮР, № 2, М., 1903, стор. 104—105.

⁸ Страбон, География, VII, 3, 17, Див. SC, т. I.

Характерною рисою Молочанської групи пам'яток є наявність різних типів поховань; серед них виділяється квадратна могильна яма з діагональним покладенням покійника та орієнтацією на південний схід або південний захід (рис. 1, 3). Цей тип поховань здебільшого мав багатий

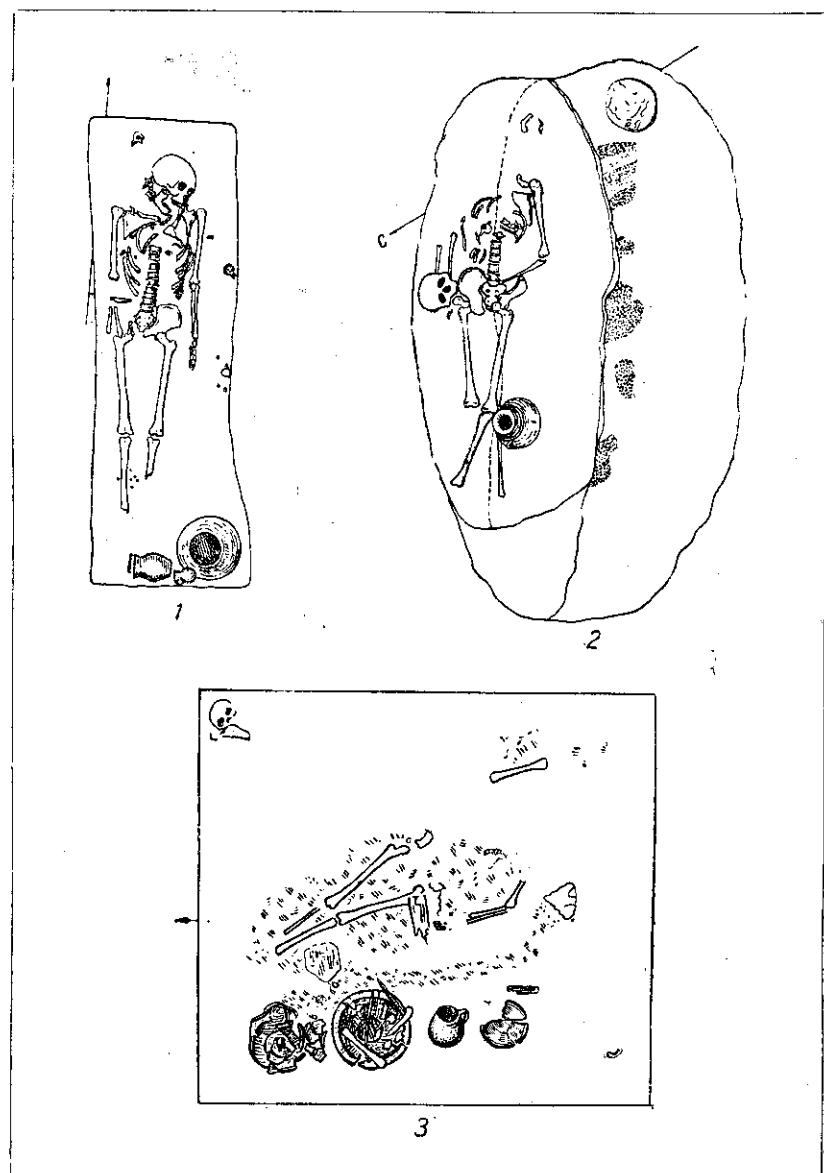

Рис. 1. Типи поховань (Аккерменъ).

інвентар, що в значній мірі було причиною пограбування цих могил ще в давні часи. Одночасно з квадратною могильною ямою існують і інші типи могил: поховання у вузьких прямокутних або овальних ямах (рис. 1, 1, 2), а також у підбоях (рис. 1, 2), де починає вже переважати північна орієнтація і з'являються ознаки деформації черепа та схрешчення ніг (рис. 1, 2). Цей тип характеризує вже нове племінне угруповання, яке проблематично можна пов'язувати з аланами. Проте деформація

черепа ще не є вирішальною ознакою для твердження про належність цих поховань аланам. Можна припустити, що аланам належали поховання в катакомбах на Сіверському Дінці, як-от: Воронцовка¹, Нещеретове², Мечеболово³ та поховання в Кантемирівці⁴ (в останньому можна вбачати приклад асиміляції сарматів слов'янськими племенами).

Окреме місце належить пізнішим безкурганним похованням (IV ст. н. е.) в пісках нижнього Дніпра, які мають аналогії в Нижньому Поволжі. К. Ф. Смирнов пов'язує їх з так званими річковими похованнями, тобто похованнями в місцях, що затоплювалися водою⁵.

У правобережному Лісостепу виявлено деяку кількість сарматських пам'яток — в басейні р. Тясмина та' Росі. Але ці пам'ятки ще недостатньо вивчені. Майже зовсім не досліджена в цьому відношенні правобережна степова частина Дніпра.

Залучення сарматських племен у сферу економічного життя при-чорноморських міст, зростання кочового скотарства та ускладнення його землеробством сприяло осіданню деякої частини сарматських кочівників і виникненню в них постійних поселень.

Досить інтенсивно процес цей проходив на нижньому Дону і на Кубані, де розкопки виявили ряд поселень і городищ та суміжних з ними курганів і могильників.

Сарматські поселення на території України археологічно чітко ще не виявлені. Проте, базуючись на свідченнях Плінія й Птолемея, які спиралися в своїх повідомленнях на офіціальні римські документи свого часу, цілком імовірно сподіватися знайти їх там. Певною мірою це вже стверджують розвідки останніх років у Приазов'ї (Б. М. Граков) та розкопки 1951 р. Молочанської експедиції Інституту археології Академії наук УРСР в околицях с. Ново-Пилипівка.

У зв'язку з рухом сарматів на захід привертають увагу городища і селища нижнього Дніпра. Розкопки городищ Гаврилівки, Любимівки та селища Золотої Балки в 1951 р., проведені експедиціями Інституту археології АН УРСР⁶, уже дали великий і цікавий матеріал, але не цілком ще достатній для повного розв'язання поставленої проблеми встановлення етнічної приналежності жителів цих поселень і вичерпної характеристики їх життя та культури. Можна встановити тільки те, що ці поселення виникли десь у II ст. до н. е. (можливо, деякі з них і раніше), в епоху дуже бурхливих подій у Причорноморських степах, коли частина кочових сарматських племен пересувалася на захід і загрожувала своїми навалами Ольвії та землеробському місцевому населенню. Ці події повинні були перешкодити пересуванню товарів вглиб країни та вивозу звідти хліба. Розташовані тут городища, по-перше, повинні були забезпечити вільний рух товарів, по-друге, служити стратегічним цілям — захисту від нападів „варварських“ племен як із сходу, так і з заходу. Кінець існування цих городищ збігається з остаточним витісненням з Причорноморських степів скіфів, які раніше жили тут, та з кінцем існування Скіфського царства в Криму.

Для повного відтворення картини життя жителів цих городищ та

¹ Е. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 690, 721, 726.

² И. Н. Луцкевич, Сарматские кургани в с. Нещеретове, Ворошиловградской области, Археология, т. VII, К., 1952, стор. 136—141.

³ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, стор. 211 і 336.

⁴ М. Я. Рудинский, Кантемировские могилы римской доби, Записки ВУАК, т. I, К., 1930.

⁵ К. Ф. Смирнов, Сарматские племена Северного Прикаспия, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950.

⁶ Попередні розкопки провадили: В. И. Гошкевич, Древние городища поберегам низового Днепра, ИАК, вып. 47, стор. 117 і далі; Грина Фабрициус, Любимівське городище, Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 4—5, Одеса, 1930.

характеристики їх взаємовідносин з навколоишнім світом треба, насамперед, продовжити розпочаті тут розкопки та дослідити могильники, що пов'язані з цими поселеннями. Треба детальніше вивчити, насамперед, ліпний посуд з погляду його генетичних зв'язків з попереднім і наступним часом. Ряд вже відзначених аналогій з керамікою зарубинецько-корчеватського типу (з якою мають спільні риси й деякі форми ліпного посуду з сарматського Молочанського некрополя) свідчить про наявність тут місцевих коренів гончарного виробництва. Існування поруч з цим посудом глиняних виробів у вигляді вузьких брусків з голівками свійських тварин (баран, кінь) на обох кінцях свідчить про вкорінення в місцеву кераміку якихось нових форм і образів, принесених пришельцями, можливо, сарматами. Останніх ми знаходимо вже на правому березі Дніпра, про що свідчать розкопки Є. В. Махно в 1951 р. в Усть-Каменці сарматського курганного могильника.

Найбільші труднощі становить виявлення матеріальних залишків сарматських племен у правобережній степовій частині, де збирання і визначення сарматських пам'яток майже не провадилося і де воно ускладнюється наявністю великої кількості інших синхронних пам'яток. Тут здавна жило землеробське населення, що постачало приморські міста, в тому числі і Ольвію, продуктами сільського господарства, в першу чергу хлібом, який був однією з важливих галузей зовнішньої торгівлі цих міст. Під час наступу сарматів і готської навали частина приморських міст на чолі з Ольвією зазнали великого руйнування. Деякі з заселених пунктів після цього назавжди припинили своє існування. Проте приплів нових сил і активна участь місцевого населення в перші століття н. е. в господарському житті сприяли його швидкому відновленню і новому економічному розвитку. Вздовж берегів Інгульця, Бугу, Дністра та узбережжя лиманів виникає густа сітка землеробських селищ, значна кількість з них — на зовсім нових місцях. Деякі з цих селищ (на Інгульці)¹ вже розкопані. Переважна частина цих поселень, за невеликим винятком (Снігурівка на нижньому Інгульці та ін.), не укріплена, чим вони відрізняються від поселень на Дону та Кубані, які виникли у той же час. Для виділення в степовому Правобережжі з основної групи пам'яток місцевого населення тих пам'яток, що належать окремим сарматським племенам, треба провести ще велику і складну роботу.

Особливо слід звернути увагу на вивчення пам'яток району Тирасполя, де розкопки І. Я. та Л. С. Стемпковських у 1899 р. в околицях с. Глинне виявили під курганними насипами камерні поховання з сарматським інвентарем². Ряд археологічних матеріалів і дані топоніміки басейну нижнього Дністра, як-от найменування сучасних населених пунктів: Роксоляни, Яски, Олонешти та ін., свідчать про перспективність дослідження цієї території.

В сарматських похованнях на території степової Лівобережної України, кількість яких значно збільшено у 1951 р. розкопками поблизу с. Ново-Пилипівка і Усть-Кам'янка, знайдено багато речей озброєння, побуту та культу, що були поширені перед початком I і в перші століття н. е. у сарматів.

Значне місце в цьому комплексі займає глиняний посуд. Глиняні посудини у кількості від однієї до шести становлять невід'ємну частину чоловічого, жіночого та дитячого похоронного інвентаря. Щодо техніки вироблення, то цей посуд можна розподілити на ліпний з грубої рожево-сірої або бурої глини (рис. 3) і посуд, зроблений на гончарному кругі

¹ А. В. Добровольський, Землеробські поселення перших століть нашої ери на р. Інгульці, Археологія, т. III, К., 1950, стор. 167 і далі.

² И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, Изд. АН УССР, К., 1951, стор. 16—17.

з добре відмученої глини. Кружальний посуд поділяється на дві різно-видності: 1) сіро- і чорноглиняні лощені посудини (рис. 4) і 2) червоно-глиняні без покриття або з глазурованим покриттям, в тому числі і вкриті червоним лаком (рис. 5).

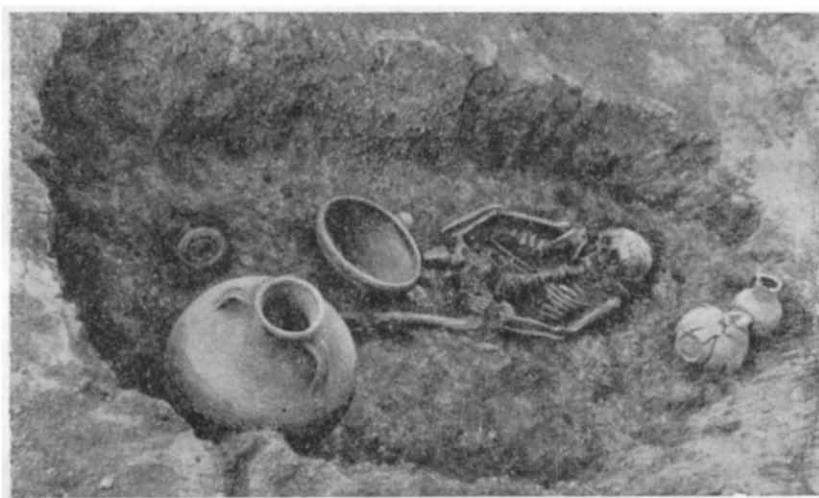

Рис. 2. Могила 8 (Аккермень). Східна група.

Не зупиняючись на детальному описові і аналізові окремих груп кераміки, обмежимося лише вказівкою на їх найхарактерніші риси і виділенням деяких форм, що дозволяють зробити певні висновки.

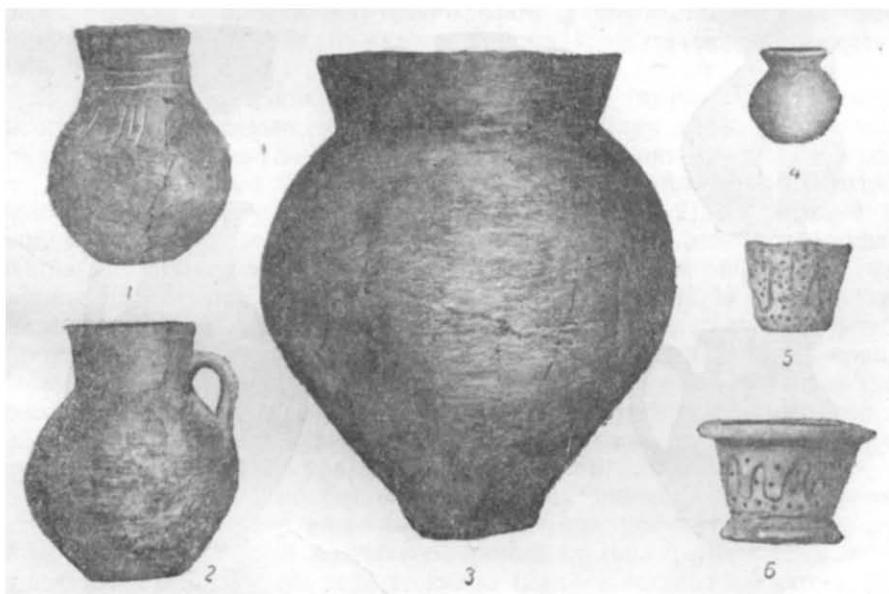

Рис. 3. Ліпчий посуд: 1, 4 — Ново-Пилипівка; 2, 3, 5, 6 — Аккермень. Близько $1/4$ н. в.

Серед ліпного посуду спостерігаються форми різного походження: 1) поволжского та 2) місцевого. Для першого характерні форми: глекоподібні посудини, невеличкі кулясті посудинки і циліндричні курильниці.

Глекоподібні посудини мають округлий, трохи витягнений догори тулуз і широку циліндричну шийку, що поступово вигинається назовні.

Іноді ці посудини прикрашені орнаментом з прорисованих ліній (рис. 3,1). Найхарактернішою орнаментальною схемою для них є ритмічне повторення на тулубі посудин зібраних у пучки (по три-чотири відрізки) вертикальних ліній, що спускаються від початку шийки, яка

Рис. 4. Сіроглинняний посуд (Аккерменъ).

підкреслена горизонтальною лінією. Такий тип орнаментованого посуду досить поширений серед поховань Лівобережжя. Він трапляється частіше на Поволжі й на Дону.

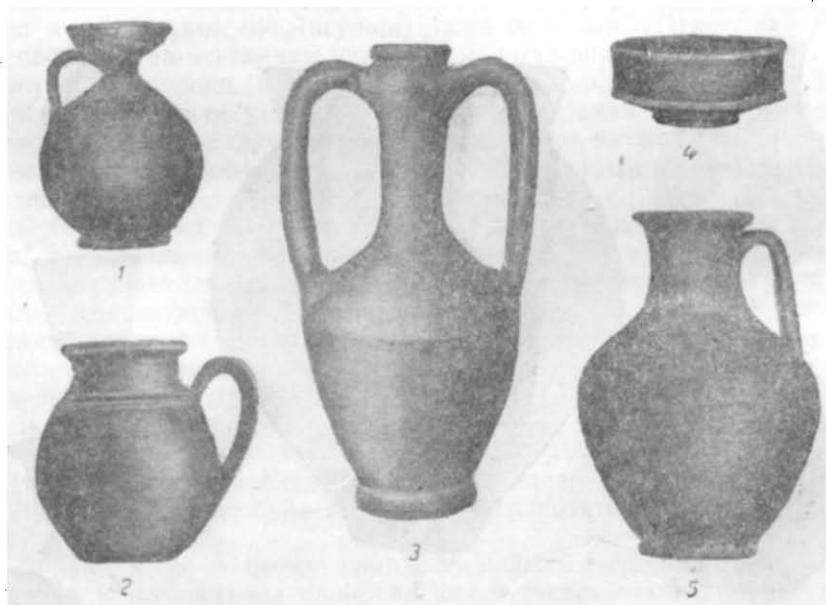

Рис. 5. Червоноглинняний посуд (Аккерменъ). Близько $\frac{1}{4}$ н. в.

Друга форма — невелика куляста посудинка, має відігнуті назовні вінця й перехват біля шийки (рис. 3,4). З орнаментальних мотивів на ній пошиrena зигзагоподібна лінія, прокреслена внизу шийки.

Посудини типу курильниці зустрічаються в кількох варіантах: у вигляді циліндричної або прямокутної посудини, або у формі зрізаного

конуса. Досить часто вона складається з двох вставленіх одна в одну окремих посудин (рис. 3, 5, 6). Більша посудина має з краю горизонтальний бортик, а подекуди і дірочки у верхній частині. З оригінальних форм цієї посудини відзначимо курильницю з кургана 3 із Сватова Лучка, Ворошиловградської обл.¹, прикрашену наліпними валиками, що мають вигляд переплетених між собою гадюк. Близька до неї курильниця з могили 4 біля радгоспу Аккермень, Запорізької обл. (східна група). Курильниця з могили 8 східної групи складається з двох вставленіх одна в одну посудинок; їх зовнішні стінки прикрашені хвилястою прокресленою лінією, а вся площа між відрізками хвилястих ліній заповнена наколами.

Для посуду місцевого походження характерні форми, подібні до горщика, різного розміру, різноманітних пропорцій, з вузьким дном і лійкоподібними вінцями (рис. 3, 3). В орнаментальному оформленні цього посуду найпоширеніші: округлі і овальні ямки по краю вінець, інколи рельєфні наліпи у вигляді гострих шишечок, вертикальних відрізків і подібних до підкови знаків, розміщених звичайно в трьох або чотирьох місцях по окружності посудини. Ця форма, досить пошиrena в долині р. Молочної (с. Ново-Пилипівка), має найбільше спільніх рис спорідненості з корчоватським типом посуду і виявлена також на городищах нижнього Дніпра. Вона має певні генетичні зв'язки з місцевими ліпними горщиками, відомими з розкопок Кам'янського городища IV ст. до н. е. На них ми спостерігаємо той самий спосіб орнаментального оформлення вінець, але вони відрізняються ширшим дном. Цікаво відзначити відсутність цієї форми в східній частині Лівобережної України на Сіверському Дінці, де, навпаки, переважають типи, близькі до поволзьких.

Серед форм ліпного посуду відзначимо ще форму чаші на високій ніжці (відома в кількох варіантах на р. Молочній в кружальному посуді). Вона має своїх попередників ще в скіфський час на Правобережжі. Прості її зразки з грубішої глини у формі так званих плошок поширені на поселеннях нижнього Дніпра і зустрічаються в культурі полів поховань.

З характерних форм сіроглиняного посуду (кружальний сіроглиняний посуд) відзначимо три типи глеків: 1) глек кулястої форми на кільцевій підставці, з циліндричною шиєю і плоскуватою ручкою. В основі його лежить антична форма, але поєднується вона вже з місцевою обробкою поверхні — орнаментальним лощінням; 2) високоштій глек (рис. 4,3) з округло-біконічним тулубом, плоским дном, плоскуватою ручкою та бічним зливом. Місцева відзнака цього посуду — чорне лощіння, що цілком вкриває всю поверхню посудини; 3) присадкуватий плоскодонний глек (рис. 4,2) з трохи розплющеним кулястим тулубом, широкою шиєю з перехватом посередині і петельною ручкою, прикріпленою у верхній частині тулуба, нижче шийки. Поверхня глека заlossenа. Обидві форми глеків і техніка їх зовнішньої обробки характерні для сарматів. Пізніше вони стають улюбленою формою в салтовській культурі, де набувають вже трохи інших пропорцій.

Серед глиняного посуду в похоронному інвентарі сарматів значне місце належить імпортним червоноглиняним посудинам з червоним і бурочорним глазурним покриттям; нижня частина в них майже завжди не пофарбована. Тут ми спостерігаємо цілий комплекс античних форм: амфори, глеки в кількох варіантах (рис. 5, 2, 5), блюда, невеличкі чашечки (рис. 5,4), лекіфи (рис. 5,1), бомбілі. Серед глеків найпоширеніші два варіанти: 1) з округлим тулубом на кільцевій підставці, з високою циліндричною шиєю і реберчатою або простою плоскуватою ручкою і 2) з яйцевидним тулубом (рис. 5,2) на плоскому дні з лійкоподібними

¹ Е. П. Трифильев, Археологическая экскурсия в Купянский уезд, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 136—137.

вінцями й плоскою петельною ручкою, що поєднує нижню частину тулуба з низом шиї. Здебільшого ці глеки мають скромну орнаментацію: одну-две поглиблені паралельні лінії або рельєфний обідок внизу шийки й на плічках. Спостерігаємо іноді пофарбування рідкою білою фарбою: скісні хрести з крапками по боках та концентричні смужки — спосіб, характерний переважно для посуду еліністичного часу, але відомий також і в перше століття нашої ери.

Слід відзначити кілька форм античної кераміки в місцевій переробці, що характерно для Молочанського могильника. Це сіроглинняна амфора з кулястим тулубом, вузькошия амфора (рис. 5, 3) з жовтуватої глини з реберчастими ручками і плоско зрізаним дном і невеличка сіроглинняна посудина в формі конічної склянки (рис. 4, 4) з двома високими ручками — імітація античного канфара, тільки без ніжки. Форму цю можна простежити в кераміці Ольвії, звідки вона, мабуть, і принесена на р. Молочну. Аналогічні зразки відомі також з поховань в районах Тамані та Інкермана II—III ст. ст. н. е.

Базуючись на аналізі форм і особливостях виготовлення червоно-глинняного посуду, можна встановити, що його привозили на територію Степової України як з Ольвії, так і з боспорських центрів — Панти-капея, Тамані. Не виключена, проте, можливість існування якихось близьких місцевих пунктів гончарного виробництва і в самому Приазов'ї (на це вказує наявність тут залишків гончарного виробництва). Ale без дальших досліджень стверджувати це поки що не можна. Щодо цього великого значення набуває вивчення місцевого керамічного виробництва останніх століть до і перших століть н. е. як у самій Ольвії, так і в інших причорноморських центрах. Це дало б змогу до певної міри наблизитись до розв'язання ряду питань щодо визначення взаємних стосунків приморських міст з місцевим населенням і, зокрема, щодо встановлення певних хронологічних меж існування окремих груп речей.

Серед форм предметів озброєння, знайдених на території України, для ранніх сарматів (І ст. до н. е. — I ст. н. е.) характерний залізний меч з прямим перехрестям і кільцевидним навершям (рис. 6, 1), невеликих розмірів залізні трилопатеві черешкові наконечники стріл (рис. 6, 3), древка яких здебільшого пофарбовані, берестовий сагайдак і сплетений з прутів щит. Ця зброя свідчить про перевагу в сарматському війську легкоозброєних лучників і вживання маневrenoї тактики бою. Ці форми озброєння були поширені на всьому просторі степів від Поволжя та Кубані і досить довго вживалися населенням Північного Причорномор'я. Вони відомі також і в Лісостепу, особливо в районі Росі, на Канівщині і вздовж межі Лісостепу із Степом. Пізніше, для II—IV ст. ст. н. е., спостерігаємо проникнення нових форм озброєння, пов'язаних із зміною воєнної тактики, а саме: довгого меча без перехрестя, з круглим набалдашником, більшого розміру наконечників стріл, важкого лука й 'панцира', характерних для важкоозброєних мечників. Великих змін зазнає і кінська зброя. Цікаво зазначити, що в цей час з'являється нова форма оздоблення кінської зброй — круглі фалари. Проте питання походження і дальнього поширення цієї форми вимагає ще спеціального дослідження.

Нечисленні залишки в кургані коло с. Сватова Лучка (І ст. до н. е.—I ст. н. е.), Ворошиловградської обл.¹, дають нам деяке уявлення про тип жіночого одягу, пошитого з тканини малинового кольору. Цей одяг спускався нижче колін і був прикрашений навколо шиї і по краю рукавів золотими фігурними бляшками; на споді він був затканий золотом. Золотими ж нитками було прошите і взуття. Досить часто в жіночих похованнях цього часу спостерігаємо такий самий спосіб облямовувати

¹ Е. П. Трифильев, Археологическая экскурсия в Купянский уезд, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 136—137.

рукава та спідню частину сукні, іноді комір, а також і взуття дрібними рубленими бусами блакитного й білого кольорів.

Відмітимо вживання вузького шкіряного поясу, скріпленого тонкими крученими дротиками і мідними пластинками.

Характерною рисою в чоловічому і жіночому костюмі є дротяні і пластинчаті фібули, відомі тут в кількох варіантах. Найраніший, так

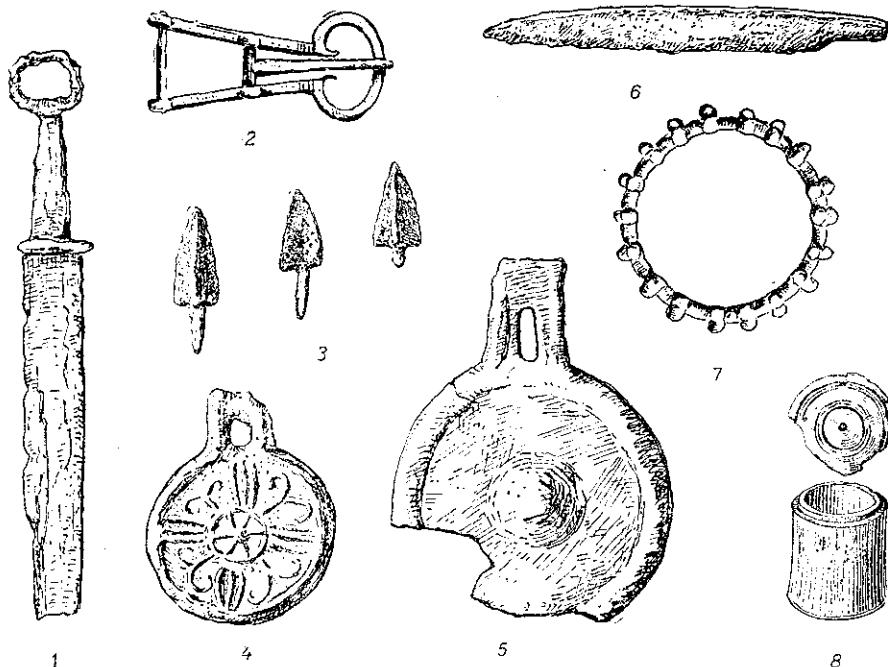

Рис. 6. Металеві вироби (2—7). $\frac{1}{2}$ н. в.; кістяна піксіда (8) (Аккерменъ), $\frac{2}{3}$ н. в.

званий середньолатенський, тип фібули зустрічався лише в поодиноких екземплярах (на Лівобережній Україні). Дуже поширенна в перші роки нашої ери кругла в перетині дротяна фібула з підв'язаною ніжкою, особливо в Усть-Кам'янці, місцевого північночорноморського походження. Поруч існує і пластинчаста чотиривіткова фібула (рис. 7, 3, 4) з крапковим орнаментом на дужці. Відома також форма круглої фібули, яка подекуди інкрустована кольоровим склом та камінцями (рис. 7, 1). У пізніші часи (II—IV ст. ст. н. е.) тут зустрічався вже другий варіант багатовіткової фібули арбалетного та сильно профільованого типу.

Серед різноманітних прикрас жіночого вбрання — сережки, височих кілець та привісок, шийних гравен, намиста, обручок, перстнів, різного вигляду застібок, пронизів — звертає на себе увагу (крім коштовніших бус з напівдорогоцінного каменю, а також бурштину й коралів) велика кількість білих і кольорових скляних (іноді з внутрішнім золоченням) і пастових бусин (рис. 8). Серед останніх характерні різні дрібні вироби блакитної єгипетської пасті олександрийського (або родоського) походження у вигляді різної форми скарабеїв, левів, виноградних грон, амфорисків, невеличких кулачків і мініатюрних олтариків. Наявність таких речей в інвентарі сарматських поховань, поруч з іншими виробами імпортного походження, як скляні флякони і червонолакові посудини, свідчить про далекосяжні торговельні зв'язки, що здійснювались за посередництвом причорноморських центрів — Тамані, Пантикея, Ольвії — в обмін на продукти степового господарства і рабів.

В інвентарі багатьох жіночих поховань переважають імпортні туалетні речі: кістяні баночки-піксиди (рис. 6,8), можливо боспорського походження, для зберігання різних косметичних речовин; невеличкі кулясті посудинки з алебастру з ручками у формі левів (рис. 9, 10), привезені, мабуть, з Уралу. Широко вживані невеличкі бронзові дзеркальця-привіски (рис. 6,4, 5). Частина з них виготовлена з білого

металу, з центральним вушком і рельєфними тамгоподібними знаками на одній із сторін. Ці дзеркальця з II ст. н. е. замінили собою раніше — з бічним виступом, що мав круглу дірку для підвішування. Характерною ознакою ранішої форми є також конічна шишечка в центрі дзеркала й опуклий бортик по краю (рис. 6, 5).

Масове проникнення в степ згаданих вище зразків міського ремесла свідчить про досить сильний вплив на побут сарматів міської культури, що досить яскраво помітна в долині р. Молочної, біля с. Ново-Пилипівка. Спостережене в цей час велике поширення в причорноморських, поволжських і приуральських степах однакових виробів сприяло поступовому стиранню локальних відмін між окремими племенами і усталенню певної спільноти їх матеріальної культури в перші століття нашої ери.

Про соціальний устрій сарматських племен грецькі і римські автори говорять дуже ма-

ло. Співставлення писемних джерел з археологічними фактами, якщо їх розглядати на загальному фоні історичного розвитку, роблять, проте, можливими деякі висновки.

Суспільний розвиток сарматських племен проходив не скрізь рівномірно. Деякі з них були слабо об'єднані і жили здебільшого роздрібнено; інші відзначалися більшою організованістю і входили до великих племінних об'єднань і союзів племен, суспільний устрій яких набув форм воєнної демократії. Основні соціальні верстви сарматського суспільства складалися з кочового, напівкочового і напівземлеробського населення, куди входили і військовополонені раби і привілейована верхівка воєнної дружини на чолі з верховним вождем — „царем“.

Економічну основу господарського життя сарматських племен становило кочове скотарство й грабіжницькі воєнні походи. В долинах рік деяка частина населення займалася землеробством. У суспільному житті сарматів велику роль відігравала родова знать, яка внаслідок нагромадження в своїх руках значних матеріальних багатств досягла великої сили й могутності. Деякі пережитки матріархату збереглися в сарматів ще і в перші століття нашої ери.

Про релігійні вірування сарматів в писемних джерелах збереглися також лише незначні відомості. Сармати, як і скіфи, за головне божество

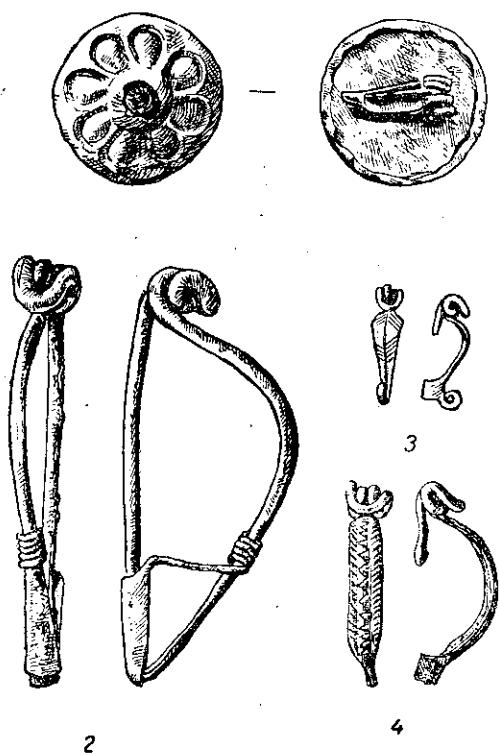

Рис. 7. Фібули. (Аккермань), 2/3 н. в.

стали. Співставлення писемних джерел з археологічними фактами, якщо їх розглядати на загальному фоні історичного розвитку, роблять, проте, можливими деякі висновки.

Суспільний розвиток сарматських племен проходив не скрізь рівномірно. Деякі з них були слабо об'єднані і жили здебільшого роздрібнено; інші відзначалися більшою організованістю і входили до великих племінних об'єднань і союзів племен, суспільний устрій яких набув форм воєнної демократії. Основні соціальні верстви сарматського суспільства складалися з кочового, напівкочового і напівземлеробського населення, куди входили і військовополонені раби і привілейована верхівка воєнної дружини на чолі з верховним вождем — „царем“.

Економічну основу господарського життя сарматських племен становило кочове скотарство й грабіжницькі воєнні походи. В долинах рік деяка частина населення займалася землеробством. У суспільному житті сарматів велику роль відігравала родова знать, яка внаслідок нагромадження в своїх руках значних матеріальних багатств досягла великої сили й могутності. Деякі пережитки матріархату збереглися в сарматів ще і в перші століття нашої ери.

Про релігійні вірування сарматів в писемних джерелах збереглися також лише незначні відомості. Сармати, як і скіфи, за головне божество

визнавали бога війни — меч. Алани, як описує Амміан Марцеллін, „за варварським звичаєм встремляють у землю оголений меч і побожно поклоняються йому, як Марсові, покровителеві країн, по яких вони кочують“¹.

Велику роль у сарматів відігравало і обожнювання сил природи. У філософа Максима Тірського (ІІ ст. н. е.) є згадка, що сармати покло-

Рис. 8. Амулети і бусини. (Аккерменъ), Ново-Пилипівка, курган 5 (1—3). 3/4 н. в.

няються водним божествам, які уособлювали собою ріки і озера (Істр, Танаїс, Меотійське озеро)².

В одній з епіграфічних пам'яток Танаїса 104 р. н. е. відмічається день святкування цього божества³. Слід вказати тут на зображення риб на пізніх скіфських налобниках, де образ місцевого водного божества ускладнився образом авестійського Сенмурва. Велике значення мав і культ вогню, що характеризувався вживанням вугілля в похоронному ритуалі, посипанням дна могили золою, грудками крейди та вапна, наявністю вогнищ (рос. — кострищ) над могилою або у впускній ямі.

З культом вогню був пов'язаний і культ коня. На фаларах, знайдених у Борі, кінь зображений перед олтарем, на якому горить вогонь (можна також згадати рельєфне зображення вершника перед олтарем з вогнем на плиті з Танаїсу і на золотих вінцях з поховань боспорських царів)⁴. Грива у цього коня підрізана так, що від неї залишилися лише

¹ Амміан Марцеллін, Історія, кн. 31, 23; Климент Александрийський, Увещательная речь к грекам, гл. V, § 64, Див. SC, т. I, стор. 596.

² Максим Тирський, Речь 8-я, § 8, Следует ли воздигать статуи богам, Див. SC, т. I, стор. 591.. Пор. шанування Борисфена у скіфів.

³ Т. Н. Кніпович, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 117.

⁴ Там же, рис. 44.

окремі пучки, відділені один від одного порожніми місцями. Такий спосіб підрізання гриви поширений в пам'ятках сарматського часу. Описаний олтар в мініатюрному вигляді знаходимо серед сарматських амулетів. Один з них виявлений весною 1951 р. в жіночому похованні і на р. Молочній, біля с. Ново-Пилипівка, в кургані 5. Відомий він також і в Східному Приазов'ї, в Дагестані, в Неаполісі Скіфському. Цей культ, що є одним з проявів мітраїзму, римськими воїнами, які побували в східних провінціях, був занесений до Західної Європи і широко розповсюджений в Македонії і Фракії.

Відзначаємо дальшу трансформацію культу великої богині-матері у сарматів; її зображення знаходимо на кістяних сарматських гребенях

Рис. 9. Посудина з морської глини, с. Долинівка, курган 6, похов. 6. 3/4 н. в.

Рис. 10. Алебастрова посудина. Ново-Пилипівка, курган 1, похов. 15. Близько 1/3 н. в.

або на металевих привісках між двома протомами або зверненими у противлежні боки головами коней.

Безсумнівно, існували у сарматів і пережитки тотемних уявлень. Священною твариною, крім коня, вважали і оленя. Аналіз сарматських племінних назв і окремих імен вказує на особливе значення оленя: слово, що позначає оленя, увіходить як складова частина до цілого ряду найменувань і слів.

Важливе значення мало в сарматів шанування предків, пов'язане з певним релігійним ритуалом. У ранніх сарматських похованнях Північного Причорномор'я (І ст. до н. е. — ІІ ст. н. е.) зустрічаються переважно поодинокі поховання, іноді подвійні і зрідка потрійні. Звичайне положення покійника — на спині, з простягнутими вздовж тулуба руками; іноді одна рука лежить на животі. У ранніх похованнях покійник орієнтований на південь, у пізніших — на північ. В останніх відзначенні випадки схрещування ніг нижче колін і деформація голови. Знайдені в похованнях глиняні курильниці, вугілля, зола, рештки вогнищ (кострищ) свідчать про поширення віри в очисну силу вогню. Тут же бачимо і покладення в могилу з покійником жертвової їжі — частини туші вівці, барана, корови, а також принесення в жертву деяких тварин, наприклад собаки (поховання на східній частині могильника Аккерменъ II). В похоронному інвентарі, крім звичайних речей озброєння, побутових речей, жіночих прикрас і речей туалету, знаходяться різноманітні амулети, пов'язані з вірою в їх захисну силу. До них належать згадані вже скарабеї¹. Крім скарабеїв (рис. 8, 2, 7), за такі ж амулети правила й згадані вище мініатюрні олтарики (рис. 8, 1), зображення кулачків із знаком апотропея (рис. 8, 3). Усі вони повинні були захищати від зглазу і ворожої сили підземних духів. Цікаво також звернути увагу на невеличкі бронзові фігури, покладені в могилу. Одна з них виявлена в похованні Усть-Кам'янського могильника. Інтересної є від-

¹ Скарабеї були, за уявленням стародавніх єгиптян, символом відродження; їх клали в могилу з покійником на місці серця, взятого для бальзамування.

знакою є те, що вона дуже міцно перев'язана ремінцем, який зав'язаний на спині спеціальним вузлом, що мав, очевидно, магічне значення.

Художнє оформлення побутових речей у сарматів позначається новими рисами, які виявляються в застосуванні нових технічних засобів, як-от імітація скані і зерні, вставки з кольорового каменю, скла й скло-видної маси. У техніці інкрустації вживалися два способи заповнення: в поглиблених і в перегородчастих гніздах. Останній спосіб був початковою формою техніки перегородчастої емалі, яка розвинулася вже значно пізніше.

Любов до поліхромних прикрас і яскравих кольорових ефектів є характерною рисою художнього оформлення. Питання про походження цього нового поліхромного стилю довгий час було предметом різних дискусій. Цей стиль був дуже поширеній в сарматський час не лише на півдні СРСР, але й в так званому римському провінціальному мистецтві і в країнах Сходу (Мала Азія, Сірія, Іран і Парфія), як показали розкопки Південної туркменської археологічної комплексної експедиції 1948 р. у древній парфянській столиці Нісі (Півдні Туркменія). Зараз визнана цілком неправильною думка про нібито готське походження поліхромного стилю. Готи, разом з гунами й аланами, сприяли лише перенесенню цього стилю в Західну Європу, головним чином у Придунайські країни. Широко відомі своїми ювелірними виробами майстерні Пантикалея, безперечно, повинні були відіграти в розвиткові поліхромного стилю одну з головних ролей.

Поруч з геометричною поліхромною орнаментацією у сарматів продовжував існувати далі й „звіриний стиль“, який починає поєднуватись з поліхромним. Звірині зображення зазнають нової стилізації, що перетворювали форми тварин на геометричні фігури, не позбавлені, проте, своєрідної експресії. Ці зміни в звіриному стилі характеризують вже новий напрям в його розвиткові і утворюють начебто нову ланку між скіфськими звіриними зображеннями і звіриною орнаментикою в середньовічному мистецтві Східної і Західної Європи.

В загальному комплексі образотворчих мотивів помічаємо ще елементи античного мистецтва: астрагали, низка поєднаних одна з одною спіралей, листя аканфу, зображення Гортони, Афіни, Артеміди, Аполлона й Діоніса. Проте ці образи дані вже в зовсім новому трактуванні, що характеризує місцевих майстрів, які виконували замовлені речі, пристосовуючись до смаку і вимог своїх замовників. Деякі образи сарматського мистецтва, як зображення жіночої фігури між двох протом коней, зображення оленя, священного дерева, вершника, який списом убиває потвору та ін., жили і далі в різних трансформаціях і дійшли аж до наших часів у різьблених дерев'яних коньках на покрівлі та вишиваних рушниках.

Характеризуючи культурну спадщину, яку передали сармати пізнішим поколінням, не можна обминути килимарства, що повинно було існувати в кочовому побуті сарматських племен. Побічним доказом його існування можуть бути хоча б зразки настінного розпису, що збереглися в похоронних склепах Неаполя Скіфського.

Важливе місце у вивченні сарматських племен займає питання про взаємини їх із скіфами, місцевим землеробським населенням Лісостепу та з населенням причорноморських міст. Античні джерела дуже коротко згадують про воєнні сутички сарматів із скіфами, але майже зовсім не говорять про їх взаємини з місцевими жителями Лісостепу. Можливо, сармати обмежилися стягненням з останніх данини, як пояснював Страбон. Мало місце і часткове вклинування сарматських племен в суміжні з Лісостепом місцевості і проникнення їх вглиб країни. Деяка кількість пам'яток сарматського часу, виявлені в басейні р. Тясмин і Рoci в курганах скіфського часу (впускні поховання), ще цілком недостатня і мало вивчена для того, щоб робити узагальнюючі висновки

щодо ролі сарматів у Лісостепу. Частина сарматських племен, яка вклинилася за південні межі Лісостепу, очевидно, була асимільована там слов'янськими племенами. Проте загальна обізнаність з характером походів Лісостепу і їх похоронним інвентарем не говорить про глибоке проникнення сарматської культури в культуру місцевого населення Лісостепу. Отже, це питання потребує ще дальших досліджень. Відносини сарматів з причорноморськими містами мали подвійний характер. Мирні торговельні зв'язки неодноразово чергувалися з грабіжницькими походами і вимогами відкупу. В цей час значно поширились торговельні і культурні зв'язки з різними центрами античного світу, з придунаїськими країнами і з східними та південно-східними країнами (Алтай, Хорезм, Парфія, Іран, Кавказ). Осідання сарматських племен по долинах річок і навколо великих міст до певної міри змішало етнографію племен, що жили там, і влило в них нові етнічні елементи. Особливо приплив цих нових елементів спостерігається в перші століття нашої ери, в містах Боспора, Танаїсі, Ольвії і Тірі, куди вони входять уже як цілком певна частина населення. Політика Мітридата, який залучав сарматів як союзників в своїй боротьбі проти боспорських царів і Риму, перехід влади на Боспорі до сарматської династії Аспургіанів, економічні вигоди від безпосередньої участі в торговельній діяльності приморських центрів, — все це в більшій мірі сприяло сарматизації останніх, яка виявилася в застосуванні нових заходів воєнної тактики, в поширенні нових форм оборонної і наступальної зброї, у вкоріненні в художньому виробництві нових способів орнаментальної техніки, в особливостях одягу і побутового інвентаря, а також у проникненні в життя місцевого населення нових культів і обрядів.

Пересування сарматських племен до Причорноморських степів і витіснення ними скіфів, які панували там до цього часу, сприяло прискоренню консолідації слов'янських племен і виникненню в них великих племінних об'єднань. Напади сарматських племен на римські прикордонні укріплення знаменували собою початок тієї загальної боротьби „варварських“ племен з Римом, що закінчилася загибеллю Римської імперії, а з нею і всієї рабовласницької формaciї та переходом до нового ладу — феодального.

Висунуті в творах Й. В. Сталіна керівні настанови про потребу вивчення історії окремих племен, народностей і народів, які входили до складу нашої батьківщини, у тісному взаємовідношенні з історією сусідніх з ними племен і народів і визначення їх етнічної принадлежності зумовлюють завдання дальнішого вивчення сарматських племен на території УРСР. На відміну від антиисторичної „теорії“ Марра, додержуючись якої його послідовники намагалися відобразити історію сарматських племен як окрему скіфо-сарматську стадію, що заступила місце попередньої кімерийської стадії і змінилася, в свою чергу, на готську стадію (чим вони спроворювали історичний процес розвитку суспільства), зараз увага радянських археологів зосереджується на вивченні конкретних сарматських племен — роксоланів, алан та ін. Шляхом виділення з загальної маси сарматських пам'яток окремих локальних груп радянські дослідники прагнуть пов'язати їх з певними етнічними групами та докладніше вивчити економічні передумови, господарство, побут та ідеологію сарматських племен. Великого значення набуває висвітлення проблеми взаємовідносин сарматських племен з їх сусідами, в першу чергу із слов'янськими племенами.

М. И. ВЯЗЬМИТИНА

ИЗУЧЕНИЕ САРМАТОВ НА ТЕРРИТОРИИ УССР

Резюме

Сведения античных авторов о массовом передвижении со II в. до н. э. из задонско-поволжских степей в Северное Причерноморье кочевых сарматских племен, среди которых они различали языгов, роксоланов и алан, все больше и больше подтверждаются археологическими раскопками последних лет на территории УССР. Особенно широкий размах раскопки эти приобрели благодаря великим стройкам коммунизма, открывшим за последние два года в бассейне р. Молочной и нижнего Днепра больше сотни сарматских погребений, в то время как до революции сарматские памятники здесь были почти неизвестны: небольшое их количество было обнаружено главным образом в бассейне верхнего и среднего течения Северского Донца. Открытые погребения представлены тремя типами погребальных сооружений: квадратными, прямоугольными или овальными и подбоями могилами; хорошо известными нам в I в. до н. э. и в первые века нашей эры в Поволжье, где квадратные могилы с диагональным положением погребенного связываются с роксоланами и характерны для саратовской группы сарматских памятников.

Среди найденного в могилах большого количества погребального инвентаря особый интерес представляет лепная и сероглиняная посуда поволжского и местного происхождения (среди последней характерны узкодонные сосуды с налепными шишками и подковообразными орнаментальными мотивами). Наличие большого количества красноглиняных и лакоглазурных сосудов и других изделий из металла, кости и стекла говорит об оживленных сношениях с причерноморскими городами и через них с более отдаленными центрами — Малой Азией, Египтом, Индией. Оседание сарматских племен в долинах рек и вокруг городов до известной степени перемешало этнографию обитавшего там населения и влило в него новые этнические элементы, что сказалось в известной степени на сарматизации последнего. Не затрагивая глубоко основ хозяйственной жизни, эта сарматизация, отмечаемая особенно в первые века нашей эры в городах Боспора, Танаисе и Ольвии, выразилась в применении новых приемов военной тактики, в распространении новых форм оборонительного и наступательного оружия и некоторых особенностей личного убора, во внедрении в художественное производство новых приемов орнаментальной техники, а также в проникновении в жизнь местного населения новых культов и обрядов.

Дальнейшей задачей изучения сарматских памятников является выделение из их общей массы отдельных локальных групп и приурочение их к определенным сарматским племенам, изучение их быта и культуры. Для территории УССР пока с известной долей вероятности можно говорить о роксоланах (памятники их обнаружены в наибольшем количестве на р. Молочной). Особого изучения требует вопрос о сарматских поселениях, о сарматских памятниках в Лесостепи и на Правобережье. Важное значение имеет вопрос о взаимосвязях сарматских племен со славянскими.

А. І. ФУРМАНСЬКА

ФІБУЛИ З РОЗКОПОК ОЛЬВІЇ

Фібули є важливим, а іноді і єдиним матеріалом при датуванні древніх пам'яток.

Вперше фібули з'являються в Північному Причорномор'ї в кінці II — на початку I тисячоліття до н. е.; проте найбільшого поширення вони набувають в останній столітті до н. е. та перші століття н. е. В цей час фібули складають один з найрозвинутих видів виробів мідно-бронзового ремесла Ольвії.

Поява нових типів фібул з підв'язним приймачем відноситься до межі нашої ери, що в певній мірі свідчить про етнічні зміни, що відбулися як в складі населення Північно-Західного Причорномор'я, так і в складі населення самої Ольвії. Ці етнічні зміни пов'язані з появою сарматських племен в степах Північного Причорномор'я в останній столітті I тисячоліття до н. е. Основна маса цих племен, які займали донські степи та степи Північного Причорномор'я, межувала на північному заході з масивом слов'янських племен, вступаючи з останніми в культурні взаємовідносини.

Широке розповсюдження однакових типів фібул відмічається в містах Північного Причорномор'я, в ранньослов'янській культурі полів поховань і серед сарматських пам'яток Прикубання та Поволжя.

В зв'язку з цим дуже важливим є встановлення часу появи окремих типів фібул, часу їх існування та розповсюдження на території СРСР, але ці питання в археологічній науці, незважаючи на їх значний інтерес, розроблені недостатньо.

В цій статті ми зупинимося на часі появи і використанні окремих типів фібул, знайдених в Ольвії, в одному з центрів їх виробництва.

З Ольвії нам відомі поодинокі знахідки фібул як гальштатського, так і пізнішого — середньолатенського — типу. До найраніших екземплярів гальштатського типу з Ольвії належать три фібули: 1) фібула човноподібної форми¹ (табл. I, 1, 2), висока дужка якої орнаментована врізними кружками та поздовжніми лініями, невелика ніжка переходить в жолобчастий приймач, пружина складається з трьох завитків круглого в перерізі дроту, один з яких переходить у голку. Довжина 6,5 см, висота 4 см; 2) фрагментована фібула² (табл. I, 3), зроблена з одного куска дроту, частково збереглася пряма дужка, що переходить у спіраль пружини, один з завитків якої переходить у голку; приймач не зберігся;

¹ Одеський археологічний музей, інв. № V/1069, згідно з каталогом Штерна, придбана в 1906 р.

² Державний історичний музей (Москва), інв. номера немає, вважається ольвійською.

3) фібула змійовидної форми¹ (табл. I, 4) з довгим жолобком для голки, зроблена з цілого куска круглого в перерізі дроту. Довжина 8 см, висота 2,5 см.

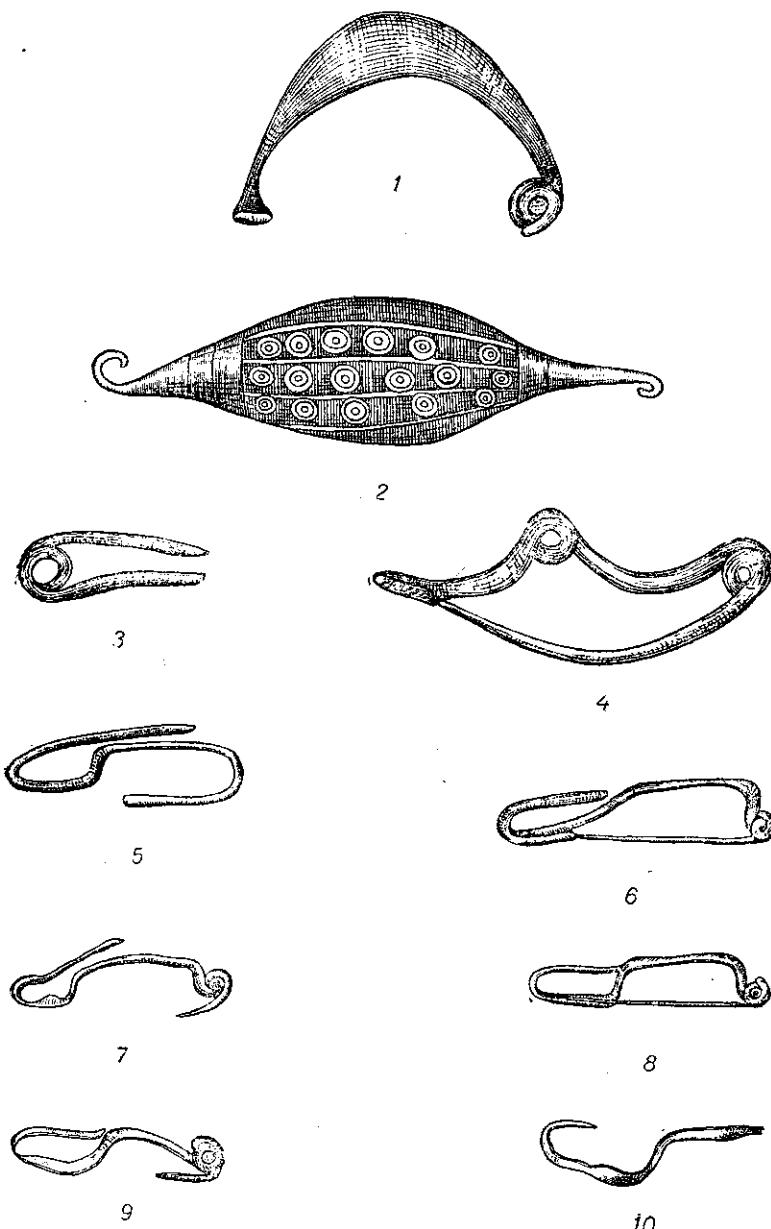

Табл. I. 1—4 — фібули гальштатських типів, 5—10 — фібули середньолатенські.

Фібули цього типу на території Північного Причорномор'я зустрічаються дуже рідко. Фібула, аналогічна ольвійській (табл. I, 3), була знайдена в кургані біля с. Лук'янівки, Қаховського району, в жіночому

¹ Державний історичний музей (Москва), інв. номера немає, вважається ольвійською.

похованні разом з круглоголовою посудиною „лужицького типу“¹. Відомі вони також з околиць Сімферополя та Керчі.

Ці поодинокі фібули гальштатських типів потрапили на територію Північного Причорномор'я ще до заснування колоній.

Ранньолатенських фібул з Ольвії нам невідомо. Поодинокі знахідки цих фібул зустрічаємо на території Північного Причорномор'я. В цьому зв'язку цікаво відмітити знахідку чертозької фібули на Пастирському городищі². В 1900 р. на дюнах поблизу с. Залісся, Київської обл., була знайдена посудина з перепаленими кістками та масивною ранньолатенською фібулою³. В Херсонесі була знайдена фібула подібного типу. О. А. Спицин повідомив про знахідку ранньолатенської фібули біля с. Паркани, кол. Херсонської губ.⁴.

Середньолатенські фібули представлені в Ольвії шістьма екземплярами (табл. I, 5—10). Вони зроблені з одного куска вузького пластинчатого бронзового дроту, дужка в задній частині розплющувалась для приймача, що наділявся довгим кінцевим відростком, закинутим на дужку.

Фрагментарний стан цих фібул позбавляє нас можливості визнати чи скріплювався цей кінцевий відросток з дужкою за допомогою оборотів самого дроту чи кільцевою муфтою. Пружина складається з чотирьох завитків, один з яких переходить в голку. Тягтива нижня. Довжина 4,2—4,8 см, висота 1 см.

Середньолатенська фібула з розкопок 1901 р. (табл. I, 6) знайдена в склепі в жіночому похованні⁵. Крім різних бронзових, срібних та золотих прикрас, в складі інвентаря були ще дві монети з міста Аміса, що датуються II—I ст. ст. до н. е.⁶. Б. В. Фармаковський датує склеп I ст. до н. е.

Фрагментована фібула з розкопок 1902 р. (табл. I, 7) знайдена була в похованні разом з фібулою з емаллю, що датується I ст. н. е.⁷.

Таким чином, фібули середньолатенського типу в Ольвії зустрічаються як в комплексах II—I ст. ст. до н. е., так і в супроводі речей I ст. н. е.

Середньолатенські фібули зустрічаються на території УРСР значно частіше, ніж ранньолатенські. Середньолатенська фібула була знайдена в Марцинському некрополі⁸, вона відома з могильника біля с. Зарубинці⁹, з с. Верхня Мануйлівка, кол. Кременчуцького повіту, кол. Полтавської губ., з с. Піски поблизу Лубен, з станції Лепильської, кол. Катеринославської губ., з с. Водяного, кол. Мелітопольського повіту, кол. Таврійської губ.¹⁰.

21 бронзова фібула середньолатенського типу була знайдена в Корчоватському могильнику; з них найцікавішими є дві бронзові фібули з ланцюжками, дужки яких орнаментовані розташованими в ряд чотирма бусинами¹¹.

¹ Літопис музею, вип. 8, стор. 9, рис. 6—7, Херсон, 1927.

² М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастирском городище, КСИИМК, вып. XXXVI, М., 1951, стор. 160.

³ ИАК, вып. 12, СПБ, 1904, стор. 85.

⁴ А. А. Спицын, Поля погребальных урн, СА, X, М., 1948, стор. 85.

⁵ ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 85—86, № 314, склеп № 67.

⁶ ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 63.

⁷ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 154, № 335, могила 10.

⁸ М. Еберт, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Teil II, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 66, рис. 74.

⁹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, СПБ, 1901, табл. XXIII, 22.

¹⁰ А. А. Спицын, Поля погребальных урн, СА, вып. X, М., 1948, стор. 85; ОАК за 1902 г., СПБ, 1904, стор. 133.

¹¹ І. М. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 101—109.

Середньолатенські фібули були знайдені в похованнях поблизу Кийлова¹, на поселенні біля с. Пирогова та Великих Дмитровичів².

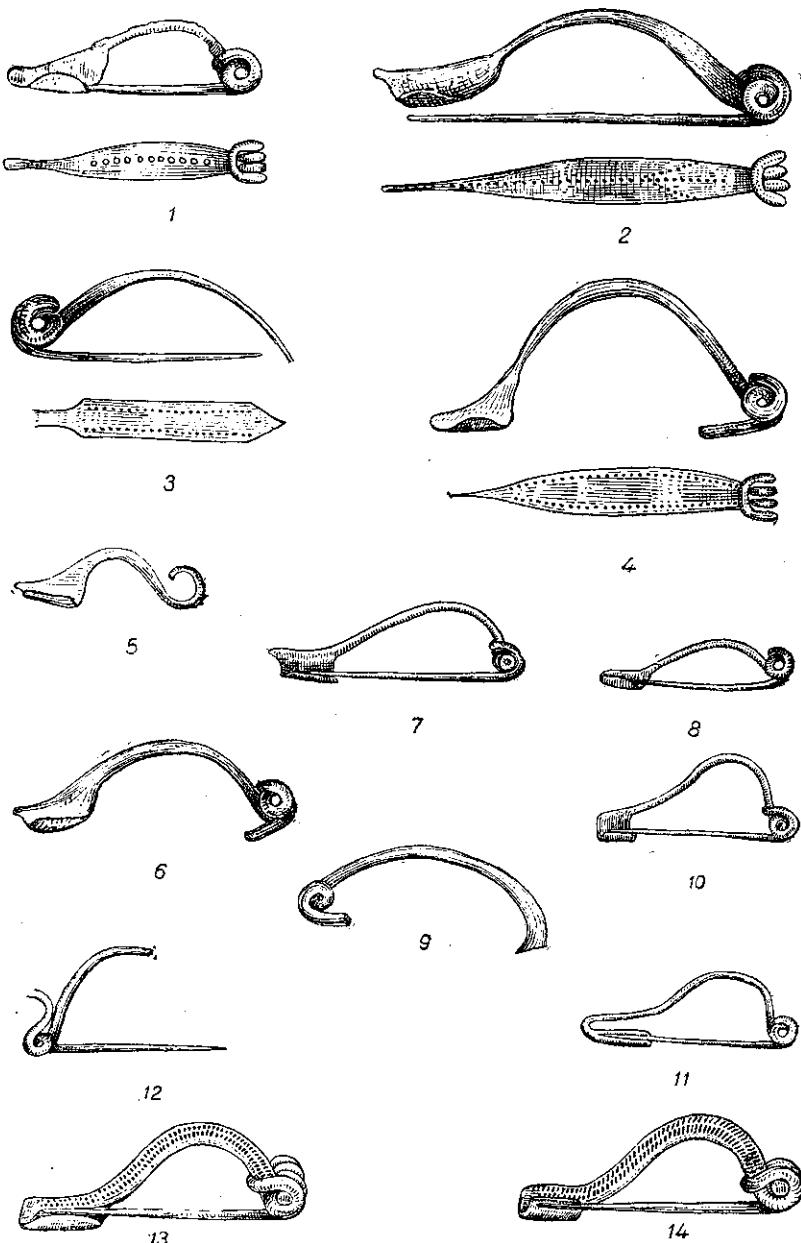

Табл. II. 1—14 — фібули пізньолатенських типів.

Київської обл. Середньолатенська фібула з ланцюжком була знайдена і на поселенні під Ізмаїлом³. О. А. Спицин відмічає знахідки фібул цього типу і в Кубанських курганах⁴.

¹ І. М. Самойловский, Розведки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр., АП, т. III, К., 1952, стор. 80, рис. 5.

² Є. В. Махно, Короткий звіт про роботу Пироговського та Дмитровичівського загонів експедиції „Великий Київ“ у 1950 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР, стор. 2.

³ Зберігається в фондах Ізмаїльського обласного краєзнавчого музею у Білгороді-Дністровському.

⁴ ІАК, вып. 12, СПБ, 1904, стор. 85.

З Ольвії нам відомо 16 екземплярів фібул пізньолатенського типу, представлені двома варіантами.

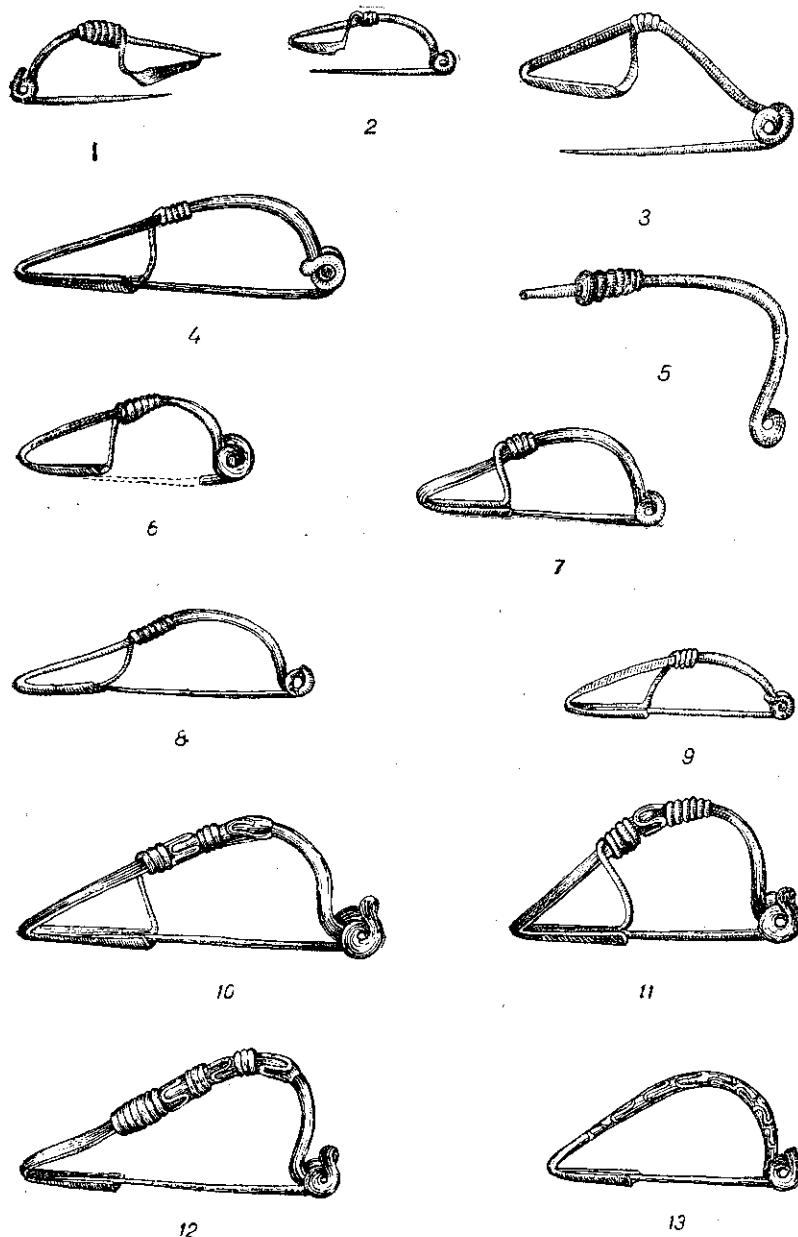

Табл. III. 1—13 — фібули з підв'язним приймачем первого типу.

Перший варіант фібул (табл. II, 1—6, 12) має довгу, плоску стрічко-подібну дугу, часто орнаментовану поздовжніми врізними лініями, а поруч або між ними — двома рядами поглиблених крапок. В напрямі ніжки дужка звужується. Задня частина фібули являє собою суцільну пластину. Пружина складається з чотирьох завитків, один з яких переходить у голку. Зустрічаються фібули з верхньою та нижньою тятивою. Довжина 7,5—8 см, висота 2 см. Найбільша ширина дуги 0,8 см. Фібули першого варіанта знайдені разом з речами I ст. н. е.

Фібула № 56 з розкопок Ольвії в 1902 р. (табл. II, 12) знайдена в жіночому похованні, що датується Б. В. Фармаковським II ст. до н. е.¹. Дві фібули (табл. II, 3, 6) були знайдені в нижньому місті (в 1937 р. — № 1624 та в 1946 р. — № 1647) разом з матеріалами I ст. н. е.

Фібули першого варіанта, крім Ольвії, знайдені в Керчі², в Марі-цинському некрополі біля Петухівки³, в могильнику біля с. Зарубинці⁴. Цікаво відмітити, що фібула з поховання біля Петухівки була знайдена разом з фібулою з підв'язним приймачем. Еберт датує це поховання II—I ст. ст. до н. е., але інвентар, в складі якого була і червоноолакова чаша, дозволив Т. М. Кніпович⁵ датувати дане поховання другою половиною I ст. до н. е.

Фібула з Петухівки відрізняється від ольвійських екземплярів тим, що спіраль пружини намотана на кістяному стрижні.

Другий варіант цього типу фібул відрізняється тільки круглою формою дуги (табл. II, 7—11). Подібні фібули знайдені разом з речами I ст. н. е., наприклад, фібула № 504 (табл. II, 10) з розкопок 1901 р. знайдена в могилі 87, яка датується Б. В. Фармаковським I ст. н. е.⁶.

Цікаво відзначити розміщення ще п'яти фібул з цієї могили: біля лівого ліктя та шиї, на плечах, що свідчить про те, де їх носили.

Фібула № 4418 з розкопок Ольвії 1938 р. (табл. III, 7) з нижнього міста знайдена разом з червоноолаковою керамікою I ст. н. е. Аналогічні фібули були знайдені біля Миколаївки⁷, в кургані поблизу м. Смілі⁸, в могильнику біля с. Зарубинці⁹ та на Північному Кавказі біля аулів Зілги та Чегемі¹⁰.

Таким чином, фібули пізньолатенського типу мали в Ольвії більше поширення в порівнянні з попередніми типами. Деякі характерні особливості ольвійських фібул, що полягають у приладненні приймача на суцільній пластині з прямокутним плоским, а іноді і опуклим виступом, а також чимала кількість знахідок, можуть свідчити про їх виготовлення в Ольвії. За формуєю дужки та будовою приймача до описаного вище типу можна віднести ще дві фібули (табл. II, 13, 14) з дореволюційних розкопок Ольвії. Вони зроблені з товстого круглого в перерізі дроту, спіраль пружини намотана на залізний стрижень¹¹.

Окремо треба відмітити знахідки фібул з шарнірами (табл. VII, 10—12). Вони мають високу круглу дужку з конусовидним рельєфним виступом на ніжці; за допомогою шарніра пружина приєднувалась до дужки. Найближчу аналогію ольвійським фібулям має фібула з Пантикапейського некрополя, що датується монетами другої половини III ст. н. е.¹², а також другий тип з Танаїсу¹³.

¹ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 118, могила 14.

² M. Ebert, Zur Geschichte der Fibel mit umgeschlagenen Fuss, Praehistorische Zeitschrift, III Band, 1911, 3/4 Heft, стор. 232—237, рис. 1.

³ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Teil II, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 77, рис. 87.

⁴ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, СПБ, 1901, табл. XXIII, 22.

⁵ Т. Н. Кніпович, Танаїс, Л., 1949, стор. 60.

⁶ ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 89.

⁷ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Teil II, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913.

⁸ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели, т. III, СПБ, 1901, табл. I, рис. 2.

⁹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, СПБ, 1901, табл. XXIII, 22.

¹⁰ МАК, М., 1888, т. I, табл. XXII, 19.

¹¹ Одесский археологический музей, згідно з каталогом Штерна, інв. № 588 і 590

¹² ОАК за 1894 г., СПБ, 1896, стор. 90, рис. 154.

¹³ Т. Н. Кніпович, Танаїс, Л., 1949, стор. 60, рис. 16 б.

Такі ж фібули були знайдені на Дніпровських кучугурах, на дюнах балки Квітна біля Канцерівки з написом: AVGЛSSA¹.

П'ять уламків цього типу фібул з латинськими написами AVGЛSSA, VGLSSA були знайдені під час земляних робіт в 1902 р. біля станції Хопри, два екземпляри — на Кубані та на Кавказі². Вони вважаються прямим дериватом латенських фібул. За місцем знахідки найбільшої кількості екземплярів, за формою особистого імені майстра Aucissa або Augissa, що часто зустрічається на фібулах цього типу, вони вважаються гальського походження і датуються початком I ст. н. е.³.

Ці фібули на території Північного Причорномор'я не мали широкого розповсюдження.

Якщо всі описані вище типи фібул знаходять собі аналогію в пам'ятках Західної Європи, то виникнення пізніших типів фібул пов'язане виключно з територією Північного Причорномор'я⁴. На рубежі нашої ери в містах Північного Причорномор'я з'являється новий тип фібул, так звані фібули з підв'язним приймачем. В основу їх покладена схема середньолатенської фібули.

Фібули з підв'язним приймачем в Ольвії представлені двома типами.

Фібули першого типу — дротяні, безстрижневі — з підв'язним приймачем (табл. III, 1—13; табл. IV, 1—2), зроблені з одного куска круглого в перерізі дроту, мають лукоподібну дугу. Задній кінець дуги на відміну від середньолатенської фібули загинається назустріч голці, розширяючись „човником“, він утворює для неї приймач, що підв'язується до дуги кількома оборотами дроту. Пружина складається з чотирьох завитків дроту і ще не має центрального поперечного стрижня для намотки пружини й гачка для тятиви. Тятива верхня. Довжина 6—7 см, висота 2—2,5 см.

Цей тип фібул в Ольвії зустрічається в трьох варіантах. Перший варіант (табл. III, 1—9) характеризується простою кільцевою обмоткою.

Другий варіант (табл. III, 10—13) відрізняється від першого тим, що фібули мають складнішу обмотку — з кінець і хвилястих обертів, — яка надає їм більш декоративного виду.

У фібул третього варіанта (табл. IV, 1—2) вся дуга вкрита спіральними обертами дроту.

Більша частина фібул цього типу знайдена в жіночих могилах; фібула № 506 (табл. III, 3) походить з насипу склепу, розкопаного в 1901 р. Склеп був пограбований. В насипу, крім фібули, були знайдені фрагменти чорнолакової жолобчастої пеліки, фрагментований світильник II—I ст. до н. е.⁵, а всередині склепу — уламки цієї ж пеліки та мегарська чаша. Очевидно, фібула, як і уламки пеліки та світильник, належали до інвентаря поховання. Б. В. Фармаковський датує склеп

¹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. 2, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, табл. X, рис. 1а, 1б; О. В. Бодянський, Коротке повідомлення за археологічні досліди в Надпоріжжі за 1950 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР, стор. 5.

² М. Ростовцев, Бронзовые фибулы с надписями с Донской области ИАК, вып. 65, II, 1918, стор. 22—24, рис. 1.

³ I. Morin, Les Fibules de la Gaule Romaine, Essai de Typologie et de Chronologie, Congrès Préhistorique de France, Compte Rendu de la sixième Session Tours, 1910, Paris, 1911, рис. 16; G. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, New-Jork, 1925, стор. 314—315, 1059; A. Furtwängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Berlin, 1890, табл. LXV, 1140.

⁴ M. Ebert, Zur Geschichte der Fibel mit umgeschlagenen Fuss, Praehistorische Zeitschrift, III Band, 1911, 3/4 Heft, стор. 232—233, рис. 1; O. Almgren, Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und Südrussischen Formen, Leipzig, 1923.

⁵ ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 91, склеп № 95; стор. 57, № 756, рис. 61.

II ст. до н. е. Основний матеріал склепу дозволяє, на нашу думку, датувати його, а також і фібулу пізнішим часом, тобто II—I ст. до н. е.

Фібула № 503 (табл. III, 1) знайдена в ґрутовій могилі, розкопаній в 1901 р. Б. В. Фармаковським датує могилу II—I ст. до н. е.¹,

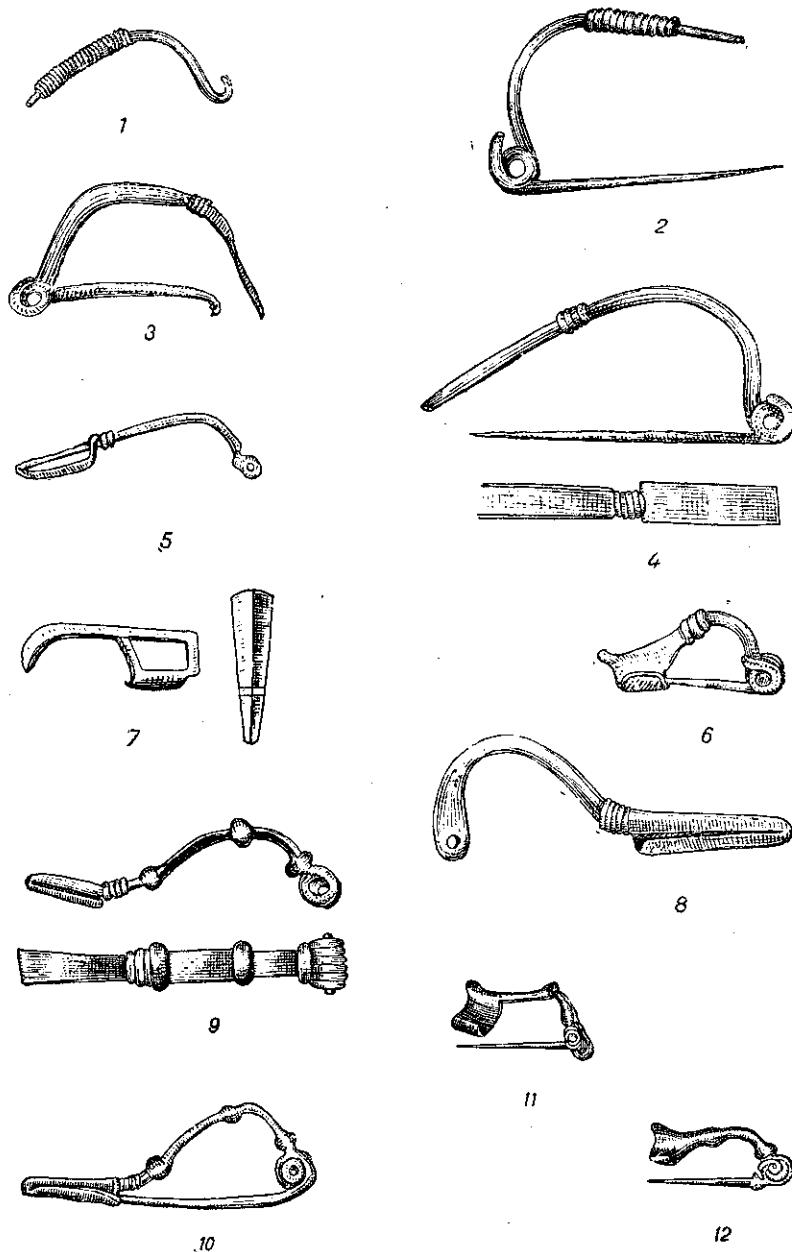

Табл. IV. 3—6, 8—10 — фібули з підв'язним приймачем другого типу; 11—12 — фібули з високим приймачем.

але глиняна чаша² та глечик³, що входили до складу інвентаря поховання, датуються Т. М. Кніпович пізнішим часом, тобто не раніше

¹ ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 92—93, рис. 69.

² Там же, № 830, табл. V, 3.

³ Там же, № 831, табл. V, 29.

I ст. н. е.¹. Фібула цього ж типу була знайдена в 1891 р. в багатій могилі з речами та монетою I ст. н. е.².

Фрагмент бронзової фібули № 98 (табл. IV, 1) походить з пограбованого склепу розкопок 1902 р., який датується Б. В. Фармаковським I ст. до н. е.³.

Таким чином, всі ці дані дозволяють вважати рубіж нашої ери часом появи фібул з підв'язним приймачем.

Вони мали найбільше поширення в Північному Причорномор'ї. Велика кількість знахідок цих фібул свідчить про те, що територія Півдня СРСР була місцем виникнення і виробництва фібул з підв'язним приймачем.

З'явившись на рубежі нашої ери, вони мали поширення в I—III ст. н. е. Найраніші знахідки цих фібул відомі з Ольвійського та Марцинського некрополів. Поширення фібул цього типу в Західній Європі припадає на пізніший час — II—III ст. н. е.⁴.

Фібули другого типу — арбалетовидні, двоскладні. Вони зберігають підв'язний приймач, але дуга масивніша, пружина з тятивою зроблені окремо і намотуються на залізний поперечний стрижень. Якщо підв'язний приймач забезпечував голку від випадання, то наступні масивніші фібули вимагали зміщення і самої пружини. На фібулі з розкопок Ольвії 1904 р. (табл. III, 4), зробленій з дроту, простежується вже удосконалення пружини, яка намотувалася на поперечний залізний стрижень.

Другий тип фібул зустрічається в Ольвії в двох варіантах.

Перший варіант представлений фібулами, зображеними на табл. IV, 3—6, 8⁵. Фібула з розкопок 1903 р. (табл. IV, 4) масивна, дуга являє собою товсту пластину, орнаментовану врізними зигзагоподібними лініями та крапками, поблизу ніжки дуга звужується, і в цьому місці приймач чотирма оборотами дроту прикріплюється до неї, а головка фібули шипом охоплює стрижень пружини. Тятива нижня. Довжина 7 см, висота 2 см.

Фібула (табл. IV, 8) з розкопок 1938 р. знайдена в нижньому місті разом з червоноглинняним світильником I—II ст. н. е. та уламками скляного посуду.

Фібули першого варіанту другого типу мали досить широке розповсюдження за межами Ольвії. Вони знайдені в жіночому похованні біля Миколаївки⁶ разом з вузькогорлою амфорою I—III ст. н. е.⁷, у Tipi⁸, в Пантикеїському некрополі⁹, в пам'ятках полів поховань у Грищанцях, Ромашках, Монастирищі, Ржищеві¹⁰, в могильнику біля с. Привільне¹¹, Вишеньках¹², в Черняхові¹³, в околицях м. Сміли¹⁴, на Харків-

¹ Т. Н. Книпович, Таїс, Л., 1949, стор. 60.

² ЗООИД, т. XXVII, Одеса, 1907, стор. 88—100.

³ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 121, склеп № 32.

⁴ G. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, New-Jork, 1925, стор. 328, рис. 1050, 1051.

⁵ № 2103 — 1936 р., № 1017 — 1938 р. та № 10752 — з колекції Бурачкова.

⁶ М. Еберт, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Teil II, Praehistorische Zeitschrift, V, 2, 1913, стор. 90—92, рис. 105.

⁷ Там же, стор. 90—92, рис. 101.

⁸ Л. Д. Дмитров, Звіт про роботу Ізмаїльської експедиції за 1947 р. АП, т. IV, К., 1952, стор. 63, табл. I, 1, 2.

⁹ ОАК за 1894 г., СПБ, 1896, стор. 90, рис. 152, 153.

¹⁰ Е. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань в північно-західній частині Середнього Подніпров'я, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, табл. 65, 76; № 2913, № 2964.

¹¹ І. М. Фещенко, Пам'ятки матеріальної культури сарматської епохи на південній порожистій частині Дніпра, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹² Наукові фонди Інституту археології АН УРСР.

¹³ С. В. Коршенко, Черняховський могильник, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, табл. XIX, №№ 295—305.

¹⁴ А. А. Бобрицький, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, СПБ, 1901, т. III, табл. I, 3, 4, 5, 6, 7.

щині на піселенні біля с. Пересічне¹, в західних областях УРСР — в Городниці, Городенківського району², Станіславської обл.

Другий варіант другого типу представлений двома фібулами³ (табл. IV, 9—10), з сильно профільованою пластинчатою дугою, орнаментованою круглими бусинами. Пружина та приймач такої ж будови, як у фібул першого варіанту.

З дальшим розвитком форм фібул зникає підв'язний приймач. На фібулі № 39 з розкопок Ольвії 1948 р. (табл. IV, 7) приймач у вигляді невеликого жолобка на зовнішній стороні ніжки разом з дугою утворює прямокутну раму; на дузі є дві неглибокі нарізки, що імітують ранішу підв'язку і мають вже суто орнаментальне значення; спинка двосхила, в напрямі ніжки звужується, головка опукла, потовщена. Голка та пружина не збереглися. Довжина 3,3 см, висота 1 см.

Одночасно з фібулами з підв'язним приймачем вживалися фібули з високим приймачем.

У фібул з високим приймачем дуга частіше двосхила, злегка зігнута, прикрашена одним або кількома рельєфними обідками (табл. V, 5—7) чи виступами (табл. V, 3, 9, 11), в напрямі ніжки вона звужується. Приймач у вигляді зігнутого виступаючого жолобка знаходився на досить високій пластині, припаяній до зворотної сторони ніжки, яка закінчується рельєфним округлим або гострокінцевим виступом, а іноді кількома насаджуваними одна на одну перлинами. Поперечний стрижень пружини утримує загнутий верхній кінець дуги. На деяких екземплярах верхня частина дуги або головка фібули сплющені і мають наскрізний отвір, в який просувався поперечний стрижень з намотаною на ньому спіраллю пружини. Довжина фібул 5,5 см, найбільша висота 3 см. Більшість екземплярів фібул цього типу знайдена в похованнях.

Фібула № 501 (табл. V, 7) знайдена в Ольвії в 1901 р. в земляній підбійній жіночій могилі, що датується Б. В. Фармаковським II ст до н. е.⁴, але знайдена в цьому ж похованні червоноглиняна одноручна посудина дозволяє останню датувати пізнішим часом — II—III ст.ст. н. е.⁵.

Фібула № 457 (табл. V, 6) знайдена в насипу земляного склепу під час розкопок 1902 р. Склеп зруйнований обвалом, в зв'язку з чим зсунулись і кістяки і інвентар поховання. Б. В. Фармаковський датує склеп I ст. до н. е.⁶, проте червонолаковий світильник⁷, що входив в інвентар поховання і датується II—III ст.ст. н. е., дозволяє датувати склеп, а також фібулу, що входила до складу інвентаря поховання, цим же часом.

Фібула № 45 (табл. IV, 11), знайдена в 1902 р. в жіночій могилі, що датується Б. В. Фармаковським I ст. до н. е.⁸, аналогічна попереднім (табл. V, 6). Знайдену в цій могилі монету не вдалось визначити, решта інвентаря не характерна⁹, але на підставі фібули № 45, яку ми датуємо II—III ст.ст. н. е., можна всю могилу датувати цим часом.

¹ І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 164—179, табл. I, 5—7.

² М. Смішко, Дoba полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 98—130, табл. III, 11.

³ Одеський державний археологічний музей.

⁴ ІАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 91.

⁵ Там же, № 751, табл. V, 27; аналогічна посудина була знайдена під час розкопок некрополя Тіритаки в 1934 р. в склепі 5, в похованні 8, що датується II—III ст.ст. н. е. (МІА, № 4, М.—Л., 1941, стор. 81, 118). Такі посудини були знайдені в Тірі в приміщеннях I ст. н. е. Польовий опис знахідок Ізмаїльської експедиції Інституту археології АН УРСР, 1950 р., № 2553 і 3316.

⁶ ІАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 141—142.

⁷ Світильник № 464 зберігається в ольвійській кладовій Державного Ермітажу.

⁸ ІАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 117, рис. 63.

⁹ На жаль, нам невідомо, що собою являє червоноглиняна чаша № 50, що входила до складу інвентаря поховання.

Фібула № 304 (табл. V, 1) знайдена в 1902 р. в земляному склепі на грудях жіночого кістяка. В похованні знаходилися монети II—I ст.ст. до н. е.¹, I ст. н. е. боспорського царя Т. Ю. Рескупоріда II² та монета II ст. н. е.³. Б. В. Фармаковський датує склеп I ст. н. е.⁴, але наявність

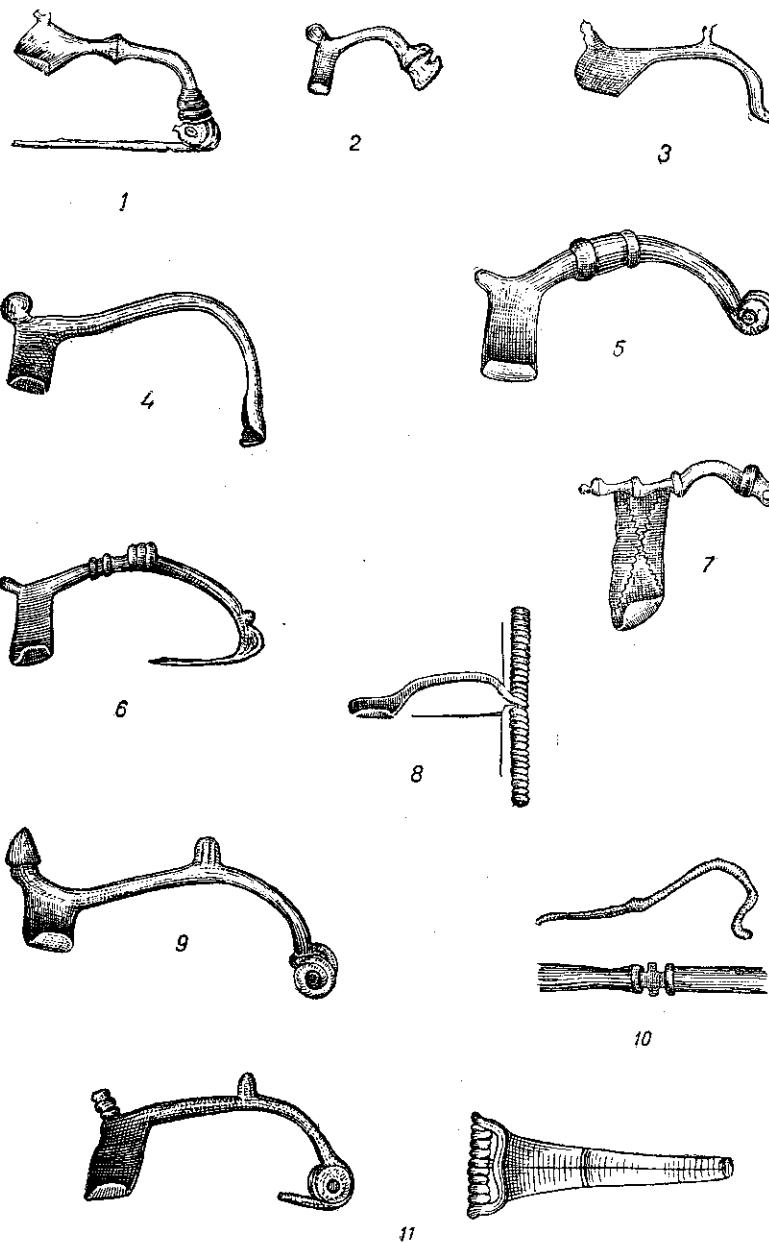

Табл. V. 1—7, 9—11 — фібули з високим приймачем.

монети II ст. н. е. дозволяє датувати склеп і знайдену в ньому фібулу пізнішим часом — II ст. н. е.

¹ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 236, монета № 311.

² Там же, стор. 232, монета № 298; П. Бурачков, Общий каталог монет, принадлежащий эллинским колониям, ч. I, Одесса, 1884, табл. XXVII, 121.

³ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 237, монета № 302.

⁴ Там же, стор. 131, рис. 70.

Фібула № 345 (табл. IV, 12) походить з насипу земляного склепу, зруйнованого обвалом стелі, з розкопок 1902 р. Склеп датується Б. В. Фармаковським III ст. до н. е. Поховання були порушенні, біля ніг одного

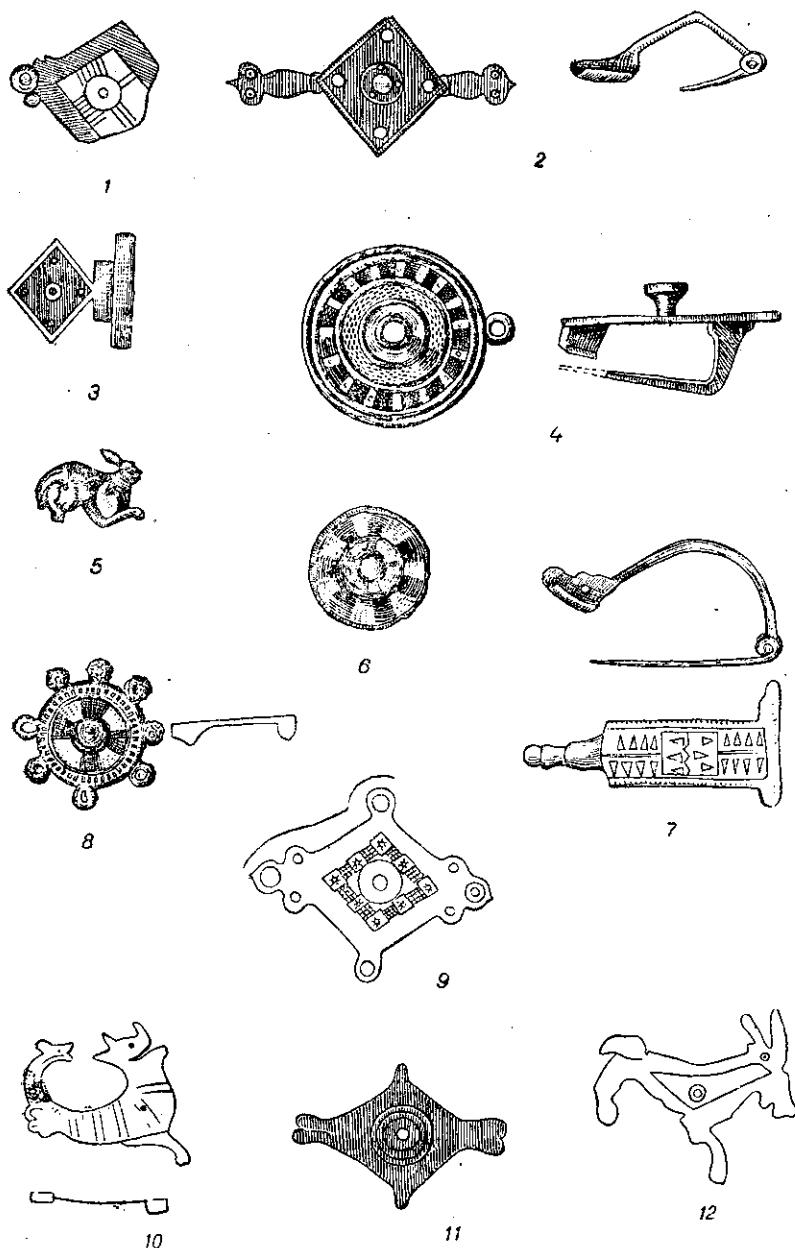

Табл. VI. 1—12 — фібули з емаллю.

кістяка була знайдена монета II—I ст.ст. до н. е.¹ та фібула, аналогічна описаним вище і датована ще пізнішим часом — II—III ст.ст. н. е. Таким чином, можна вважати, що склеп використовувався і в I ст. н. е.

Фібула № 140 (табл. V, 2) з розкопок Ольвії 1902 р. була знайдена з монетою II ст. н. е.².

¹ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 132, рис. 72, стор. 236.

² Там же, стор. 237; ЗРАО, т. IV, СПБ, 1890, стор. 19.

Фібула № 4183 (табл. V, 5) з розкопок Ольвії 1938 р. знайдена в нижньому місті в приміщенні II—III ст.ст. н. е. разом з монетами Антоніна Пія (№ 4174), Гети (№ 4175), Каракалли (№ 4179) та двох денаріїв Faustini Старшої (№ 4182).

Таким чином, на підставі аналізу інвентаря поховань ми можемо датувати тип фібул з високим приймачем II—III ст.ст. н. е.

Аналогічні фібули були знайдені: в 1904 р. на городищі біля Аджигольського маяка разом з червонолаковою керамікою та монетою Антоніна Пія II ст. н. е.¹, на Казацькому городищі та при дослідженні некрополя біля Бізюкова монастиря², на поселенні Велика Данилівка, під Харковом, в 1951 р.³, в басейні Дністра⁴, в Борисівському могильнику⁵. Подібні бронзові фібули знайдені в Пашковському могильнику — пам'ятці пізньосарматської культури Прикубання⁶. Така ж срібна фібула була знайдена в пізньосарматському похованні в урочищі Біс-Оба, на північний схід від поселення Благословенського, що датується III—IV ст. ст. н. е.⁷. Бронзові фібули цього ж типу відомі з кургана 6, Агапівського могильника, з кургана в околицях Челябінська, на лівому березі р. Miac. Поховання цих курганів вважаються пам'ятками пізньосарматської або аланської культури II—IV ст. ст. н. е.⁸.

Фібули з високим приймачем мали широке розповсюдження і в Західній, Південній та Середній Європі: вони знайдені в Дакії⁹, в Олімпії¹⁰ та інших місцях¹¹.

Раннє датування фібул цього типу з Ольвії переважно II—III ст.ст. н. е. при наявності таких фібул в інших місцях серед пам'яток пізнього часу дає підстави вважати, що вони вироблялися в Ольвії.

Окремо слід відмітити арбалетну фібулу № 603 (табл. V, 8) з розкопок Ольвії в 1906 р. Майже пряма дужка фібули не має ніяких прикрас. Пружина складається з великої кількості завитків. Знайдена вона на городищі з речами II—III ст.ст. н. е. Аналогічні фібули відомі з Черняхівського могильника¹².

Крім описаних вище типів фібул, інтерес має одна відома нам пластиначата фібула з Ольвії (табл. VII, 6). Вона складається з двох пластин, ніжка має трапецієвидну форму, до зворотної її сторони припаяний приймач, дужка опукла, ромбовидна, а поперечна вузька пла-

¹ Літопис музею, вып. 8, Херсон, 1927, Пробні розкопки, проведені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 і 28 вересня 1924 р. на городищі біля Верхньо-Аджигольського маяка.

² В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, вып. 47, СПБ, 1913, рис. 41.

³ Б. А. Шрамко, Отчет о работе Северно-Донецкой скифской археологической экспедиции Харьковского университета им. Горького в 1951 г., Науковый архив Института археологии АН УРСР, стор. 11, табл. V, 2, № 264 і 265.

⁴ М. А. Тиханова, Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевецкой (Днестр), КСИИМК, вып. XXVII, стор. 73; М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, вып. XLIV, стор. 78, рис. 24, 6, 7, 8.

⁵ З. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вып. 56, II, 1914, стор. 132, рис. 22, 13.

⁶ К. Ф. Смирнов, О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана, КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 157, рис. 50; 6, 8, 13.

⁷ К. Ф. Смирнов, Сарматские погребения Южного Приуралья, КСИИМК, вып. XXII, М.—Л., 1948, стор. 85, 86.

⁸ К. В. Сальников, Сарматские погребения в районе Магнитогорска, КСИИМК, вып. XXXIV, М.—Л., 1950, стор. 115—121.

⁹ Pârvan, Getica, Bucureşti, 1926, стор. 554, рис. 392.

¹⁰ А. Furtwängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Berlin, 1890, табл. LXV, 1138.

¹¹ Lubor Niederle, Slovanské starožitnosti, oddil Kulturni, d. I, Svazek 2, d. I, Прага, 1913, табл. XX, 16.

¹² С. В. Коршленко, Черняхівський могильник, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, табл. XX, 312, 314, 318.

стина з виступом посередині перекриває пружину з верхньою тятивою. Форма цієї фібули є перехідною до двопластинчатих або двошткових форм з рельєфними виступами, які прикрашують головну пластину

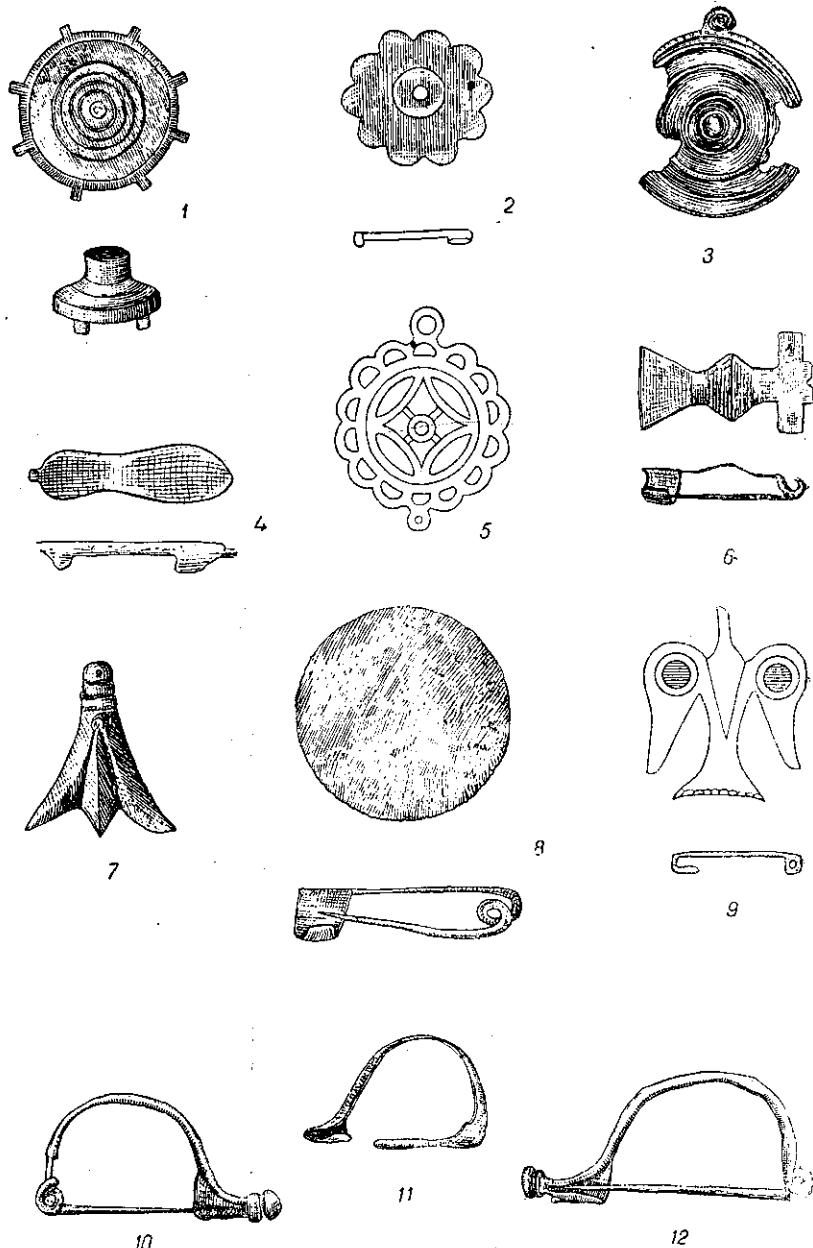

Табл. VII. 1—4 — фібули з емаллю; 5 — прорізна фібула; 6 — пластинчата фібула; 7, 9 — зооморфні фібули; 10—12 — фібули з шарнірами.

фібул з Черняхівського могильника¹ і датуються III—IV ст. ст. н. е. Ранішим часом — II—III ст. ст. н. е. — датується подібна фібула, знайдена при дослідженні некрополя біля городища поблизу Бізюкова монастиря².

¹ С. В. Корщенко, Черняхівський могильник, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, табл. XXI, 322, 323.

² В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, вып. 47, СПБ, 1913, рис. 39.

Знахідка описаної вище пластинчатої фібули з Ольвії, очевидно, не випадкова. Тип пластинчатої фібули зародився і вироблявся в містах Північного Причорномор'я як похідна форма фібул з підв'язним приймачем. Про це свідчить знахідка фібули з підв'язним приймачем з пластинчатою многокутної форми ніжкою в жіночій могилі поблизу Миколаївки. Вона була знайдена разом з скляним кубком, кістяним гребінцем і може датуватись II—III ст.ст. н. е., тобто пізнішим часом, ніж датував це поховання Еберт¹.

Перехідну форму фібул зустрічаємо і серед матеріалів Черняхівського могильника². Подібні однопластинчаті, з рельєфними виступами в головній частині фібули знайдені: в Херсонесі з римськими монетами IV ст. н. е.³, в Придніпров'ї в південно-східній частині кол. Київської губернії, в с. Орловець⁴.

Особливе місце в хронологічному ряді цих виробів початку нашої ери займають фібули з емаллю. Нам відомо 16 екземплярів таких фібул (табл. VI—VII), знайдених в Ольвії. Щитки цих фібул найчастіше мають вигляд ромбів, кружків, рідше фігурок тварин, птахів. За форму щитка їх можна поділити на три види.

До першого виду зооморфних фібул належать: 1) фібула у вигляді козла (табл. VI, 12), знайдена в 1873 р. Скісними насічками на спині показана вовна, тулуз вкрито емаллю синього кольору з білими та червоними кружками; око заповнено жовтою емаллю з синім кружком посередині. Близьку аналогію знаходимо серед фібул Галії⁵; 2) фібула у вигляді зайчика⁶ (табл. VI, 5) була знайдена в 1902 р. в земляному склепі на грудях жіночого кістяка. Тут же була знайдена ще одна фібула № 282 (табл. VI, 7); 3) фібула у вигляді геральдично зображених звірів (табл. VI, 10) зберігається в Московському історичному музеї.

До другого виду фібул з ромбовидними щитками належать такі фібули:

1) фібула з розкопок 1900 р. (табл. VI, 2). Обідок щитка орнаментований дрібними насічками, візерунок його являє собою два концентричні кола, одне з яких, центральне, заповнено зеленою емаллю, друге — червоною з трьома золотистими вічками; такі ж чотири вічка розміщені по кутах щитка; вся остання поверхня фібули заповнена бірюзовою емаллю. Дужка фібули складається з припаяних до щитка двох пластинок, що зображували голови сов; очі у вигляді подвійних волют, дзьоб у вигляді гострого виступу. До виступу на стрижні прикріплювалась голка, а до пластини припаювався приймач у вигляді неглибокого жолобка⁷;

2) фрагментована фібула № 497 (табл. VI, 3) з розкопок 1901 р., зберігає тільки ромбовидний щиток з кружком у центрі, заповнений червоною та яснозеленою емаллю. Склеп № 38, в якому знайдена фібула, датується Б. В. Фармаковським II ст. до н. е., але, як видно, склеп використовувався і в I—II ст.ст. н. е. У склепі було п'ять неодночасних поховань, розміщених в два ряди. Біля третього кістяка верхнього ряду

¹ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Teil II, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 86, рис. 96 e.

² С. В. Корщенко, Черняхівський могильник, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, табл. XX.

³ ІАК, вып. 9, СПБ, 1904, стор. 26, рис. 10.

⁴ ІАК, вып. 40, СПБ, 1911, стор. 55, рис. 16.

⁵ I. Morin, Les Fibules de la Gaule Romaine, Essai de Typologie et de Chronologie, Congrès Préhistorique de France, Compte Rendu de la sixième Session, Tours, 1910, Paris, 1911, рис. 15.

⁶ Опублікована в ІАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 132, рис. 71. Тут же була знайдена і фібула № 304 (табл. V, 1), склеп датується I—II ст.ст. н. е.

⁷ Фібула знайдена в склепі № 15. На жаль, з сумарного звіту про розкопки неможливо визначити, які ще речі були знайдені в склепі. Фібула опублікована в ОАК за 1900 р., СПБ, 1902, стор. 7, рис. 13.

були знайдені: фібула, дві посудини¹, розбита склянка, глиняна чаша, розбитий алабастр. Ці речі вказують на пізнішу дату верхнього ряду поховань і тривале використання склепу. Подібна фібула з Липиці² датується також II ст. н. е. Аналогічні фібули знаходять на території Західної Європи³:

3) фрагмент фібули № 361 (табл. VI, 9) знайдений в 1903 р. біля жіночого поховання в земляному пограбованому склепі № 6⁴. Зберігся лише ромбовидний щиток, прикрашений бордюром з насічками та боковими круглими виступами. Щиток поділений на прямокутники, заповнені білою емаллю з вписаними в них розетками посередині та чорною емаллю на червоному фоні. В центрі щитка кружок заповнений жовтою емаллю, в ньому вписано менший кружок, заповнений білою емаллю. На зворотній стороні рештки голки та приймача.

Склеп датується Б. В. Фармаковським рубежем нашої ери, але інвентар поховання, в склад якого входили, крім фібули, ще бусини, вісім золотих листочків чотирикутної форми, фрагмент світильника, скляна вита паличка, дозволяє датувати поховання пізнішим часом — I ст. н. е. Аналогічні фібули були знайдені в 1950 р. Б. М. Рабичкіним при дослідженні могильника біля с. Козирки;

4) дві фібули (табл. VI, 1, 11) зберігаються в Державному історичному музеї.

Фібули з щитками у вигляді кружків:

1) фібула № 38 (табл. VI, 4) знайдена в 1902 р. в земляній подбійній жіночій могилі № 10⁵ на грудях кістяка. Збереглися лише круглий щиток і частина приймача. Щиток поділений на три концентричні кола, з яких крайнє поділене на кліточки, заповнені червоною та синьою емаллю і вписаними розетками з блакитних пелюсток з червоною крапкою в центрі. Друге коло заповнене зеленою емаллю, третє — центральне — без емалі, зберегло колір бронзи. В центрі — невеликий виступ з круглим плоским щитком, заповненим зеленою емаллю. Приймач припаювався до зворотної сторони щитка. Рухома голка прикріплювалась до невеликого роздвоєного виступу з круглою дірочкою посередині, який знаходився на зворотній стороні щитка, сюди вставлялась рухома голка з такою ж дірочкою і скріплювалась за допомогою маленького бронзового стрижня. Фібула та інші речі інвентаря поховання дозволяють датувати її часом не раніше I ст. н. е.⁶.

Аналогічні фібули знайдені в Дакії⁷, а також в Галії⁸;

2) фібула № 516 (табл. VI, 8) у вигляді колеса знайдена в жіночій дитячій могилі № 114. В центрі круглого щитка фібули є конусовидний виступ, по краю щитка, орнаментованого насічками, розташовані вісім круглих відростків, з них чотири з отворами. Щиток поділений двома концентричними колами. Внутрішнє коло поділене на кліточки, які заповнені блакитною та червоною емаллю. Фібула, як і інші речі жіночого туалету, була знайдена біля кістяка дорослої людини. Б. В. Фармаковський датує поховання I ст. до н. е.⁹, але описана фібула дозволяє

¹ ИАК, вып. 8, СПБ, 1903, стор. 79, рис. 52.

² M. Śmieszko, Kultury wczesnego okresu ery Cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932, стор. 314, рис. XIII, 17; Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, вып. XLIV, М., 1952, стор. 72, рис. 23, 8.

³ I. Morin, Les Fibules de la Gaule Romaine, Essai de Typologie et de Chronologie, Congrès Préhistorique de France, Compte Rendu de la sixième Session, Tours, 1910, Paris, 1911, рис. 31.

⁴ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 153.

⁵ Там же, стор. 117, рис. 60—61.

⁶ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 116.

⁷ V. Pârvan, Getica, Bucureşti, 1926, стор. 556, рис. 17.

⁸ I. Morin, Les Fibules de la Gaule Romaine, Essai de Typologie et de Chronologie, Congrès Préhistorique de France, Compte Rendu de la sixième Session, Tours, 1910, Paris, 1911, рис. 6, 23; датуються серединою I ст. н. е.

⁹ ИАК, вып. 13, СПБ, 1906, стор. 144.

датувати поховання не раніше I ст. н. е. Аналогічні фібули відомі в Італії¹;

3) фібула № 3483 з розкопок Ольвії 1938 р. (табл. VI, 6) має форму круглого щитка, поділеного на концентричні кола, а останні — на кліточки, заповнені червоною та оранжевою емаллю. В центрі щитка є поглиблення. Приймач і голка не збереглися. Фібула була знайдена в нижньому місті, в приміщенні I—II ст. ст. н. е., разом з уламками буролакової чаші, сірогляненої посудини і монетою (№ 3482) початку I ст. н. е. Фібула № 420 з розкопок Ольвії 1947 р. (табл. VII, 3) подібна до фібули, зображеній на табл. VI, 4. Емаль не збереглася;

4) дві фібули з круглими щитками (табл. VII, 1, 2) зберігаються в Державному історичному музеї.

Окремо з групи фібул з емаллю виділямо фібулу № 282 (табл. VI, 7), знайдену на грудях жіночого кістяка в склепі № 55 з розкопок 1902 р. Дужка фібули має вигляд широкої (1,7 см) пластини з прямокутним виступом посередині. За допомогою шарніра рухома голка приєднувалась до головки фібули. Дужка в напрямі ніжки звужується, задня частина фібули являє собою невелику частину з жолобчастим приймачем та з круглою дірочкою над ним, ніжка закінчується виступом круглої форми. Прямокутний виступ на дузі і сама дуга фібули орнаментовані рядом трикутників з зубчастим окресленням, заповненими червоною, зеленою та чорною емаллю. Близькі по типу фібули знайдені в Липци² і в Дакії³.

До групи фібул з емаллю належить фібула (табл. VII, 4) у вигляді ступні ноги. Аналогічні фібули відомі з Дакії⁴ та Галлії⁵.

Фібули з емаллю, аналогічні нашим, відомі з Херсонеса, Керчі та могильників Північного Кавказу⁶.

На пізніших фібулах з емаллю, знайдених в Середньому Придніпров'ї, простежується вплив форм фібул з римською емаллю. Так, ромбовидної форми прорізна фібула з червоною емаллю з Черняхівського могильника повторює щиток фібул подібної форми, знайдених в Ольвії⁷ (табл. VI, 1, 9).

В Ольвії були знайдені ще кілька фібул, дві з яких (табл. VII, 7, 8) зберігаються в Одеському археологічному музеї і одна (табл. VII, 9) в Державному Ермітажі.

1) фібула⁸ (табл. VII, 8) круглої форми. Тоненький щиток перекриває пружину, приймач і голку, пружина має три завитки, один з яких переходить в голку, жолобчастий приймач розташований на тонкій пластині;

2) фібула⁹ (табл. VII, 7) у вигляді мухи, спіраль пружини намотана на залізний стрижень, жолобчастий приймач припаяний до плоскої сторони щитка. Аналогічна за формою фібула, тільки срібна, обтягнута золотом і прикрашена зернами та червоними скляніми вставками, знайдена в Керчі. Супроводжувалася знахідками III—IV ст. ст. н. е.¹⁰;

¹ H. B. Walters, Catalogue of the Bronzes Greek, Roman and Etruscan in the Departaments of Greek and Roman Antiquités in the British Museum, London, 1899, стор. 304, 2173, 2185, рис. 45, 46.

² M. Śmieszko, Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932, стор. 154—155, табл. XXIII, рис. 19; КСИМК, вип. XLIV, стор. 72, рис. 9.

³ V. Pârvan, Getica, Bucureşti, 1926, стор. 556, рис. 15.

⁴ Там же, рис. 16.

⁵ I. Morin, Les Fibules de la Gaule Romaine, Essai de Typologie et de Chronologie, Congrès Préhistorique de France, Compte Rendu de la sixième Session, Tours, 1910, Paris, 1911, рис. 32, 14.

⁶ А. А. Спіцын, Предметы с выемчатой эмалью, СПБ, 1903, стор. 3—8.

⁷ Там же, стор. 25, рис. 212.

⁸ Одеський державний археологічний музей, інв. № V/906, згідно каталога Штерна.

⁹ Там же, інв. № 43802.

¹⁰ ОАК за 1904 г., СПБ, 1907, стор. 88, рис. 133.

3) фібула (табл. VII, 9) у вигляді пташки. Близьку аналогію знаходимо серед галло-романських фібул¹.

Цікаво відмітити також дві пальчасті фібули з Ольвії, передані Одеському музею Бертьє-Делагардом².

Про одну прорізну фібулу з Ольвії повідомив О. А. Спицин (табл. VII, 5)³.

Висновки

1. Ранніх типів фібул з Ольвії, крім згаданих трьох екземплярів, що потрапили в Причорномор'я ще в доколонізаційний час (і вважаються ольвійськими), не знайдено; застібками були бронзові цвяхоподібної форми шпильки, бронзові палички, що прикрашались перлинами, які знаходяться як в курганах скіфського часу, так і в Ольвії в похованнях VI—V ст.ст. до н. е.

2. Типи ранньолатенських фібул з Ольвії нам невідомі. Знайдені екземпляри середньолатенських фібул свідчать в якісь мірі про зв'язки Ольвії з населенням, що залишило нам пам'ятки корчоватського типу, які дають не лише велику кількість знахідок фібул цього типу, а й підстави вважати їх речами місцевого виробу⁴.

Середньолатенські фібули зустрічаються разом з фібулами пізньолатенського типу і навіть з фібулами I ст. н. е.

3. Досить значне поширення в Ольвії фібул типу пізньолатенських, деяка їх відмінність, що полягає в орнаментації дуги та приймача, який знаходився на суцільній пластині, свідчить про можливе їх виробництво в Ольвії на межі нашої ери.

4. Поява нового типу фібул з підв'язним приймачем пов'язана з поширенням сарматської культури в Північно-Західному Причорномор'ї і датується межею нашої ери.

Датування фібул, знайдених в Ольвії, ще раз стверджує існуюче в наукі положення про те, що місцем виникнення фібули з підв'язним приймачем був південь СРСР і що вироблялись вони в містах Північного Причорномор'я. Ольвійський та Марицинський некрополі дають найбільш ранні знахідки фібул цього типу.

Фібули з підв'язним приймачем мали поширення в I—III ст.ст. н. е. Фібули арбалетовидні (другий тип) у великій кількості знаходимо в могильниках і на поселеннях ранньослов'янської культури полів поховань та в сарматських похованнях Поволжя, Прикубання та Приазов'я.

5. Одночасно з типами фібул з підв'язним приймачем в Ольвії в II—III ст.ст. н. е. мали поширення і вироблялись також фібули з високим приймачем.

6. Фібули з емаллю — галло-римського походження, потрапили в Ольвію в I—II ст.ст., як і невелика кількість італійської червоно-лакової кераміки, внаслідок ввозу.

Можна припустити, що частина фібул з емаллю у вигляді кружків вироблялась і в Ольвії.

7. Більшість фібул знайдено в жіночих похованнях, що свідчить про їх приналежність до жіночого туалету.

8. Найпізнішими фібулами з Ольвії є пластинчата фібула

¹ I. Morin, *Les Fibules de la Gaule Romaine, Essai de Typologie et de Chronologie*. Congrès Préhistorique de France, Compte Rendu de la sixième Session, Tours, 1910, Paris, 1911, рис. 11.

² Р. Ф. Гусман, Несколько заметок по поводу новых исследований о фибулах и по поводу фибул, хранящихся в музее Одесского Общества истории древностей, ЗОИД, т. XXI, Одесса, 1898, стор. 255—270.

³ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, СПБ, 1903, стор. 6, рис. 154.

⁴ И. М. Самойловский, Корчеватский могильник, Археология, т. I, К., 1947, стор. 107.

(табл. VII, 6), прорізна фібула, згадана О. А. Спициним, і дві пальчасті фібули Бертьє-Делагарда.

9. Якщо останні дві пальчасті фібули дійсно були знайдені в Ольвії, то вони разом з такими знахідками, як монети Юстиніана II, золоті прикраси, знайдені в околицях Ольвії¹, так само як і вказівки писемних джерел можуть свідчити про продовження життя не лише в околицях, а й на території самої Ольвії в V—VI ст.ст. н. е.

А. И. ФУРМАНСКАЯ

ФИБУЛЫ ИЗ РАСКОПОК ОЛЬВИИ

Резюме

Анализ фибул из раскопок Ольвии показал, что ранних типов гальштатских (за исключением трех беспаспортных экземпляров, попавших в Северное Причерноморье еще в доколонизационный период) и раннелатенских фибул здесь не найдено. Несколько экземпляров среднелатенских фибул найдено вместе с фибулами рубежа нашей эры, т. е. с позднелатенскими типами и даже с фибулами с эмалью.

Появление нового типа фибул с подвязным приемником связано с распространением сарматской культуры в Северо-Западном Причерноморье и датируется рубежом нашей эры.

Датировка этих фибул, найденных в Ольвии, еще раз подтверждает существующее в науке положение о том, что местом возникновения фибулы с подвязным приемником является юг СССР и что изготавливались они в городах Северного Причерноморья.

Ольвийский и Марицынский некрополи дают наиболее ранние находки фибул этого типа.

Фибулы с подвязным приемником имели широкое распространение в I—III вв. н. э. Их находят в большом количестве в могильниках и на поселениях раннеславянской культуры полей погребений и в сарматских погребениях Поволжья, Прикубанья и Приазовья.

Одновременно с типами фибул с подвязным приемником в II—III вв. н. э. имели распространение и изготавливались в Ольвии фибулы с высоким приемником.

Фибулы с эмалью — галло-римского происхождения и попали в Ольвию в I—II вв. н. э., как и небольшое количество итальянской краснолаковой керамики, в результате ввоза. Вполне допустимо изготовление части этих фибул в виде кружков в Ольвии.

Большинство фибул найдено в женских погребениях, что свидетельствует об их принадлежности к женскому туалету.

Наиболее поздними находками из Ольвии являются: пластинчатая фибула из раскопок 1903 г., прорезная фибула, упомянутая Спициным, и две пальчатые фибулы — дар Бертье-Делагарда.

Эти находки поздних фибул из Ольвии вместе с такими находками, как монеты Юстиниана II, золотые украшения, найденные в окрестностях Ольвии, а также с указанием письменных источников могут свидетельствовать о продолжавшейся жизни не только в окрестностях, но и на территории самой Ольвии в V—VI вв. н. э.

¹ С. И. Капошина, Золотые серьги из окрестностей Ольвии, КСИИМК, вып. XXXIII, М.—Л., 1950, стор. 103—108.

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

ПАМ'ЯТКИ УСАТИВСЬКОГО ТИПУ

Наприкінці III тисячоліття до н. е. у господарській діяльності племен, які населяли територію України, виникли істотні зміни, пов'язані з зростанням скотарства. Ці зміни викликали докорінну перебудову суспільного життя, сприяли зростанню обміну і утворенню нових культурно-історичних взаємозв'язків, а також нових племенних формувань.

На Правобережній Україні складання цих змін відбувалося на основі того міцного землеробського укладу, який був визначаючим для трипільських племен на протязі III тисячоліття до н. е. Неухильне зростання ролі скотарства в господарстві трипільських племен, хоч і внесло зміни в їх економіку, однак не привело до занепаду землеробства, питома вага якого залишилася значною. Землеробство продовжувало розвиватися далі, набираючи, очевидно, якихось нових форм.

Для розуміння цього процесу дуже показовими є ті нові риси, які характеризують пізньотрипільські поселення цього часу. Замість поселень на положистих схилах плато або ж на терасах з лесово-чорноземними ґрунтами, звичайних для трипільської землеробської культури переднього етапу розвитку, виникають поселення на високих мисах, розташованих над долинами великих річок. В культурному шарі цих поселень в значній кількості зустрічаються кістки свійських тварин. Виники зміни і в матеріальній культурі: в асортименті знарядь, необхідних для нових видів господарської діяльності, зростає кількість кам'яних і кістяних знарядь праці, значного розвитку досягає ткацтво; істотно змінюються форми домобудівництва, які свідчать про нові форми як господарського, так і суспільного життя.

Постановці і розробці питання пізнього етапу розвитку трипільської культури і розв'язання проблеми „зникнення“ трипільської культури шляхом переходу її в результаті вказаних економічних змін на новий етап розвитку, що відповідає часу ранньої бронзи, приділено велику увагу в працях Є. Ю. Кривчевського і Т. С. Пассек¹.

Т. С. Пассек і Є. Ю. Кривчевським були встановлені факти розселення пізніх трипільських племен за межі корінних земель трипільського населення раніших етапів їх розвитку і складання двох основних культурно-історичних груп для пізнього трипілля, а саме — лісостепової групи, представленої пам'ятками типу Городська, і степової, представленої пам'ятками типу Усатового.

Важливою проблемою у вивченні пізньотрипільського суспільства є розкриття тих історичних обставин, які, з одного боку, привели до заселення трипільськими племенами усієї території Правобережної України.

¹ Е. Кривчевский, К вопросу исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, М., 1941, стор. 245—253; Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1950.

їни, а з другого — сприяли утворенню різних культурно-історичних груп, і які саме були стичні компоненти їх.

Як показали дослідження останніх років, для Лісостепу можуть бути виділені, в усякому разі, три різні культурно-історичні групи: середньодністровська, волинсько-городська і киево-софіївська. На півдні, в степовому Причорномор'ї, утворюється усатівська група племен. При всій їх спільноті, яка говорить про єдність генетичного кореня цих культур, є і істотні відомості, що свідчать про ту конкретно-історичну обстановку, в якій проходило складання цих племен, і про ті нові етнічні компоненти, які увійшли до їх складу.

Початок дослідження пам'яток пізньотрипільських племен припадає на кінець XIX — початок ХХ ст. Наприкінці 90-х років XIX ст. (1896—1900) І. Я. Стемпковським були проведені розкопки курганів в районі м. Тирасполя, де серед інших поховань виявлені і поховання з розписною керамікою. Ці перші знахідки розписної кераміки на півдні, коли не враховувати знахідок Г. Л. Складовського в Білозерці під Херсоном (1887 р.), які збіглися за часом з початком досліджень В. В. Хвойко на середньому Дніпрі, тоді не могли бути відповідним чином науково зрозумілі, і розписна кераміка в окремих випадках розглядалася як привозна, грецька¹. Пам'ятки ці довгий час знаходилися в затінку і звернули на себе увагу значно пізніше, так само як і наступні дослідження Д. Я. Самоквасова у Шабалаті (1906 р.) і А. В. Добровольського в Червоній Слобідці під Одесою (1912—1913 рр.).

У радянський час була здійснена велика теоретична робота по вивченю пам'яток трипільської культури, і, разом з тим, велися нові роботи по вивченню цих пам'яток в польових умовах.

В 1921 р. розпочалися великі стаціонарні роботи по дослідженню поселення і двох курганних могильників в с. Куюльник і Усатове під Одесою, на березі Хаджибейського лиману. Розкопки цих пам'яток, які провадилися протягом ряду років М. Ф. Болтенком і О. Ф. Лагодовською, дали цінні матеріали, що лягли в основу вивчення усатівської культури.

Польові дослідження наступних років виявили ряд синхронних пам'яток по Дністру, Південному Бугу, Інгульцю і Дніпру. У 1949—1950 рр. пам'ятки цього часу були відкриті по р. Прут, трохи вище Галаца (Фолтешті, Стойкани), і, таким чином, значно розширилася на захід відома нам територія розповсюдження пам'яток усатівського типу.

Хоч кількість відкритих і досліджених пам'яток усатівської культури ще дуже незначна, проте на їх основі, в певній мірі, можна відтворити картину господарського життя, побуту і культури племен, що залишили ці пам'ятки, в основному, — могильники. Розкопки ж поселень велися тільки у двох місцях — в Усатовому та Фолтешті.

Усатівське поселення, яке досліджувалося протягом ряду років, дало багато кісткового матеріалу, який з повною переконливістю свідчить про те, що скотарство було основним заняттям степових пізньотрипільських племен.

Стада складалися з биків, овець і коней. У вигляді поодиноких екземплярів зустрічались також кістки кози, собаки і свині, що свідчить про склад стада, який цілком вже встановився.

О. О. Браунер, який вивчав кісткові залишки Усатівського поселення, вказує, що велика рогата худоба була представлена двома основними породами: крупною породою, близькою до сірої української худоби, та дрібною, так званою торф'яниковою, а також проміжною між ними, що утворилася внаслідок схрещування двох основних порід.

За морфологічними ознаками усатівський бик мало чим відрізнявся від тура. По його кістках можна встановити природний перехід від найкрупніших форм, близьких до тура, до свійського бика менших розмірів,

¹ В. И. Гошкевич, Клады и древности, Херсон, 1902, стор. 143.

що, на думку І. Г. Підоплічка, свідчить про те, що від часу первісного приручення тура до часу існування усатівського свійського бика минуло багато часу. Серед кісток бика І. Г. Підоплічко відмічає знахідки також комолої породи¹.

Значний інтерес викликають знахідки на Усатівському поселенні кісток тура, який у великій кількості водився в той час в степах Причорномор'я. Навряд чи можна припустити, що тур був лише об'єктом полювання. О. О. Браунер та І. Г. Підоплічко припускають, що тур використовувався для поліпшення якості домашнього стада, тому що внаслідок схрещування диких і свійських тварин (цілком природного при сумісному перебуванні стад на одній території) поліпшується якість потомства. Таке схрещування диких і свійських тварин колись існувало в практиці у всіх скотарів. Нове потомство має більшу витривалість і меншу дикість.

Кінь представлений тарпаном. Морфологічний аналіз кісток коня, як відомо, не дає достатніх підстав твердити дикий це кінь чи одомашнений. О. О. Браунер, на підставі ряду міркувань, у свій час вважав усатівського коня диким. Вивчення всіх даних усатівського комплексу не викликає ніякого сумніву в тому, що кінь був одомашнений. І. Г. Підоплічко припускає, що усатівський кінь, так само як і велика рогата худоба, мав велику домішку дикої крові, тому що дики коні, так само як і тури, у великій кількості водилися в степах Причорномор'я. Є всі підстави припускати, що саме тут, в Причорноморських степах, були сприятливі умови для одомашнення коня, і слід гадати, що і усатівські племена внесли, з свого боку, значний вклад в скарбницю людської культури.

На Усатівському поселенні кістки коня були знайдені в розколотому вигляді. Це свідчить про те, що поряд з рогатою худобою для їжі використовувався і кінь. Слід вважати, що кінь в той час був верховою, а можливо, і тягловою твариною.

На поселенні у Фолтешті встановлюється такий самий склад домашнього стада. Згідно з попереднім визначенням, тут були виявлені вівця, коза, бик, кінь і свиня. Вивчення кісток коня з цього поселення, судячи з фаланг, свідчить про те, що кінь використовувався як в'ючна тварина.

Як свідчать матеріали досліджень древніх поселень, у пастушачих племен скотарство не було єдиним джерелом існування. Поряд з ним існували і інші види господарської діяльності — рибальство, збиральництво, мисливство і землеробство.

Матеріали Усатівського поселення свідчать про полювання на тура, кулана, оленя, сайгу, косулю, кабана, лисицю, вовка, зайця та ін. Істотне місце в господарстві Усатівського поселення мало лиманне і морське рибальство, про що свідчать знахідки кам'яних грузил для сітей з окатаних гoliшів та кістки риб; про наявність збиральництва свідчать черепашки мідій.

Питання про роль землеробства в господарстві цих степових племен залишається ще нез'ясованим. На Усатівському поселенні знахідок, які були б прямими вказівками на землеробство, надзвичайно мало, проте слід припускати, що землеробство в Усатовому було.

О. О. Браунер, відтворюючи картину ландшафту і природних умов того часу, вказує, що тут, в лиманно-степовій смузі Причорномор'я, створилися особливо сприятливі умови для розвитку степового скотарства. Степ був вкритий ковиловою соковитою рослинністю, яка не вигоряла швидко, бо завдяки рослинній повсті, що виникла від перегною трав, волога в степу зберігалася значно довше, ніж це можна спостерігати зараз, коли степ розорюється. Солончакова рослинність в долині лиману, а також сіль самосадних озер приваблювали сюди у великій кількості диких копитних тварин, які були і предметом полювання і джерелом скотарства.

¹ І. Г. Підоплічко, До питання про свійських тварин трипільських поселень, Окремий відбиток, 1937.

Порівняння складу стада Усатівського поселення з складом стада пізньотрипільських поселень лісостепової смуги (Городськ, Сандраки та ін.) свідчить про різний профіль іх скотарських господарств. В той час як в Степу, поряд з биком і конем, у великий кількості розводили овець, в Лісостепу стада складалися переважно з биків; коней, овець було значно менше, але свиней — значно більше, ніж в степовому стаді.

При порівнянні складу стад пізньотрипільських поселень з ранніми землеробськими поселеннями розвинутого трипілля видно, що поголів'я худоби зростає і змінюється склад стада. Таким чином, цілком очевидними стають ті зрушеннЯ, які відбувалися в економіці пізньотрипільських племен. Поряд з цими особливостями господарського життя, можна вказати на ряд інших рис в галузі матеріальної і духовної культури, які є відмітними для пізньотрипільських племен.

В цьому відношенні дуже показовою є кераміка, яка представлена двома основними групами.

Перша група характеризується глиною рожевожовтих тонів, розписом поверхні в одну-дві фарби, чорну або темнокоричневу, часто в сполученні з червоною. Улюбленими орнаментальними мотивами були дуговидні лінії, прямо і косо розташовані овалі, сітка та ін. Форми кераміки: чащі напівсферичного типу, круглотілі амфори з плоским дном, горщи-коподібні та високі глечикоподібні посудини, посудини на ніжках з високими покришками та ін.

В цій кераміці, з одного боку, продовжуються традиції трипільської розписної кераміки, а з другого — тут вже є багато істотно нового. Така кераміка була широко розповсюджена у пізньотрипільських племен Степу і Лісостепу. Крім того, ряд особливостей пов'язує її з керамікою країн Південно-Східного Середземномор'я та Малої Азії.

Друга група кераміки представлена посудинами, зробленими з глини, що має домішку товченої черепашки. Посудини мають сірий, чорний, сірочорний, рідше вохристий колір. Часто на поверхні помітно лощіння. Орнамент вдавлений — вірьовочний і пальцьовий. Найпоширенішим був вірьовочний орнамент, особливо серповидний, зроблений перевитою вірьовочкою. Орнамент розміщався, звичайно, у верхній частині посудини — по краю шийки, біля її основи, на плічках часто спускаючись вниз у вигляді вертикальних смуг або фігурних груп. Серповидний орнамент в усатівській кераміці був широко розвиненим і визначаючим. Можна вважати, що цей своєрідний орнаментальний стиль тут і складався.

Кераміка цієї групи має ряд спільніх рис з керамікою пізньотрипільських поселень типу Городська: склад керамічної маси, форми посудин, особливості орнаменту.

Серповидний орнамент, типовий для Усатового, в кераміці типу Городська представлений мало і не мав самостійного значення.

Великий інтерес викликають статуетки. Вони представлені двома типами: стоячими статуетками з плоскими торсами і сидячими — із зігнутими в колінах ногами та з довгими, витягнутими, нахиленими вперед шиями. В Усатовому статуетки ці дуже схематизовані. Вони мають прямоокутні основи і зображують сидячих жінок, очевидно, в широких, важких спідницях. Лицеві частини виділяються дуже рідко і схематично постаються поглибленими лініями. З подібних статуеток більш реалістичними є знайдені в дитячому похованні кургана 204 в Красногорці. Трохи відмінні, але того ж типу статуетки були знайдені в Фолтешті та в Стойканах. Статуетка з Стойкан прикрашена вірьовочним орнаментом у вигляді серпочків і косих хрестів. Коли перший тип статуеток добре відомий на трипільських поселеннях ранішого часу, то другий тип відомий тільки в пам'ятках степових пізньотрипільських племен і є для них характерним.

У степових пізньотрипільських племен встановлюється курганний обряд поховання з трупопокладенням у скорченому положенні.

Великий інтерес в цьому відношенні викликають усатівські кургани могильники. В усіх курганах на рівні древнього горизонту були виявлені кам'яні круги — кромлехи, — складені з місцевого каменю — черепашкового вапняку. Часто в їх будові можна було спостерігати ряд деталей і конструктивних особливостей, які пояснюються їх культовим призначенням (проходи по сторонах світу, плити з чашоподібними заглибленими, вертикальні плити із зображеннями, кам'яне вирізьблення голови бика та ін.). Поховання були розташовані всередині кромлеха. Положення поховань — скорчене, на спині з підгнутими ногами або ж на лівому боці, з точно витриманим орієнтуванням на північний схід і схід. Поховання звичайно однічні, але зустрічаються і парні¹.

В обряді поховань — в положенні на спині з підгнутими ногами — встановлюється спадкоємність із звичаєм, який склався в Степу раніше, ще в період ранньої міді, і який існував пізніше, в період міді — бронзи. Проте поряд з цими спільними рисами спостерігаються і істотні відмінності. Звичаю посипати похованій червоною вохрою, такого типового для скорчених поховань степового Лівобережжя, не виявлено в степових пізньотрипільських похованнях. У пізньотрипільських племен як в Степу, так і в Лісостепу (могильники софіївського типу) звичай застосування червоної вохри в похоронному обряді мав дуже обмежене значення і, очевидно, в цих окремих випадках регламентувався якимись міркуваннями особливого порядку.

Своєрідним є також набір мідних знарядь, який був в обігу усатівських племен. Метал був найціннішим предметом, який степові племена одержували в обмін на свою продукцію — в першу чергу худобу і продукти скотарства. Типи мідних речей, виявлені в усатівських могильниках, а також в кургані в Суклії, представлені кинджалами, плоскими сокирками та шилами (рис. I). Крім того, зустрічаються дротяні срібні височні кільця в півтора оберти спіралі. Усатівські кинджали являють собою плоскі, трохи ребристі клинки із наскрізними отворами для прикріplення дерев'яної рукоятки. Ці типи кинджалів істотно відрізняються від кинджалів, відомих в пам'ятках степових племен Лівобережної України та Північного Кавказу, які свідчать про різні центри, звідки вони надходили.

Є всі підстави припускати, що усатівські племена одержували метал з Півдня, з островів Егейського моря, де було в той час розвинено металообробне ремесло, а також із Західної Малої Азії². Мідні, але посріблени кинджали, які знайдені в усатівських курганах, є унікальними речами серед старожитностей наших степів, які можна порівнювати за їх цінністю з срібними речами Бородинського скарбу. Деякі усатівські кинджали аналогічні кинджалам з о. Кріт, а саме з Кумасу, з шарів, що датуються ранньомінойським III і середньомінойським I періодами³.

Поряд з цими загальними рисами, в пам'ятках степових пізньотрипільських племен є ряд відмінностей. Так, могильник у Вихватинцях не був курганим. Сталість в ритуалі поховань, яка простежується в усатівських могильниках, не завжди має місце в інших могильниках. Так, у тирапольській групі, наприклад, кромлехи зустрічалися не в усіх курганах; положення поховань також було різне (і витягнуте, і скорчене), з різним орієнтуванням на горизонті і в грунтових ямах; кераміка з вірьовочним орнаментом відрізняється рядом ознак від кераміки усатівських могильників та ін. Очевидно, відмінності, що спостерігаються в цих пам'ятках, можна пояснити, з одного боку, етнографічними племенними особливостями, з другого — їх різночасовістю.

¹ О. Лагодовська, Проблеми усатівської культури, Наукові записки Інституту історії і археології України, Уфа, 1943, стор. 53—66.

² А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 14—18.

³ Дж. Пейдлбери, Археология Крита, М., 1950, табл. 35.

Треба думати, що плем'я, яке залишило поселення і могильники в Усатовому, було одним з найбагатших і впливовіших серед споріднених йому племен. Кургани усатівського могильника виділяються серед інших могильників рядом ознак: монументальністю кам'яних споруджень, багатством похоронного інвентаря, серед якого в першу чергу слід назвати вироби з міді, наявністю багатих курганів з похованням вождів та ін.

Кількість металевих предметів, виявлених в усатівських могильниках, досить велика. На 25 поховань I усатівського могильника виявлено п'ять

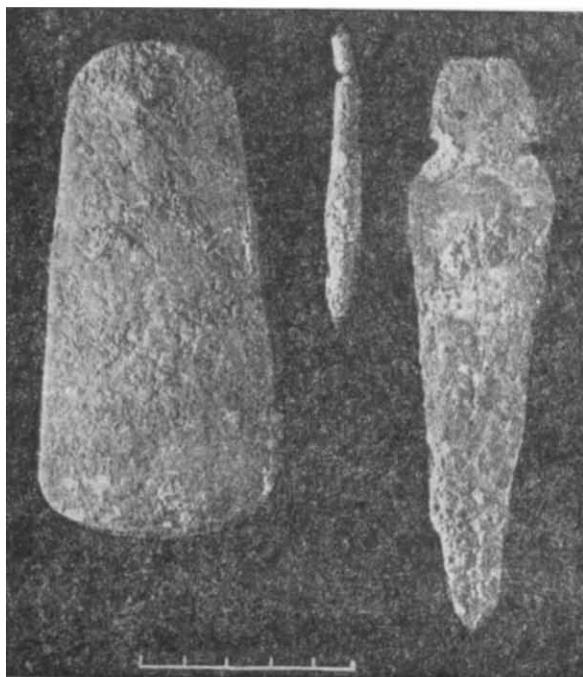

Рис. 1. Усатове. Мідні знаряддя з кургана 9
I могильника.

кинджалів, дві сокирки, три шила, чотири височні кільця. У великих курганах були виявлені поховання вождів. Вони розташовувалися звичайно в центрі кургана і з речей мали кераміку та набір мідних знарядь — кинджали, сокирку, шило; поховань, які їх супроводжували, було мало. В кургані 11 першої курганної групи виявлено поховання жінки, яке було опушене вже через насип кургана. Цей факт свідчить про те, що жінка не була вбита під час поховання чоловіка. Можливо, вона була вбита й похована при справлянні тризни або ж похована після своєї природної смерті в кургані свого володаря — чоловіка. У кургані 3 було виявлено два поховання на древньому горизонті, без речей, в дуже скорченому стані, в яких, очевидно, слід вбачати поховання рабів, у розумінні патріархального рабства. Кромлехи в цих курганах відрізняються великим розміром, монументальністю і різними деталями в їх кладці. В кургані 11 було виявлено велике кам'яне куполоподібне спорудження, яке являло собою потужну обшивку курганного насипу, зробленого безпосередньо над центральним похованням.

Рідкісними зразками первісного монументального мистецтва є плити з зображеннями, які виявлені в цих курганах. Так, в кургані 3 виявлена плита з зображеннями оленя, людини і коней, в кургані 11 — плита з зображеннями собаки.

Грандіозні будівельні роботи, які потребували вироблення і доставки на місце багатьох десятків тонн каменю, а також саме спорудження пам'ятки — все це можливо було здійснити тільки спільними зусиллями великого родо-племінного колективу в пам'ять особи, що займала почесне становище в суспільстві, в пам'ять свого родового або племенного вождя.

Пам'ятки усатівського типу розповсюджені в Північно-Західному Причорномор'ї (рис. 2). Найбільша кількість їх відома в Придністров'ї. Тут вони були відкриті в районі Рибниці (могильник у Вихватинцях, поселення в Солонченах), Тирасполя (курганні могильники в сс. Плоське,

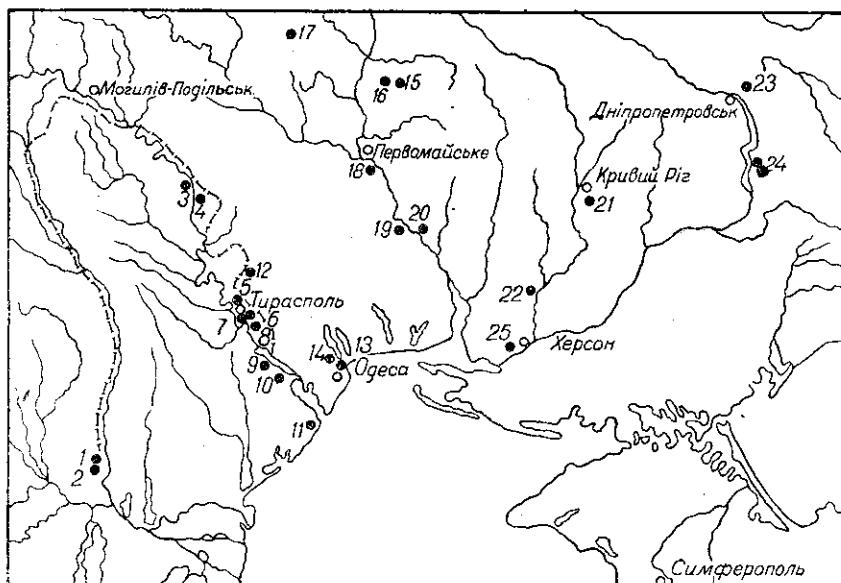

Рис. 2. Карта пам'яток усатівського типу (легенда до карти вміщена в кінці статті)

Красногорка, Паркани, Тернівка, Суклея), по нижньому Дністру і Дністровському лиману (Оланешті, Тудорово, Шабалата та ін.). Це свідчить про густу заселеність степового Придністров'я, цієї споконвіку трипільської річки, усатівськими племенами. Як показали дослідження Т. С. Пасек, вище по Дністру за останні роки відкрито багато нових пізньотрипільських поселень з керамікою усатівсько-городського типу. На захід від Дністра відомі поселення в басейні р. Прута — Фолтешті і Стойкани. Далі на схід від Дністра пам'ятки і знахідки усатівського типу відомі в районі Одеси (В. Куяльник і Усатове, Червона Слобідка) і по Південному Бугу (урочища Гард, Кременчук, с. Грушівка). Знахідки кераміки усатівського типу відомі також з берегів Інгульця, з аматорських розкопок курганів П. М. Сочинським біля Кривого Рога (рис. 3), із зборів А. В. Добровольського у 1922 р. в околицях с. Снігурівки.

З Нижнього Придніпров'я відома знахідка розписної посудини усатівського типу, виявленої в кургані 8 біля с. Білозерки, під Херсоном.

З наведеного огляду усатівських пам'яток видно, що вони, в основному, пов'язані з територією, розташованою між Прутом та Південним Бугом. Тут виявлені поселення, самостійні курганні групи і окремі кургани. Східна межа поширення усатівських племен ще не визначена в зв'язку з недостатнім археологічним вивченням районів Інгула та Інгульця. Навряд чи Дніпро був цією східною межею — Нижнє Придніпров'я було заселене лівобережними степовими племенами, що займали не лише його лівий берег, але й правий, і білозерська знахідка розписної посудини є одиничною в курганній групі, залишенні племенами ямної

культури. Північною межею поширення усатівських племен була границя Степу і Лісостепу. В цьому відношенні досить показові знахідки кераміки на о. Грушевському, трохи нижче Первомайська, зібрані в 1941 р. Т. Г. Сисковою. Тут, поряд з розписною керамікою, були виявлені фрагменти кераміки з вірьовочним орнаментом, які, з одного боку, були близькі до усатівської кераміки, з другого — до кераміки типу Городська.

Про те ж схрещування звичаїв північних і південних пізньотрипільських племен свідчать кургани, розташовані в с. Колодистому, Катерино-пільського району, Вінницької обл., досліджені в 1902 р. Доманицьким.

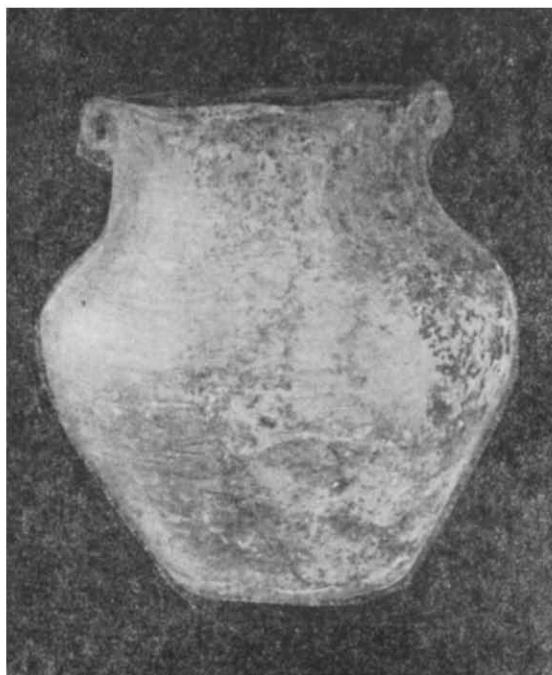

Рис. 3. Посудина з Кривого Рога.

Тут були виявлені древньоямні і пізньотрипільські поховання. Пізньотрипільські поховання знаходилися в ледве помітних курганах з кам'яними колами, які включали поховання з трупоположенням і трупоспаленням (кургани 8, 9). Поховання супроводжувалося керамікою городського типу, кремінними ножами та глянінми пряслицями. Дослідження післявоєнного часу відкрили нову локальну пізньотрипільську групу в районі Києва (могильники в Софіївці, Черніні, Червоному Хуторі). Вони дали можливість ознайомитися з її обрядом поховання — трупоспаленням. В Колодистому в звичаї споруджувати кромлехи, насипати кургани, ховати неспалені тіла видні особливості південних племен, в звичаї ж спалення, а також у характері інвентаря простежуються північні елементи.

Кургани в Колодистому являють інтерес і в іншому відношенні. В кургані 8, нижче пізньотрипільських поховань, виявлена ґрунтовая яма. В ній був кістяк в скорченому положенні, орієнтований на південний схід, з вохрою. Поховання це, очевидно, належить до типу древньоямних і пов'язується з древньоямними похованнями, виявленими в ряді інших курганів цього могильника. Це свідчить про ту конкретну історичну обстановку, яка склалася по середній течії р. Південний Буг, де відбувався постійний стик племен пізньотрипільських з лівобережними степовими, а пізніше і з середньодніпровськими (північними) племенами.

В цьому ж відношенні великий інтерес мають кургани, розкопані в західній частині Кіровоградської області — в південній периферії Лісостепу — в с. Серезлієвка і Ольшанка.

В Серезлієвці, як і в усатівських курганах, були виявлені кромлехи з каменів, поставлених на горизонті, часто у два-три ряди, іноді з розривами — виходами, зверненими на схід. Положення поховань було різним: на спині з підігнутими ногами, на боці і витягнуте, нагадуючи поховання в тираспольській групі. Інвентар складався з кераміки, серед якої

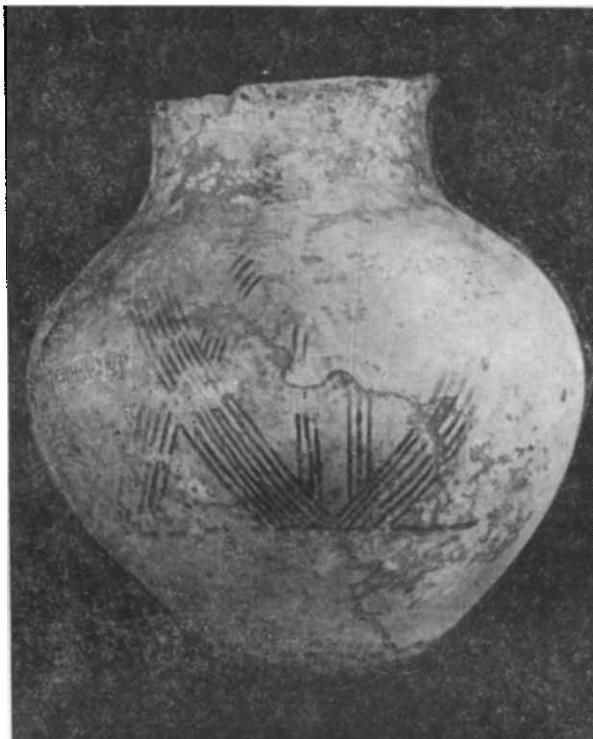

Рис. 4. Посудина з Животилівки.

треба відзначити невелику посудину біконічної форми з добре відмученої глини, з орнаментом чорною фарбою, глянчу жіночу статуетку з витягнутою шицею, кремінь, смолу і червону фарбу. В одному з поховань були знайдені череп і два стегна молодого бика, покладені в ногах похованого. Цей звичай — класти вказані частини тварини — відомий у степових племен ямно-катаомбної культури. На прикладі цих курганів ми бачимо поєднання рис, з одного боку, характерних для степових пізньотрипільських племен, з другого — для степових племен Лівобережжя.

Разом з тим знахідка тут розписної посудини типу, близького до кераміки Кошиловець, може свідчити або про можливість стику степових нетрипільських племен з пізньотрипільськими племенами на ранішому етапі їх розвитку, або про нерівномірність процесу розвитку трипільських племен і про можливість затримування його в окремих місцях в зв'язку з конкретною історичною обстановкою.

Не менший інтерес викликають кургани в сусідньому селі — Ольшанка. Тут також були виявлені скорчені поховання. Їх інвентар складався з кераміки, мідної сокирки, звичайної у пізньотрипільських поховань комплексах, рога оленя, смоли і прикрас у вигляді просвердлених вовчих зубів.

Великий інтерес викликає кераміка: одна з посудин,— чорнолощена, за формою близька до усатівських, з вірьовочним орнаментом,— мала червоне офарблення, накладене на вірьовочний орнамент; тут, таким чином, поєднані прийоми прикрашення кераміки розписним і вірьовочним орнаментом.

Таким чином, дослідження пам'яток Середнього Побужжя має невідкладне наукове завдання для розв'язання проблеми взаємозв'язків пізньотрипільських племен між собою, а також з племенами Степу.

Найдальшою точкою поширення знахідок усатівського типу на північний схід є с. Животилівка, Новомосковського району, Дніпропетров-

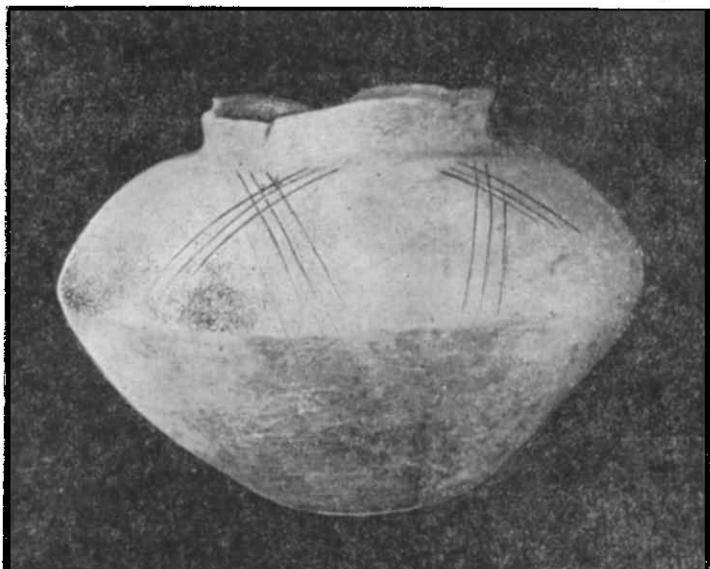

Рис. 5. Посудина з Животилівки.

ської обл. Тут під час розкопок кургана „Майдан“ при одному з поховань (№ 5) було виявлено дві посудини з добре відмученої глини з розписом і різним орнаментом (рис. 4, 5). Це одиночне поховання свідчить про епізодичність або короткочасність перебування тут (на Придніпров'ї) пізньотрипільських степових племен або ж їх окремих представників.

Пам'ятки усатівського типу слід датувати кінцем III — самим початком II тисячоліття до н. е. Підставою для такого датування, насамперед, є мідні кінджали, аналогічні кінджалам ранньомінойського III та середньомінойського I періодів.

Пізньотрипільські племена степів Причорномор'я створили самобутню багату культуру з розвинутим скотарським господарством. Вони вийшли на одне з визначних місць серед племен древньої Євразії, маючи широкі культурно-обмінні відносини як безпосередні, так і посередні з іншими племенами Степу і Лісостепу і далі на південь — з країнами Східного Середземномор'я.

ЛЕГЕНДА ДО КАРТИ ПАМ'ЯТОК УСАТІВСЬКОГО ТИПУ

Прут

1. Стойкани за 30 км на північ від Галаца (Румунія). В 1949 р. Петреску-Дамбовица дослідив жилу яму, де було знайдено кераміку усатівського типу і статуетку з вірьовочним орнаментом (21).

2. Фолгешті за 2 км від Стойкан (Румунія). В культурному шарі поселення були знайдені кістки тварин, стулки черепашок, кам'яні та кістяні знаряддя праці, фрагменти мальованої кераміки з вірьовочним орнаментом. Досліди Петреску-Дамбовица в 1949—1950 рр. (20).

Дністер

3. Солончені, Ревінського району, Молдавської РСР. Поселення на правому березі Дністра. Серед кераміки — фрагменти чаш усатівсько-городських форм і систем орнаменту. Розвідка Т. С. Пассек в 1947 р. (10).

4. Вихватинці, Рибницького району, Молдавської РСР. Могильник розташований на правому боці яру Вермітки. В 1947 р. Г. Є. Аліхова розкопала три поховання. Кістяки скорчені. Інвентар — кераміка мальована і з вірьовочним орнаментом (1). Крім того, в 1952 р. Т. С. Пассек продовжувала розкопки цього могильника.

5. Красногорка, Тираспольського району, Молдавської РСР. В кургані 204, в неглибокій ямі — дитяче поховання. Кістяк скорчений. Інвентар — кераміка мальована і з вірьовочним орнаментом, а також дві жіночі гляняні статуетки. Розкопки І. Я. Стемпковського в 1898—1899 рр. (4, 11, 15, 19).

6. Паркани, Тираспольського району, Молдавської РСР. В курганах 90, 91, 97, 147 знайдені кістяки в скорченому і витягнутому положенні з керамікою мальованою і з вірьовочним орнаментом. В кургані 90 — круг з каменю. Розкопки І. Я. Стемпковського в 1896—1900 рр. (4, 11, 15, 19).

7. Терновка, Тираспольського району, Молдавської РСР. В кургані 79 (В. І. Гошкевич помилково відніс цей курган до м. Тирасполя) — круг з каменю. В ґрунтовій ямі — поховання з мальованим посудом.

В кургані 179 скорчені кістяки з керамікою мальованою і з серповидним орнаментом. Розкопки І. Я. Стемпковського в 1896—1900 рр. (4, 11, 15, 19).

8. Суклея, Слободзейського району, Молдавської РСР. В кургані 3 в ґрунтовій ямі був знайдений кістяк на спині, головою на схід. При ньому височне срібне кільце, мідний кинджал з дірочками для прикріплення рукоятки, кремінна ножовидна пластинка та ін. Розкопки І. Я. Стемпковського 1896—1909 рр. (4, 11, 15, 19).

9. Оланешті, Молдавської РСР. В Білгород-Дністровському музеї знаходяться дві посудини з скарбошукацьких розкопок кургана. Одна з них — глечик, розмальований червоною і коричневою фарбами, друга — з вірьовочним орнаментом по краю вінець. По плічках посудини вертикально прокреслені борозенки.

10. Тудорово, Оланештського району, Молдавської РСР. В самому селі біля церкви є курганна група. З скарбошукацьких розкопок однієї з них в Ізмаїльському музеї зберігаються дві мальовані посудини.

11. Садове, кол. Шабалат, Лиманського району, Ізмаїльської обл. В кургані 1, в ґрунтовій ямі, перекритій кам'яними плитами, знайдено кістяк в скорченому положенні на правому боці, головою на північний захід. При ньому — три розмальовані посудини. Біля голови — купа просвердлених черепашок. Дослідження Д. Я. Самоквасова в 1906 р. (12; 11, 18, 15).

Кучурган, притока Дністра

12. Велико-Плоське (кол. с. Плоське), Велико-Михайлівського району, Одеської обл. В кургані 263 було виявлено вісім симетрично розташованих куп каменів, дитячі поховання та посудини з розмальованим орнаментом. Дослідження І. Я. Стемпковського 1898 і 1900 рр. (4, 11, 15, 19).

Між Дністром і Південним Бугом

13. Одеса, Червона Слобідка. При розкопках кургана бронзового віку в Червоній Слобідці у верхній частині його насипу було знайдено посудинку з високою покришкою. А. В. Добровольський, що досліджував цей курган у 1912—1913 рр., вважає, що ця посудинка потрапила до кургана випадково, разом із землею третього насипу (5, 11, 15, 19).

14. Одеса, Куюльник — Усатове. Поселення і два кургани могильники розташовані на правому березі Хаджибейського лиману. В культурному шарі поселення знайдено кістки тварин свійських, диких та риб, кремінні, кам'яні та кісткові знаряддя праці, фрагменти кераміки мальованої та з вдавленим орнаментом і т. ін. Виявлені також рештки монументальних споруд. В першому кургannому могильнику розкопано 11 курганів, в другому три кургани. В середині кам'яних кругів, що знаходилися в курганах, — скорчені поховання в ґрунтових ямах. Кістяки на спині із зігнутими ногами лежать на лівому боці, головою орієнтовані на північний схід та схід. Інвентар: кераміка мальована з вірьовочним, серповидним орнаментом, мідні кінджали, сокирки, щила, височні кільця, намистини та ін. В курганах 3 та 11 знайдені кам'яні плити із зображеннями. Розкопки цих пам'яток провадилися з 1921 р. протягом ряду років М. Ф. Болтенком і О. Ф. Лагодовською (2, 3, 6, 7, 8, 9, 11).

Південний Буг

15. Вільшанка, Новоархангельського району, Кіровоградської обл. Біля села знаходилася група ледве помітних курганів. В них — поховання з кістяками в скорченому положенні, з інвентарем (мідні сокирка, рогова мотика, кераміка, просвердлені зуби вовка та ін.). окремо слід звернути увагу на посудину з чорним лощінням і з вірьовочним орнаментом, поверх якого накладена червона фарба. Дослідження Д. М. Щербаковського в 1904 р. (11, 16).

16. Серезлієвка, Новоархангельського району, Кіровоградської обл. Біля села невелика група курганів з 12 насипів. В розкопаних курганах (7) були виявлені круги з каменю. Скорчені кістяки орієнтовані на схід, звичайно на правому боці, але є поховані і на спині з підігнутими ногами і витягнуті. В кургані 7 знайдена схематизована глиняна статуетка, в кургані 4 — біконічна посудина з розписом чорною фарбою. Дослідження Д. М. Щербаковського в 1904 р. (16, 11).

17. Долинка (кол. Яцковиця), Монастирищенського району, Вінницької обл. На поверхні кургана 29 було знайдено глиняну поламану статуетку, подібну до статуетки з Серезлієвки. Дослідження О. Бидловського 1904 р. (18, 11).

18. Грушівка, Первомайського району, Одескої обл. В 1941 і 1946 рр. на першому і другому островах проти с. Грушівка Т. Г. Сискова знайшла уламки кераміки мальованої та з вірьовочним орнаментом. Орнамент серповидний, зроблений перевитою вірьовкою типу Усатового і Городська (13).

19. Урочище Гард, с. Богданівка, Доманівського району, Одескої обл. При дослідженні неолітичної стоянки були знайдені фрагменти мальованих чаш усатівського типу. Богезька експедиція 1931 р.

20. Урочище Кременчук (х. Бузький), Арбузинського району, Миколаївської обл. На високому гранітному останці знайдено кілька уламків мальованої кераміки усатівського типу. Дослідження Богезької експедиції 1932 р.

Інгулець

21. Кривий Ріг. В Дніпропетровському музеї є посудина з кургана, розкопаного П. І. Сочинським. Курган був розташований при впадінні р. Саксагань до Інгульця. Тут було знайдено невеликий глечик

з двома вушками біля самого краю, з добре відмученої глини. Розпис не зберігся.

22. Снігурівка, Миколаївської обл. За 2 км на північ від села, на схилі плато, недалеко від залізниці А. В. Добровольський у 1922 р. знайшов розписаний фрагмент кераміки усатівського типу.

Дніпро

23. Животилівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. В кургані „Майдан“ при похованні № 5 було знайдено дві посудини з добре відмученої глини. На одному з них розпис чорною фарбою, на другому — орнамент з косих хрестів, зроблених прокресленою лінією.

24. Михайлівка, Червоноармійського району, Запорізької обл. За 3 км від лівого берега Дніпра розташована курганна група. В кургані 1 знайдено три ґрунтові ями з кістяками в скорченому положенні, орієнтовані на схід, без вохри. При одному з них знайдено кусок рогу і посудину сірочорного кольору з шаровидним тілом, формою подібну до усатівських. По плічках посудини п'ять зображенень тварин, розташованих симетрично, зроблених технікою вдавлювання. Дослідження Д. І. Яворницького (17).

25. Білозерка, Херсонського району. В кургані 8 знайдено мальовану посудину в п'ятому шарі південної частини кургану. Можна припустити, що посудина належала до поховання, яке було зруйновано першою ґрунтовою ямою. Дослідження Г. Л. Скадовського в 1887 р. (14, 11, 19).

Е. Ф. ЛАГОДОВСКАЯ

ПАМЯТНИКИ УСАТОВСКОГО ТИПА

Резюме

На території Правобережної України на етапе позднього Триполья намечается несколько культурно-исторических групп. В пределах лесостепной полосы можно говорить, по крайней мере, о трех таких группах: среднеднестровской, волынско-городской и киево-софievской. Для степной полосы характерна причерноморская группа с памятниками усатовского типа.

При всей наблюдаемой здесь общности, которая, очевидно, объясняется основной трипольской генетической линией развития и которая находит свое выражение, с одной стороны, в высоком уровне развития производительных сил общества, с другой — в формах материальной культуры, наблюдаются и существенные отличия. Последние говорят о той конкретной исторической обстановке, в которой шло формирование новых племенных образований на базе племен трипольской культуры и местных племен Степи и Лесостепи.

У степных племен устанавливаются свои особенности в хозяйстве, обусловленные приоритетом скотоводства над другими формами хозяйственной деятельности, свои особенности в материальной и духовной культуре. Здесь складывается особый стиль в орнаментации керамики, складываются свои особенности в культе (статуэтки), погребальном обычая (курганы, кромлехи, разные каменные конструкции в курганах, скорченные погребения без охры, характер погребального инвентаря и др.), в искусстве (стеллы с изображениями) и т. д. Распространение этих племен связано с территорией Северо-Западного Причерноморья. У них устанавливаются широкие культурно-исторические взаимосвязи с племе-

нами Лесостепи и с племенами и странами Юга — Балканами и Восточным Средиземноморьем.

В среде степных племен могут быть также намечены различия, которые, очевидно, отвечают племенным различиям. Среди них усатовские племена выделялись богатыми погребениями вождей с ценным металлическим инвентарем.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. Е. Алихова, Выхватинский могильник, КСИИМК, вып. XXVI, М., 1949, стор. 69—74.
2. М. Ф. Болтенко, Раскопки Усатово-Куяльницкого поля культурных остатков, Вісник Одесської комісії краєзнавства, ч. 2—3, Одеса, 1925, стор. 48—64.
3. М. Ф. Болтенко, Кераміка з Усатова, Трипільська культура на Україні, К., 1926, стор. 8—30.
4. В. Й. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губ., Херсон, 1903.
5. А. В. Добровольский, Раскопка кургана в предместьи Одессы — Слободке Романовке, ЗООИД, т. XXXII, Одесса, 1915.
6. Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского музея, СА, V, стор. 239—282.
7. О. Ф. Лагодовська, Проблеми усатівської культури, Записки Інституту історії і археології, т. I, Уфа, 1943.
8. О. Ф. Лагодовська, Розкопки усатівського кургану № 11, Записки Інституту історії і археології, т. II, М., 1946.
9. О. Ф. Лагодовська, Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України, Вісник АН УРСР, 1948, № 6.
10. Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVI, М., 1949, стор. 64, рис. 22, 12; рис. 24, 1—7.
11. Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1950.
12. Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 21.
13. Т. Сискова, Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка, Первомайського району, АП, т. I, К., 1949.
14. Г. Л. Скадовский, Белозерское городище..., Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 118.
15. И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья УССР, вып. I, изд. АН УССР, К., 1951.
16. Д. М. Шербаковский, Раскопки курганов на границе Херсонской и Киевской губ., АЛЮР, № 1—2, М., 1905.
17. Д. И. Эварницкий, Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губ., Труды XIII, АС, стор. 141, 142.
18. Bydlowsky, Mogiły w Jackowicy w pow. Lipowieckim, Swiatowit, VI, 1905.
19. T. Passek, La céramique tripolienne, М., 1935.
20. M. Petrescu, Dambovita Săpăturile arheologice dela Foltéști (Raionul tg. Bujor, reg. Galați). Studii și cercetări de istorie veche. I, București, 1951, pag. 249—266.
21. Studii și cercetări de istorie veche, I, București, 1950, pag. 58.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА р. СЕЙМІ (За матеріалами дослідження 1950 р.)

Басейн р. Сейму — північна околиця Лісостепу на території Української РСР — є також і північною межею поширення пам'яток так званої скіфської культури. Північніше, по р. Десні, відомі вже пам'ятки іншої, відмінної від скіфської, культури деснянського, або юхновського типу.

Вивчення цієї області висуває ряд важливих питань про характерні особливості матеріальної культури північних, суміжних скіфам, лісостепових племен Посулля, Ворскли і Північного Дінця та їх роль в складанні поширеної тут пізніше роменської культури.

До недавнього часу пам'ятки ранньозалізного віку на Сеймі залишалися мало вивченими — деякі відомості про городища цієї території знаходимо лише в працях Д. Я. Самоквасова¹.

За останні роки археологічне вивчення цієї території помітно пожвавилося².

Об'єктом розкопок Путівльського загону Сейминсько-Деснянської експедиції Інституту археології АН УРСР було вибрано городище, яке знаходилося поблизу с. Ширяєво та Старі Гончари³.

В 1947 р. городище обслідував І. І. Ляпушкін, який описав його під назвою Старо-Гончарського⁴; в 1948 р. Д. Т. Березовець провів тут невеликі розвідувальні розкопки і, згідно позначень Д. Я. Самоквасова, назвав це городище Ширяєвським⁵.

¹ Д. Я. Самоквасов, Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, М., 1908; Древние города России, СПБ., 1873.

² Починаючи з 1947 р., систематичні дослідження на Сеймі провадилися експедиціями Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця, під час яких, протягом 1947—1950 рр., в межах Путівльського району було відкрито велику кількість пам'яток передскіфського, скіфського, корчоватського, ранньороменського (волинцевського типу) та велиокнязівського часу (Див. Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження в Путівльському районі, Сумської області, АП, т. III, К., 1952). Під час розвідки, проведеної Н. П. Амбургер в 1950 р., вдалося виявити ряд пунктів із знахідками бронзового віку. В 1947 р. течія р. Сейму була обслідувана експедицією ПМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна. В результаті цих обслідувань була складена археологічна карта городищ та поселень скіфського часу, дано опис багатьох городищ та знайденого на них матеріалу. (Див. И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры („скифов-пахарей“) в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья, СА, XII, М.—Л., 1950, стор. 41; Поселения зольничной культуры „скифов-пахарей“ в бассейне р. Сейма, КСИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949, стор. 67.)

³ В роботі загону брали участь В. А. Іллінська, Н. П. Амбургер, Ю. Ю. Палеолог.

⁴ И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры („скифов-пахарей“) в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья, СА, XII, М.—Л., 1950, стор. 52.

⁵ Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження в Путівльському районі, Сумської обл., АП, т. III, К., 1952.

За розміром, розташуванням, будовою та характером культурних залишків Ширяєвське городище являє собою типову для даної території пам'ятку. Воно розташоване на обмеженому ярами мису високого правого берега Сейму, що стрімко підімається на висоту до 60 м над великою заболоченою заплавою (рис. 1). Відповідно до конфігурації мису городище має форму неправильного трикутника з основою довжиною 140 м, зверненою до заплави з південно-східного боку. Північно-східний та південно-західний боки (довжиною 120 та 130 м) обмежені глибокими ярами. Вузький перешийок (не більше 30 м), що з'єднує городище з на-

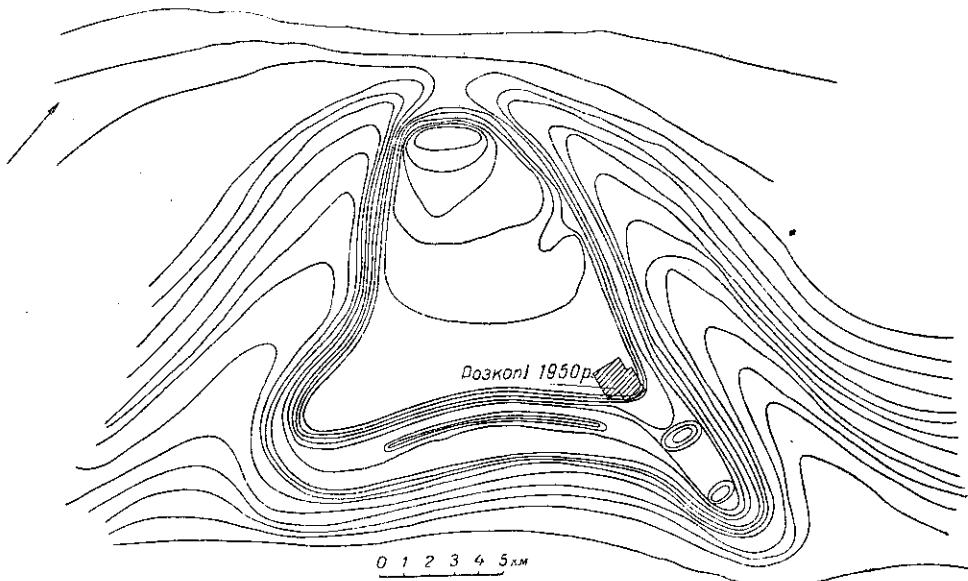

Рис. 1. План Ширяєвського городища.

пільною частиною, перерізаний ровом та валом. В південному та східному кутах городища схили пологіші і укріплені ровом та валом. Відрізок валу знаходиться також по схилу вздовж південно-східного боку городища¹. З напільному боку до городища примикає селище з керамікою того ж типу, що і на городищі.

Розкоп було закладено в східному куті городища, біля самого краю площинки і орієнтовано паралельно до південно-східного та північно-західного боків городища. Загальна площа розкопу мала 160 м². На розкритій площині були виявлені залишки кутового оборонного спорудження та наземного житла, яке примикало до нього (рис. 2).

Вдалося встановити, що спочатку природний північно-східний схил городища був значно пологішим. Щоб збільшити його стрімкість та вирівняти край з рівнем площинки городища, був зроблений штучний насип висотою до трьох і більше метрів (рис. 3). В цій насипаній землі траплялись вуглики, куски глини, уламки глиняного посуду скіфського типу, а також деяка кількість кераміки бронзового віку, яку знайдено переважно в нижньому горизонті, зв'язаному з щаром похованого чорнозему. Кераміка належить до мало вивченого варіанту культури пізньобронзового віку. Були знайдені фрагменти стінок посудин, орнаментованих рядами по здовжніх наліпних невисоких, трикутних в перерізі, валиків (табл. I, 5, 6);

¹ План городища знятий Д. Т. Березовцем, якому автор статті висловлює свою глибоку вдячність за допомогу і товарицьке співробітництво в роботі.

уламки з жолобчастим орнаментом, що утворює геометричні узори (табл. I, 3). На окремих черепках жолобчастий геометричний узор комбінується з вдавленими кружечками та рисочками (табл. I, 4). Прямі або слабо відігнуті вінця посудин прикрашенні рядом серповидних поглиблень або поздовжніми натисками паличкою по зовнішньому сплющенному боку (табл. I, 1, 2). Виробка посудин добра, глина з домішкою піску, добре вимішана, поверхня старанно вигладжена, на внутрішньому боці тонкі

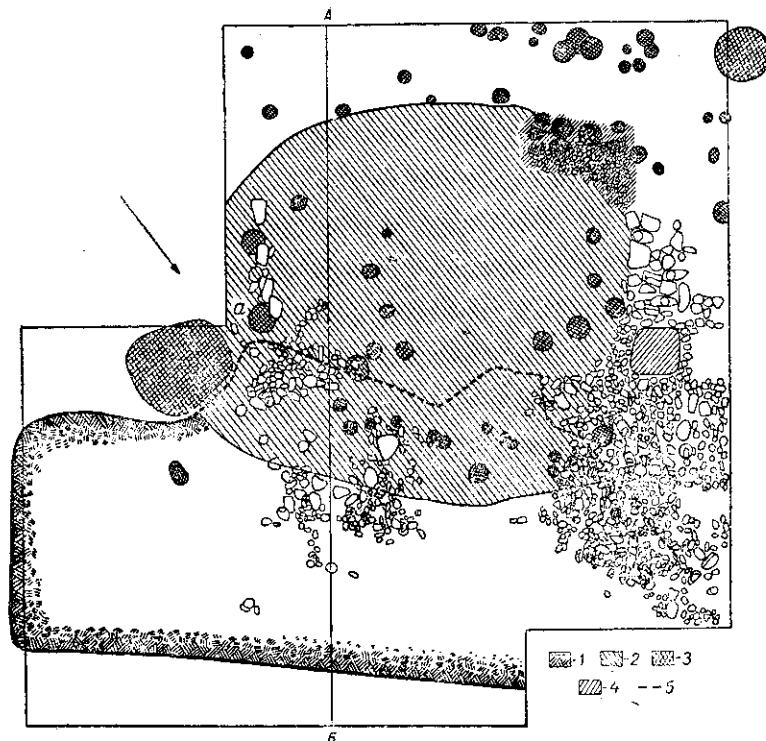

Рис. 2. План розкопу № 1; 1 — глинобітна площа́дка біля краю городища; 2 — глинобітна підлога житла; 3 — стовпові і господарські ями (літерою „а“ позначена яма, в якій знайдені серпи та рибальський гачок); 4 — вогнищеві спорудження; 5 — край глинобітної площа́дки, перекритий підлогою житла.

штрихи від згладжування¹. Знахідки цієї кераміки свідчать про те, що в доскіфський час тут існувало поселення бронзової епохи.

Кераміка цього шару зовсім не схожа на уламки посудин скіфського типу, знайдені в товщі насипної землі.

Над шаром насипу вздовж краю городища була відкрита споруджена тут площа́дка з щільної утрамбованої глини, довжиною 14 м, ширину біля північно-східного кінця 4,5 м. Південно-східний та північно-східний її краї, звернені до зовнішнього боку городища, мають правильні прямокутні обриси. Контур внутрішнього боку розпливчастий. Найбільша товщина шару глини вздовж середньої осі досягає 0,6—0,7 м, знижуючись до країв до 0,15—0,2 м. Підошва площа́дки була обпалена. В основі її

¹ Поселення з близькою по типах керамікою були відкриті О. І. Тереножкіним біля с. Новосельці в заплаві р. Тясмин, О. В. Бодянським — біля балки Сухенської поблизу Дніпропетровська, експедицією Т. С. Пасек — поблизу с. Макарівка, Кельменецького району, Чернівецької обл., експедицією „Великий Київ“ — біля с. Бортничі та Кийлів.

знаходився шар деревного вугілля, сажі та попелу. Під дією вогню нижній шар перетворився в крихку цегляну масу (рис. 3).

Як видно, описана площадка призначалася для того, щоб укріпити штучно насыпаний край городища від зсувів та розмивання. Глиняні утрамбовані, обпалені знизу, площадки в основі земляних валів відомі на багатьох скіфських городищах Лісостепу, зокрема на Шарпівському¹, Матронінському, Чорноліському², Басівському³.

На гребені площадки були складені дві великі купи каменів. В одній купі, яка знаходилася на віддалі 4 м від південно-східного краю, було до 200 каменів великого і середнього розміру, а в другій, біля північно-східного кінця площадки — понад 1500, крім дрібних уламків. Камені тут осипалися вздовж внутрішнього схилу площадки, утворивши завал тов-

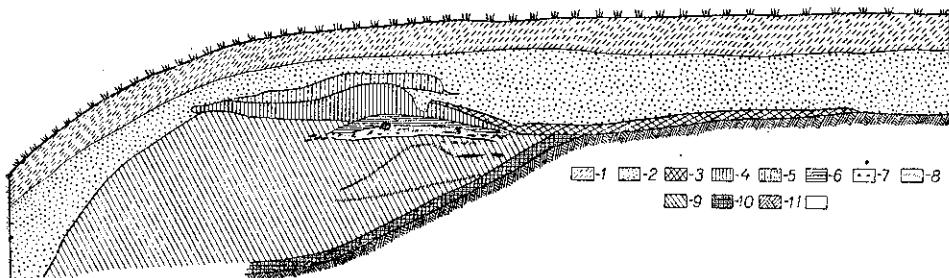

Рис. 3. Розріз розкопу № 1: 1 — шар ґрунтового чорнозему; 2 — культурний шар з великим вмістом золи; 3 — глинобитна підлога житла; 4, 5 — глинняна площадка над насыпним шаром; 6 — пропалена глина в основі глинобитної площадки; 7 — залишки костища; 8 — прошарки сажі в насыпі; 9 — насыпна земля; 10 — похованій чорнозем; 11 — материк.

щиною до 1,2 м. Верхній рівень каменів знаходився на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. В товщі кам'яного завалу зустрічалися окрім кістки тварин та уламки кераміки, які потрапили з культурного шару.

Виходів каменю ні на самому городищі, ні в безпосередній близькості від нього немає. Жителі навколоїшніх сіл привозять камінь за 3—4 км з так званих «лав», де в глинистих наносах зустрічається велика кількість кварциту моренного походження.

Немає сумніву, що камінь був доставлений та складений в купи біля краю площадки ще в період існування життя на городищі. Здається цілком імовірним, що ці камені були заготовлені тут спеціально з оборонною метою.

Безпосередньо до внутрішнього боку глиняної площадки прилягало велике наземне житло, від якого збереглися глинняна підлога, ями від стовпів та залишки двох печей (рис. 2).

Житло було влаштовано на рівні верхнього горизонту суглинковидного материка. Північно-східний край його знаходився над насыпом біля краю городища і перекривав внутрішній похилий шар глиняної площадки. Підлога була наслана з коричневої глини, в якій зустрічалися вуглики, окрім кістки тварин та уламки посуду. Поверхня була вкрита плямами сажі. Як видно, жилим горизонтом служила також поверхня материкового суглинку і за межами глинобитної підлоги; інтенсивний культурний шар доходив до цього рівня, на поверхні материка знаходилися плями сажі.

¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952.

² А. И. Тереножкин, Городища и поселения на Тясмине, КСИИМК, вып. XLIII, М., 1952.

³ В. А. Глінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952.

Планування житла з'ясувати не вдалося. Судячи з ділянки, покритої підлогою, розміри його були не менше 8×8 м.

За межами підлоги і на її площині виявлено багато ям від стовпів діаметром від 0,15 до 0,45 м та глибиною від 0,1—0,15 до 0,6—0,7 м. Ями

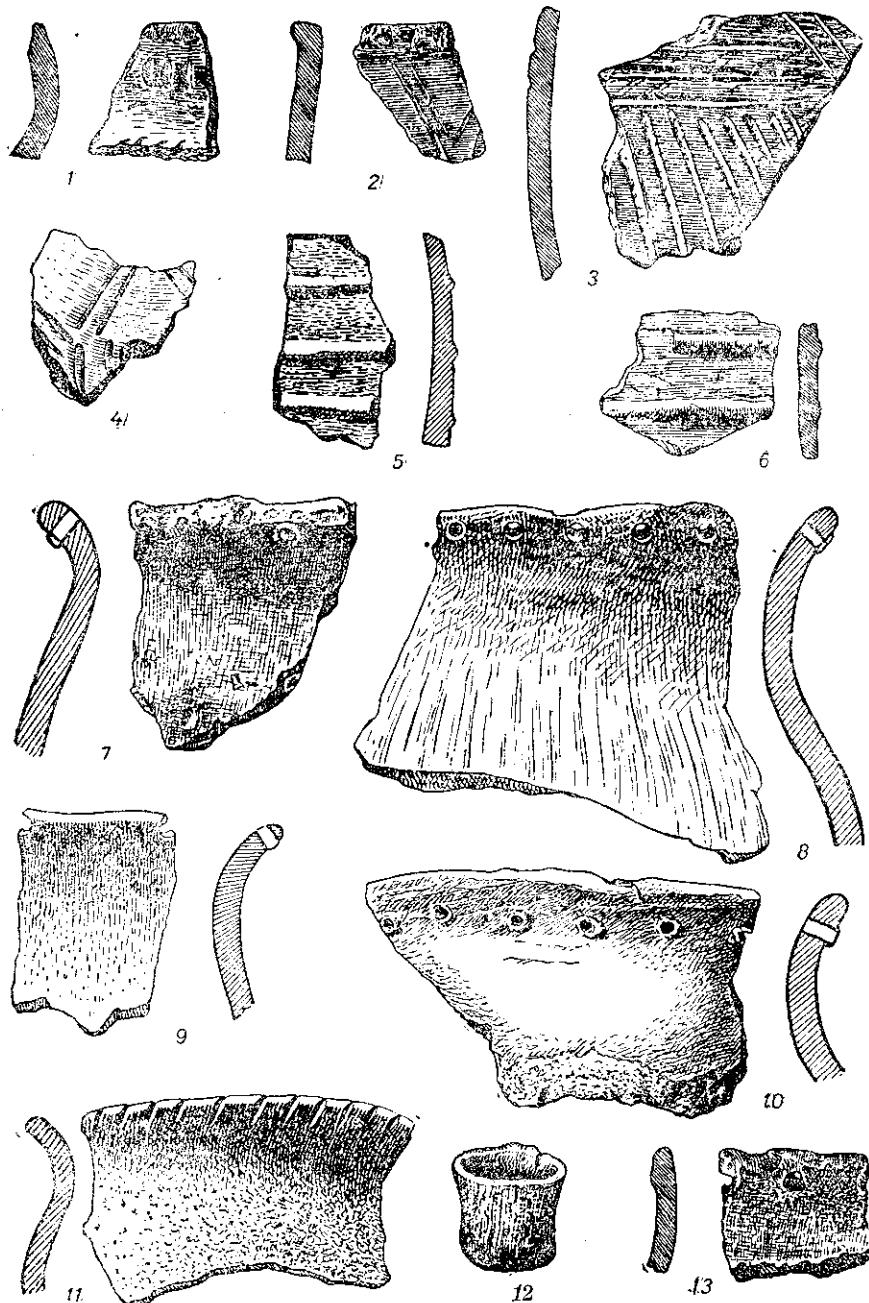

Табл. I. Кераміка з розкопок на Ширяєвському городищі.

трохи звужувалися до дна і були заповнені сірою золистою землею. В одній з них були знайдені уламки залізних серпів та рибальський гачок.

Над рівнем підлоги в північно-західній частині житла була виявлена піч, від якої збереглась основа, зроблена з білої глини та каменів, а та-

кож черінь розміром 1×1 м, з обпаленої глини, з відбитками прутів. Біля печі знайдено велику кількість перепаленої глини, вугілля, сажі, обгрілі кістки тварин, уламки глинняного посуду. Простір навколо печі було за-sipано каменями, які обвалилися зверху. Друга піч була виявлена біля західного краю житла. Основа її, товщиною 0,4 м, зроблена з білої та жовтої глини. Черінь викладений дрібним щебенем. На поверхні були куски деревного вугілля та велика кількість уламків посуду.

До житла прилягали дві господарські ями. Перша з них, яка знаходилась коло південно-східного кута, мала овальну форму (розмір $1,2 \times 1,8$ м, глибина 1,1 м) і була заповнена пухкою землею із золою, каменями, незначною кількістю кісток тварин і уламків глинняного посуду; друга в західному куті розкопу, кругла (діаметр 1 м, глибина від рівня материка 0,35 м), з тим же заповненням.

Культурний шар над підлогою житла досягає 1,7—1,8 м. Нижній горизонт потужністю 1,2—1,3 м складався з пухкої землі із золою, процент вмісту якої був особливо великим в шарах, що знаходилися безпосередньо над підлогою. Вище знаходився шар ґрутового чорнозему товщиною 0,4—0,5 м. Культурні залишки скіфського часу містилися у всіх горизонтах, починаючи з верхнього.

Велика потужність культурних відкладень свідчить про тривалість життя на городищі. Стратиграфія розкопу дозволяє встановити певну послідовність культурних горизонтів.

До ранішого періоду відносяться культурні залишки в насипній землі нижче основи площацки, які, очевидно, потрапили сюди з культурного шару поселення скіфського часу, що існувало тут до побудови оборонних споруд.

До наступного періоду відносяться культурні відкладення вище глинної площацки, в тому числі ті, що перекривають її,— житло та зв'язані з ними господарські ями. Пізнішими щодо житла є камені на глинняній площаці, частина яких обвалилася в житло, очевидно, в той час вже залишене, і, нарешті, знахідки в шарі культурних відкладень, що наростили над всіма цими спорудженнями в наступний період життя на городищі.

При розчистці поверхні південно-східного краю глинної площацки було знайдено бронзовий скіфський наконечник стріли, який відноситься до типу трилопатевих листовидних з подовженою втулкою та отвором в основі головки. Такі наконечники (табл. III, 7, 8) були поширені в ранньоскіфський час (не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е.).

Оскільки цей наконечник стріли був знайдений безпосередньо на площаці, можна припустити, що культурні шари розташованих нижче горизонтів відносяться до ранішого часу — VI ст. до н. е., тоді як верхні належать до V ст. та наступних періодів скіфської епохи.

Проте питання це залишається ще далеко не розв'язаним і потребує додаткового розроблення на основі більшої кількості фактів.

Уламки скіфського посуду, знайдені в земляному насипу нижче основи глинної площацки, трохи відрізняються від основної маси кераміки верхніх горизонтів, а умови знахідок дозволяють виділити його як найранішу для даного поселення керамічну групу.

Серед знайдених тут фрагментів переважають уламки товстостінних ліпних горщиків із слабо відігнутими вінцями та стінками, що розширюються від шийки до тулуба. У більшості — гладкий, скощений назовні зріз вінець (табл. I, 8, 10). Рідше зустрічаються уламки з вінцями, прикрашеними з зовнішнього боку неглибокими пальцевими натисками (табл. I, 7, 13). Нижче краю звичайно є ряд наскрізних дірочок, проколотих зсередини. Колір черепків — темний та цеглистий. Поверхня згладжена травою. Днища посудин мають слабо виступаючі закраї або рівні. На одному днищі є відбитки зерен злакових рослин. Зустрінуті також уламки двох мініатюрних горщиків такого ж профілю з гладкими вінцями, біконічне пряслице та грузило для рибальських сітей.

Керамічний матеріал, знайдений в шарах вище глиняної площасти, цілком однорідний і не дає можливості виділити які-небудь особливі риси, властиві різним хронологічним періодам.

Переважає кухонний посуд у формі горщиків, серед яких можуть бути виділені три основні типи.

Перший тип. Високі горщики з відтягнутими назовні вінцями та стінками, які поступово розширяються від шийки до тулуба. Найбільший діаметр горщика знаходитьться приблизно посередині висоти тулуба. Нижче пояса стінки поступово звужуються до дна (табл. I, 9, 11, рис. 4; табл. II, 6).

Горщики подібної форми є основним типом кухонного скіфського посуду. В орнаментації їх спостерігаються такі варіанти: 1) дірочки, проколоті зсередини назовні нижче краю гладких, відігнутих назовні вінець; 2) неглибокі рідкі пальцово-нігтьові натиски по краю та насірізні дірочки нижче краю вінець; 3) подібний же орнамент по краю вінець, але без проколів. В двох останніх варіантах пальцьовий орнамент іноді буває загладжений зверху, через що утворюються напівовальні відтиски по краю; 4) натиски косо поставленою вузькою паличикою, що утворює насічки по зовнішньому краю вінець; 5) подібний же орнамент та насірізні проколи під вінцями.

Горщики з гладкими неорнаментованими вінцями зустрічаються рідко.

В основних рисах цей тип посуду найближче стойть до кераміки, знайденої в насипу під площасти, відрізняючись від неї тільки більшою сухістю тіста, тонкістю стінок та різноманітністю орнаментації.

Другий тип. Високі горщики з стінками, що розширяються від дна, слабо виявленою шийкою та вінцями. Діаметр вінець майже дорівнює діаметру плічків. Форма посудин наближається до банкової. Орнамент, в основному, той же, що і в першому типі, переважає мотив насічок по краю вінець у поєднанні з насіріznими проколами нижче краю (табл. II, 1, 3, 5).

Третій тип. Невисокі горщики з стінками, що розширяються до плічків, шийкою, яка звужується та різко відігнутими назовні вінцями. Діаметр посудин в плічках перевищує її висоту. В орнаментації зустрічаються пальцово-нігтьові натиски та насічки по краю вінець в поєданні з отворами (табл. II, 2, 4).

Днища посудин всіх типів не мають скільки-небудь сталих ознак. Зустрічаються високі днища з виступаючою закраїною та низькі днища із закругленим краєм. На окремих днищах зустрічаються відбитки полови та зерен проса. Черепок щільний, досить тонкий, міцний, колір чорний, сірий або цеглистий; поверхня нерівна, шершава, часом бугриста, виробка неакуратна, глина з домішкою піску.

Горщики другого та третього типів є місцевою особливістю пам'яток сейминської групи і не характерні для пам'яток південніших районів Лівобережжя.

Не можна не відзначити великої типологічної схожості посудин цих двох форм з провідними типами посуду, що зустрічається в пам'ятках ранньороменської волинецької культури VII—VIII ст. ст. н. е. Незважаючи на те, що ми не маємо ще досить матеріалу для пояснення цього явища, вказаний факт сам по собі заслуговує особливої уваги.

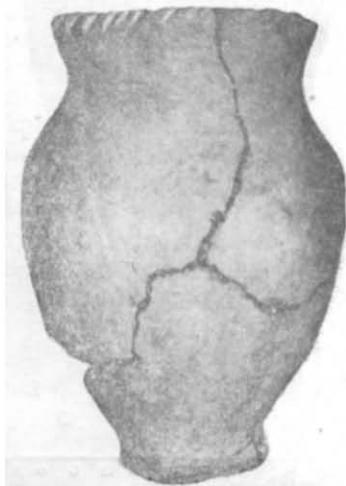

Рис. 4. Глиняний горщик з розкопу на Ширяєвському городищі.

Крім горщиків на городищі було також знайдено деяку кількість мисок з прямими вінцями, що складають немовби продовження стінок, та з вінцями, трохи скосеними до середини. Окрім з них заlossenі. Зде-

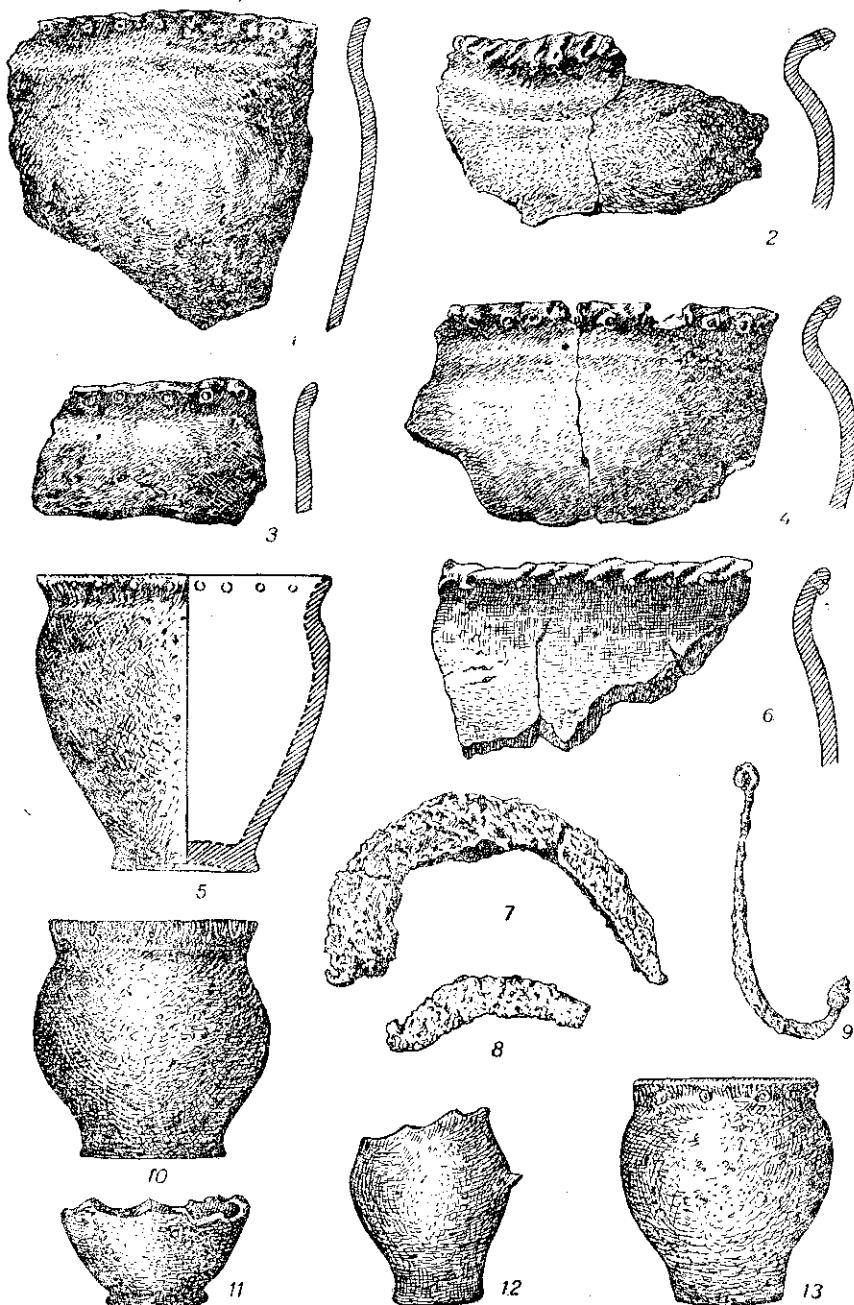

Табл. II. Кераміка та предмети з розкопок на Ширяєвському городищі.

більшого ж зовнішня обробка обмежувалася загладжуванням поверхні. Було знайдено також уламок днища на кільцевій ніжці (табл. III, 18). Кількість мисок тут значно менша, ніж звичайно зустрічається на так званих скіфських городищах південнішої смуги.

З інших типів посуду були знайдені невеликі глиняні горщики місткістю до одної-півтори склянки (табл. II, 10—13), дві мініатюрні посудинки в формі баночок (табл. I, 12). В одному екземплярі було знайдено уламок посудини типу глибокої чаші з чорною, гладко зашленою поверхнею.

Серед інших виробів з глини знайдені пряслиця, більша частина яких, судячи з розмірів, форми та діаметра отвору, була скоріше грузилами ткацького верстата. Серед них зустрічаються шаровидні, конічні, біконічні, у вигляді зрізаного конусу, грушовидні (табл. III, 11—14, 17), деякі з них орнаментовані кільцями або поздовжніми борозенками.

Значну групу знахідок складають великі вироби з обпаленої глини, які, слідом за М. В. Воєводським, ми умовно називаємо грузилами для рибальських сітей. Розміри їх 7—11 см у поперечнику, форма досить різноманітна: циліндрична, циліндрична з перехватом, шаровидна, яйцевидна, конусоподібна, у вигляді півкуль, плоского кільця та ін. (табл. III, 15, 16, 19, 20). Більшість грузил має круглі наскрізні отвори діаметром 1—1,5 см, у інших — замість наскрізних отворів зустрічаються лише більш або менш глибокі вм'ятини або наколи круглою паличикою. Іноді вся поверхня їх буває вкрита неглибокими ямками, з якими подекуди сполучаються наскрізні проколи. Зустрічаються грузила цілком гладкі, які не мають ні проколів ні вм'ятин. Грузила виготовлені з щільної, добре випаленої глини, що не розмокає у воді. Поверхня шершава, не оброблена.

Призначення цих виробів залишається не цілком ясним. Ті з них, які мають наскрізні отвори, могли служити дійсно грузилами для рибальських сітей, тим більше, що на городищі зустрічається і ряд інших ознак розвинутого рибальського промислу. Що ж стосується тих, які не мали отворів, то вони прикріплювалися до сітей якимсь іншим способом або використовувалися для інших цілей.

На підлозі житла були знайдені перегоріла пастова бусинка та бусина з невеликої просвердленої черепашки самці (ужівки) (табл. III, 2). В товщі культурного шару були знайдені також половинка великої пастової бусини з темносиньою масою з білими прожилками і зеленуватими вічками (табл. III, 5) та чотиригранна бусина-підвіска з блакитнуватого скла (табл. III, 4). Подібні бусини відомі в ряді скіфських пам'яток V—IV ст. ст. до н. е.; уламок бронзової гравіні з круглого в перерізі прута з невеликими потовщеннями на кінці (табл. III, 1); залізні шпильки або булавки із звернутою в петлю головкою (табл. III, 9, 10); кістяні проколки, зроблені з ребер та трубчастих кісток тварин (табл. III, 6—8). Кістяні знаряддя тут були, як видно, досить поширені, про що свідчать знахідки численних обрізків з рога благородного оленя, що використовувалися для якихось виробів.

Цікаве знаряддя типу рала з гілки оленячого рога було знайдено в розкопках Д. Т. Березовця¹.

Винятковий інтерес становлять виявлені в одній з стовпових ям житла залишки залізних серпів, один з яких вдалося зібрати цілком, а другий — частково (табл. II, 7, 8).

Серп гостроконечний, кругло зігнутий. Найбільша кривизна біля основи спинки. Довжина серпа 14,5 см, ширина біля основи 2,5 см, він поступово звужується за рахунок скосу внутрішнього боку. Рукоятка має вигляд гачка, загнутого до спинки. Другий серп мав ту ж форму. Від нього збереглася частина спинки та гачка. Ширина пластини, з якої він зроблений, 2 см.

Прототипом залізних серпів, знайдених на Ширяєвському городищі, є, як видно, гачкасті серпи пізньобронзової доби, широко розповсюджені

¹ Д. Т. Березовець. Археологічні дослідження в Путивльському районі, Сумської області, АП, т. III, К., 1952.

в зрубній культурі на схід від Дніпра та в кімерійській культурі Нижнього Придніпров'я.

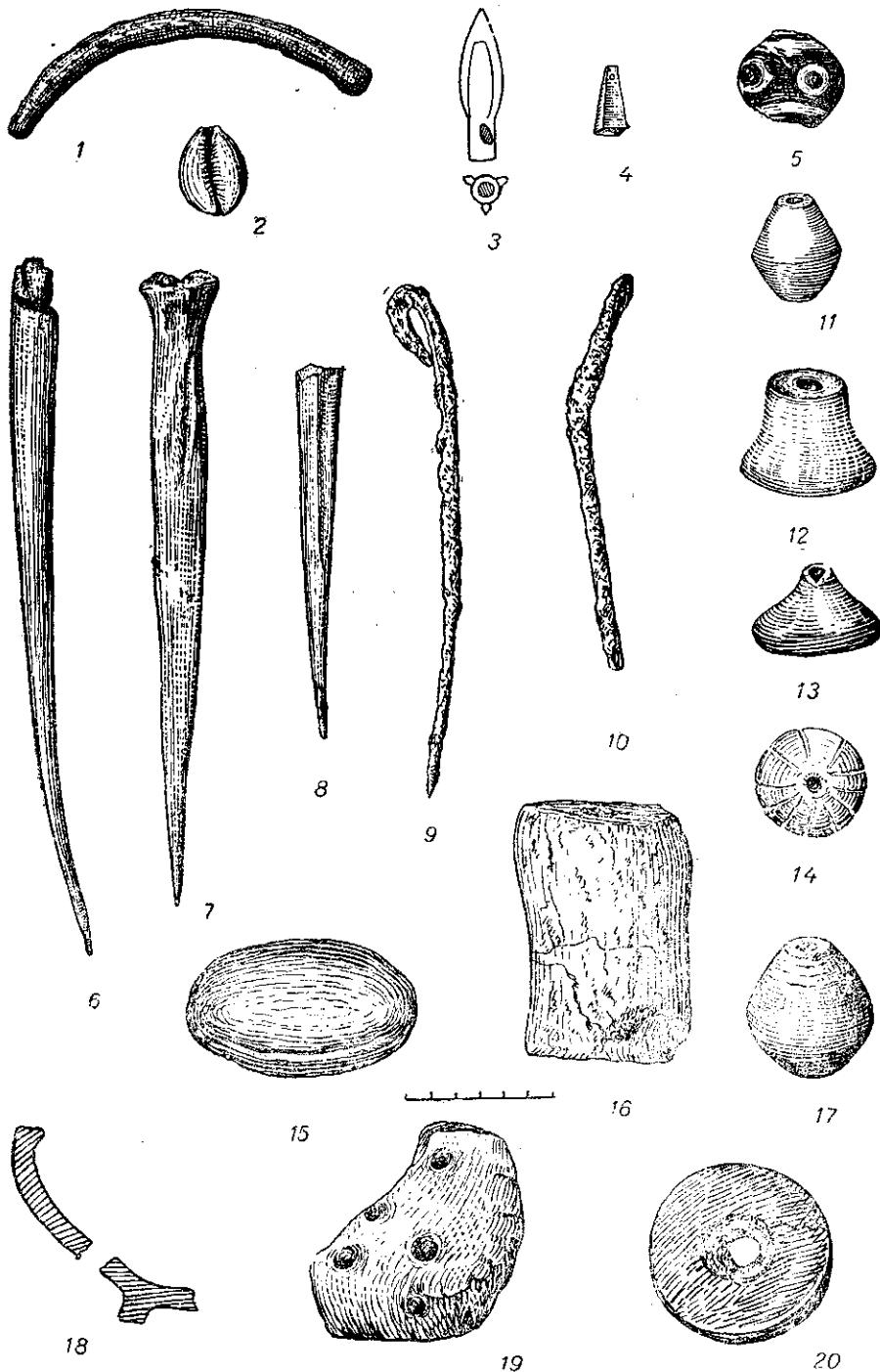

Табл. III. Речі з розкопок на Ширяєвському городищі.

Серпи слов'янського часу, близькі формою, відрізняються від ширяєвських більшим розміром та будовою рукоятки у вигляді стрижня.

Серпи, знайдені на інших скіфських городищах, серед яких згадаємо серп, що походить з Кам'янського городища (розкопки Б. М. Гракова),

та серпи знахідок Зарецького на городищі біля с. Лихачівка, кол. Бого-духівського повіту, відрізняються від знайдених нами. Вони значно менше зігнуті та скріплюються з рукояткою іншим способом.

Наявність цих серпів поряд із знахідками на городищі кам'яних товкачів від зернотeroї, відбитків зерен проса та інших злакових рослин на днищах посудин є незаперечним свідченням розвинутого землеробства.

Другою галуззю господарства було рибальство. В тій же стовповій ямі, де і серпи, було знайдено великий рибальський гачок, який розпався надвое, з щипом біля вістря та петлею для волосіні (табл. III, 9). В культурному шарі поряд з кістками тварин неодноразово зустрічалися хребці та луска риб; купка риб'ячої луски була знайдена втоптаною в підлогу житла. До рибальських снастей, як видно, слід віднести також вищеписані грузила.

З свійських тварин¹ представлені: бик (9 особин), свиня (12), кінь (4), мул (1), коза (1), вівця (1), коза або вівця (5), собака (5), всього 38 особин.

Склад кісткових залишків дає нам картину розвинутого пастушачого скотарства з переважаючою роллю великої рогатої худоби та свиней. Дослідниками відмічается дрібна порода домашніх биків.

З видів диких тварин були зустрінуті: лось (3 особини), олень (3), косуля (1), лисиця (1), видра (1), бобер (1), тхір (1), вовк (1), ведмідь (1), дика свиня (3), тур або зубр (1), птиця (2), річкова черепаха (1), всього 28 особин.

Серед прදстивників дикої фауни зустрічається дичина, хижаки, хутрові тварини; це свідчить про те, що мисливство, як розвинutий промисел, займало велике місце в господарському житті населення.

З галузей домашнього ремісничого виробництва в наших розкопках виявилися представленими гончарство, ткацтво, обробка кістки. Вироби із заліза та бронзи, які виготовлялися на місці, свідчать про відокремлення даної галузі ремесла в рамках поселення родо-племінної общини.

До числа імпортних виробів, знайдених на городищі, відноситься лише невелика кількість прикрас: пастові та скляні бусини, морська чепрашка. Предметів грецького імпорту, таких звичайних для пам'яток скіфської культури, в наших розкопках не знайдено. В шурфах Д. Т. Березовця виявлено лише кілька дрібних невиразних уламків амфор. Незначна кількість предметів імпорту свідчить про слабо розвинуті обмінні відносини.

Окрім риси матеріальної культури Ширяєвського городища на Сеймі зближують його з пам'ятками південніших районів Лісостепу і, насамперед, з Посульською групою скіфських пам'яток. Ця спільність простежується в подібності рис місцевої кераміки цих районів, спільні ознаки якої були відмічені І. І. Ляпушкіним при характеристиці так званого „пізньозольничного“ посуду, на відміну від кераміки, поширеної в ранній час в південних районах Лісостепу на Ворсклі.

І на Сеймі, і на Сулі в місцевому посуді переважають горщики, серед яких домінуючою формою є горщики першого типу. Спільними є прийоми орнаментації посуду неглибокими пальцово-нігтевими натисками та косо поставленою паличкою в комбінації з наскрізними проколами нижче краю; відсутність в орнаменті наліпного шнтуру із зашипами та чорно-лощеного посуду у вигляді черпаків та кубків з геометричним орнаментом, порівняльна тонкість і сухість черепка, недбалість зовнішньої обробки.

Проте при деякій зовнішній подібності кераміка Ширяєвського городища все ж має ряд особливостей, що відрізняють її від посульської.

¹ Визначення кісток тварин було зроблено В. Топчевським під керівництвом І. Г. Підоцлічка.

У глиняному тісті для виготовлення посуду на Посуллі переважаючою технічною домішкою був шамот; черепок тут більш пористий та крихкий. На Сеймі як домішку використовували пісок, черепок щільніший та твердіший.

Багато з типів посуду, зустрінутого на Сулі, такі, як глечики, чашки з ручками, корчаги¹, не були зустрінуті при розкопках городищ на Сеймі. В свою чергу, на Сулі не спостерігається скільки-небудь широкого розповсюдження горщиків другого та третього типів — банкових та широкоплічих. Вище відзначалося вже про порівняльну рідкість знахідок на Ширяєвському городищі мисок. Це ж явище відмічає Й. І. Ляпушкін як спільну ознаку для всіх сейминських городищ.

В орнаментації горщиків на Сеймі значно частіше зустрічається мотив косої палички, в той час як на Посуллі переважаючими залишаються пальцюві натиски. В знайденому нами матеріалі Ширяєвського городища зовсім не було орнаментального прийому наколів з горошинами, такого звичайного для кераміки південніших районів.

Ряд інших ознак поглиблює відмінність культури Посейм'я та зближує її з городищами деснянської культури. До числа цих ознак належить, насамперед, сама будова та планування городищ.

Подібно до деснянських, городища на Сеймі розташовувалися, як правило, на захищених ярами мисах високого корінного берега над заплавою річки. Розміри їх, порівняно невеликі, зумовлені площею зайнятого ділянки. Скіфські ж городища розташовані звичайно останньою від основного русла, в верхів'ях ярів та річик. Займаючи значно більшу площину, вони сміливіше використовують рельєф місцевості. Нестача природних укріплень компенсується будовою потужних та довгих оборонних валів.

Основним типом жител на скіфських городищах, як встановлено розкопками, були землянки. На Ширяєвському городищі були відкриті залишки дерев'яного наземного житла з глинобитною підлогою та стовпами.

Той же тип жилих споруджень виявлений і М. В. Воєводським на городищах Десни. Слідів землянок тут знайдено не було, але в розрізах траншей простежувались залишки наземних жител у вигляді тонких прошарків глиняних підлог. На городищі Пісочний Рів були відкриті численні ями від стовпів, а в одному місці — частина загорілого дерев'яного стовпового будинку².

Рибальство, як видно, не мало скільки-небудь істотного значення в господарстві населення південної смуги Лісостепу. В усякому разі, слідів розвинутого рибальського промислу на скіфських городищах не спостерігається. На Сеймі ж та на Десні рибальство було досить розвинутим, що знайшло відображення в культурних залишках на городищах. Очевидно, схожою технікою рибальства і пояснюється велика подібність глиняних грузил, знайдених на Ширяєвському городищі та на городищі Десни.

Важливо відзначити також відсутність на Сеймі численних великих могильників скіфського типу. Рідкі окремі курганні насипи зустрічаються тут на високих відкритих місцях плато, але час та культура їх залишаються нез'ясованими. Розкопаний нами курган в заплаві Сейму виявився належним до часу бронзи.

Проте окремі поховання скіфського типу в цій смузі відомі. З них згадаємо курган с. Обмачів, Чернігівської обл., в якому було знайдено поховання з бронзовими наконечниками стріл та глиняний горщик³,

¹ В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952.

² М. В. Воєводський, Городища верхньої Десни, КСИІМК, вып. XXIV, М.—Л., 1949, стор. 67 і далі.

³ ОАК, 1902, стор. 122.

курган V ст. до н. е. біля с. Борозна, Чернігівської області¹, поховання VI—V ст. ст. до н. е. коло с. Долинське поблизу м. Сосниця. О. М. Мельниковська, що описала ці пам'ятки², вважає, що поховання ці насамперед можуть бути пов'язані з населенням сейминських городищ.

Культура сейминських пам'яток настільки своєрідна, що її навряд чи можна вважати однаковою з культурою скіфського часу Лісостепу. Тим менше даних припустити, що вона могла виникнути внаслідок пересування сюди населення з районів Поворсля в час не раніше IV ст. до н. е., як це вважає І. І. Ляпушкін. Скоріше носіями її є самостійне племінне угруповання, що склалося на місцевій основі в час не пізніше, можливо і раніше, кінця VI — початку V ст. до н. е. Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхновською культурою лісних городищ Десни.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

ГОРОДИЩЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА р. СЕЙМ

Резюме

В 1950 г. Путівльський отряд Сейминско-Деснянской экспедиции Института археологии АН УССР произвел раскопки на одном из городищ скіфского времени, находящемся близ сс. Ширяево и Новые Гончары.

Городище расположено на треугольном мысу высокого коренного берега Сейма и защищено с напольной стороны рвом и валом.

При раскопках выяснилось, что покатый склон восточного края площадки городища был искусственно досыпан при сооружении городища. Сверху насыпь была укреплена особой глинобитной площадкой, к которой с внутренней стороны примыкало, а частично и перекрывало ее, наземное столбовое жилище с глинобитным полом. На площадке были обнаружены большие кучи камней. Культурный слой, содержащий много золы, достигал 1,8 м толщины над уровнем пола.

Под насыпным слоем в погребенном черноземе была найдена керамика эпохи бронзы, указывающая на существование здесь поселения в доскифское время.

Скифская керамика из насыпного слоя по условиям стратиграфии может быть отнесена к наиболее раннему периоду. Время сооружения насыпи определяется находкой на поверхности глиняной площадки бронзового скіфского наконечника стрелы раннескифского типа.

На городище основной формой посуды были глиняные горшки трех устойчивых типов, из которых два (расширяющиеся у плеча и у венчика) составляют характерную особенность керамики Посеймья и имеют большое сходство с формами сосудов распространенной здесь позднее волынцевско-роменской культуры. Сосуды типа мисок встречаются редко.

Особый интерес представляет находка в одной из столбовых ям жилища двух железных серпов и рыболовного крючка.

Наличие серпов, каменных зернотерок, отпечатков зерен злаковых растений на днищах сосудов свидетельствует о большой роли земледелия. Состав костей домашних животных дает картину развитого пастушеского скотоводства с преобладающей ролью крупного рогатого скота и свиньи.

¹ Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС, вып. 1, стор. 33, 34.

² О. Н. Мельникова, Могильник у с. Долинское, Черниговской области, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950, стор. 70.

Богато представленная фауна диких животных свидетельствует о значении охотниччьего промысла. Большую роль играло также рыболовство. Импортные предметы представлены несколькими типами бусин. Встречены обломок бронзовой гривны, железные булавки, костяные проколки, обрезки рога олена.

Возникновение городищ на Сейме относится ко времени не позднее конца VI — начала V вв. до н. э.

По своей материальной культуре городища скифского времени на Сейме составляют как бы промежуточное звено между культурой скифского типа более южных районов Лесостепи (Посулье, Северский Донец) и юхновской культурой деснинских городищ.

Є. В. МАХНО

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. МАЛІ БУДКИ

Верхнє Посулля входить до території, на якій в скіфський час жили племена, що, згідно поглядів більшості радянських вчених, були прямыми предками придніпровських слов'ян¹.

Верхньосульська, так звана роменська, група пам'яток вивчена по-рівнюючи краще, ніж інші пам'ятки придніпровського Лівобережжя, завдяки розкопкам курганів біля сіл Аксютинці, Вовківці, Великі Будки, Басівка та інших, проведених Д. Я. Самоквасовим, С. А. Мазаракі, М. Ю. Бранденбургом, та роботам М. О. Макаренка на Басівському городищі. Проте вивчення цієї групи пам'яток все ще недостатнє.

Після Великої Вітчизняної війни на Верхньому Посуллі співробітниками Інституту археології АН УРСР були проведені археологічні розвідки (Ф. Б. Копилов²) та розкопки (В. А. Іллінська³).

В 1949 р. експедицією Інституту археології було розкопано два кургани на могильнику скіфського часу біля с. Малі Будки, Недригайлівського району, Сумської обл.⁴, на якому в 1906 р. М. О. Макаренко також розкопав чотири кургани.

Могильник знаходиться на відстані 1 км на північ від с. Малі Будки в урочищі Заводище, на високому, майже трикутному виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Сміла. Виступ розподілений ярком на дві частини: південну та північну; М. О. Макаренко в 1906 р. в південній групі, більшій до села, нарахував 20, а в північній — 22 кургани. Зараз в кожній групі залишилося лише по 12 курганів.

Кургани невеликі і дуже розорані, висота їх 0,3—1 м, діаметр — більше 10 м. Віддаль між ними 20—30 м. Кожна з груп має довжину близько 130 м і ширину 80 м, віддаль між обома групами становить 200—250 м (рис. 1).

Два кургани, розкопані експедицією, знаходилися в південній групі, в цій же групі М. О. Макаренко розкопав вже згадані чотири кургани⁵.

У двох курганах, розкопаних М. О. Макаренком, не було інвентаря,

¹ М. И. Артамонов, Венеды, невры, будины в славянском этногенезе, Вестник ЛГУ, № 2, 1946; П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 36—46.

² Ф. Б. Копилов, Посульська експедиція 1945—1946 рр., АП, т. I, К., 1949.

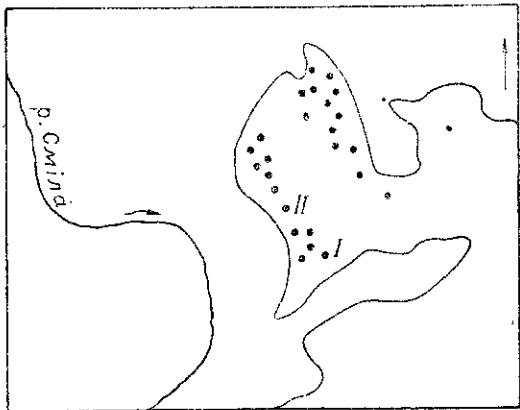
³ В. А. Іллінська, Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р., АП, т. II, К., 1949.

⁴ Склад експедиції: начальник експедиції Є. В. Махно, наукові співробітники Г. Д. Литвяк (Роменський музей), М. М. Семенчик, лаборант Ю. Ю. Палеолог.

⁵ Коротка публікація про ці роботи вміщена в його звіті про археологічні дослідження в Полтавській губернії; Див. Н. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях Полтавской губернии в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПБ, 1907, стор. 42—43.

в одному з них (II) виявлено кістяк доброго збереження, очевидно, старої жінки, а в другому (III) — яма була заповнена обпаленою глиною з домішкою вугілля без кісток. У двох курганах виявлено розкидані людські кістки та кілька наконечників стріл „звичайного скіфо-сарматського типу”¹.

Обидва кургани, розкопані експедицією, знаходилися в східній частині південної групи: курган I — крайній східний — мав насип висотою 0,3 м, діаметром 10,4 м, що складався з мішаного сіруватожовтого ґрунту, нижче якого був жовтий лес.

Слідів поховання в кургані не виявлено, а на глибині 0,30—0,45 м від вершини кургана виявлені сліди вогнищ у вигляді скулочень вугілля, що лежать місцями на обпалених до жовточервоного площах. Концентруються вони в західній, північній і особливо в центральній частині кургана.

В насипу кургана виявлено також 15 дрібненьких фрагментів ліпного посуду періоду бронзи, які потрапили сюди, мабуть, під час насипання кургана.

Рис. 1. Місце розташування курганного могильника біля с. Малі Будки; I-II — розкопані кургани.

Рештки поховань кургана II (насип якого було давно знесено) виявлені під час оранки поля за 60 м на захід від кургана I. Плугом було пошкоджено обпалений череп людини, що лежав серед купки обпаленої землі на глибині 0,2 м від сучасного рівня.

Після зняття орного шару навколо знахідки і зачистки площині радіусом 5 м виявилось, що череп лежав у верхній частині північно-західного кута чотирикутного дубового склепу шириною 1,3 м та довжиною 2,4 м, орієнтованого довшими сторонами на північний схід — південний захід.

Обвуглени рештки склепу дозволяють констатувати, що він був збудований з дубових плах товщиною, приблизно, 0,1 м та шириною 0,15 м, покладених одна на одну в кілька рядів, в деяких місцях підпертих зсередини невеликими стояками. Невідомо, яким чином плахи були скріплени і чи скріплялися вони взагалі по кутах. Можливо, що ними просто обкладалася викопана для поховання неглибока яма. Висота стінок склепу досягає 0,45 м.

Вугілля збереглося лише в деяких місцях, корпус склепу перетворився в сажеподібну пухку масу, місцями попсовану ховрахами. Внизу склеп настилу не мав, але був, очевидно, перекритий покладеними впоперек плахами шириною 0,08—0,1 м, як про це свідчать їх обвуглени рештки, виявлені під час розчистки заповнення склепу.

Вся північно-західна частина склепу була заповнена червоною крихкою спеченюю глиною, яка суцільною масою, товщиною близько 0,2—0,25 м, лежала на обпалених та перепалених людських кістках, головним чином кінцівках та лопатках, безладно складених в північно-західному куті склепу. Поверх цих кісток був зачеплений плугом під час оранки череп, який лежав тім'ям до середини склепу, а щелепами, що були зруйновані під час оранки, — до стінок. Серед кісток виявлено кілька фрагментів розбитої ліпної посудини, в тому числі і денця. Посудина

¹ Н. Макаренко, Згад. праця, стор. 42.

має шершаву, навіть горбкувату, поверхню коричневого кольору, тісто з домішкою шамоту.

Під шаром кісток товщиною 0,15—0,2 м лежали, один біля одного та один над одним, без певного порядку п'ять черепів, що належали осо-Бам різного віку та, можливо, різної статі.

Рис. 2. Ліпний посуд із склепу; 1 — з підлощеною поверхнею (інв. № 1723); 2 — з лощеною поверхнею (інв. № 1722).

Біля черепів денцем до середини склепу лежав невеликий кухлико-подібний глечик з лощеною поверхнею темносірого кольору. Глечик мав одну ручку, плоске дно, конусоподібне, звужене догори горло та відігнуті вінця (рис. 2, 2).

Крім глечика тут же було глиняне конічне пряслице (рис. 3, 1) та наконечник бронзової тригранної стрілки (рис. 3, 4).

Нижня частина черепів та деякі кістки, що лежали на їх рівні, не були обвуглені, а протрухлявали. Під цими черепами в лесовому ґрунті виявлено ще один череп та наконечник бронзової тригранної стрілки (рис. 3, 3), аналогічної до знайденої біля групи черепів.

Таким чином, в північно-західному куті склепу серед крихкої червоної печини, темного попелу, кісток, а також під ними виявлено сім черепів, п'ять з них (№ 2—6) в одній купі, один (№ 1) — над цією купою та один (№ 7) під нею.

В північно-східному куті під шаром червоної глини та сажі на глибині 0,2 м лежав ще один череп (№ 8), під яким був мініатюрний, майже банкоподібний ліпний горщик з невеличким зливом спереду (рис. 2, 1) та глиняне плоске пряслице (рис. 3, 2).

Горщик має темносіру поверхню із слідами лощіння.

На самому дні склепу в південно-західному куті без жодного інвентаря лежав ще один протрухлявільний череп (№ 9).

Отже, в склепі всього було поховано рештки дев'яти покійників, причому над групою черепів було розкладено сильний вогонь; тут же, крім голів, були складені і інші частини тіла покійників.

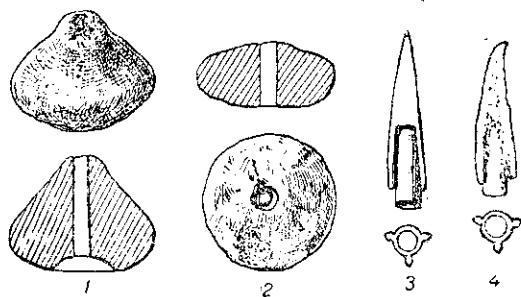

Рис. 3. Глиняні пряслиця та бронзові наконечники стріл із склепу: 1 — конічне пряслице (інв. № 1729); 2 — плоске пряслице (інв. № 1730); 3 — бронзовий наконечник стріли (інв. № 1728); 4 — обгорілий бронзовий наконечник стріли (інв. № 1727).

Один череп (№ 9) зовсім не був обпалений.

Під час розчистки склепу складалося враження, що склеп розділений стовпцями на дві нерівні частини — меншу (приблизно $\frac{1}{3}$), на дні якої виявлено череп № 9, та більшу — основну, в якій виявлені решта черепів та інші частини покійників (рис. 4).

Основним типом поховань скіфського часу на Посуллі є одиничні трупопокладення в ямах з дерев'яними склепами. Поширені також поховання в дерев'яних зрубах та в ямах з дерев'яним перекриттям. Трап-

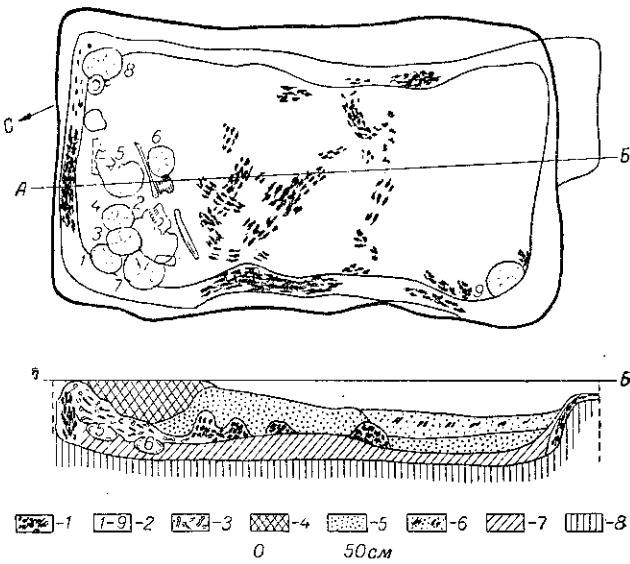

Рис. 4. План та розріз могильної ями і склепу: 1 — обуглене дерево; 2 — черепи; 3 — перегорілі кістки кінцівок; 4 — спечена крихка глина; 5 — темний попіл з перепаленою глиною; 6 — попіл з рештками вугілля; 7 — насипний лес; 8 — материк.

ляються поховання із спаленням, причому інколи спалюється дерев'яна конструкція, в якій знаходиться покійник. Іноді його спалювали в могильній ямі або на стороні і останки переносили в могильну яму¹.

Отже, поховання в кургані II належать до тих, при яких спалюється дерев'яна конструкція і при цьому обпалюються покійники, на яких вогонь діє безпосередньо; в нижній частині склепу вони залишаються необпаленими.

В роменській групі, як і на інших територіях, крім одиничних та парних, трапляються ще і колективні поховання, як наприклад, зруйноване поховання з Аксютинецького кургану II з урочища Солодке (розкопки Д. Я. Самоквасова), де було поховано сім чоловіків та чотири жінки. В Аксютинецькому кургані, розкопаному в 1905 р. С. А. Мазаракі, було поховано три покійники², але колективне поховання в кургані II біля с. Малі Будки, здається, є першим в роменській групі колективним похованням з елементами спалення.

Інвентар, виявлений в кургані, звичайний для Посулля. Невеличкі посудинки аналогічних форм трапляються і в інших похованнях. Глечик (рис. 2, 2) має аналогію, наприклад, з матеріалами кургану III с. Басівка (інв. № 17999 і 17978), з курганів XV та XI біля с. Попівка³.

¹ В. А. Іллінська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 185—186.

² М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 21.

³ Матеріали Київського історичного музею.

Посудина, зображенна на рис. 2, 1, має також аналогії в кургані III біля с. Попівка (інв. № 2221).

Наконечники стріл, аналогічні до виявлених в кургані з Малих Будок, відомі з курганів II біля с. Аксютинці та II біля с. Герасимівка (розкопки Д. Я. Самоквасова), з кургана I біля с. Волковці (розкопки С. А. Мазаракі), з кургана A III біля с. Басівка (розкопки М. Ю. Бранденбурга).

Такі ж наконечники стріл відомі з розкопок Н. І. Веселовського з кургана біля с. Огузи¹. Згідно класифікації, яка тепер прийнята, вони датуються V—IV ст. ст. до н. е.

Отже, розкопаний біля с. Малі Будки курган II може також датуватися V—IV ст. ст. до н. е.

Невеликі розміри курганів, бідний інвентар поховань, наявність великої кількості трупоспалень (три поховання із шести розкопаних) дають підставу сподіватися, що при дальших розкопках на курганныму могильнику біля с. Малі Будки можна буде знайти елементи зв'язку з наступною культурою — полями поховань корчеватського типу.

Е. В. МАХНО

КУРГАНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ОКОЛО с. МАЛЫЕ БУДКИ

Резюме

В 1949 г. в Верхнем Посулье, на могильнике скифского времени около с. Малые Будки (Недригайловского района, Сумской обл.), раскопано два кургана.

В одном из них обнаружен деревянный обгоревший склеп размером 1,3×2,4 м (ориентация СВ—ЮЗ) с захоронением девяти покойников, от которых в склепе обнаружены черепа, кости рук и ног. Инвентарь состоял из двух лепных сосудиков, двух глиняных пряслиц и двух бронзовых наконечников стрел, датируемых V—IV вв. до н. э.

¹ Paul Rau, Die Gräber der früher Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, 1929, табл. IX, стор. 97.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

КУРГАНИ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ р. ТЯСМИН

Внаслідок успішного дослідження поселень передскіфського часу (VIII—VII ст. ст. до н. е.) на території Середнього Придніпров'я, проведеного в останні роки, було зібрано багато цікавого матеріалу, який характеризує певний історичний етап розвитку населення Лісостепу. Але для всеобщого з'ясування соціально-економічного життя населення та питань його етнічного походження матеріалів тільки місце поселення недостатньо, і велике значення в цьому відношенні має матеріал одночасних їм поховань, на жаль, досі мало вивчених.

Вже О. А. Спицин¹, зважаючи на важливість значення пам'яток кінця епохи міді — бронзи для вивчення місцевих основ походження культури скіфського часу, спробував виділити групу перехідних курганів. Але, взявши за основу датування спорудження і обряд поховання, він недостатньо приділив уваги їх інвентарю. Це привело до того, що в одну групу потрапили кургани не тільки перехідні, але й усіх періодів скіфського часу, які мали в обряді загальні ознаки з похованнями бронзи.

Порівняння даних, одержаних на городищах передскіфського часу, відкритих на території басейну р. Тясмин, з матеріалами численних курганів, розкопаних тут ще в дореволюційний час, дозволили по-новому підійти до датування багатьох з них і виділити з числа курганів кілька одночасних поселенням передскіфського часу.

Наявність обряду трупоспалення в більшості виділених нами поховань передскіфського часу робить їх особливо цікавими, бо цей обряд, пануючий в культурі полів поховань, привертає серйозну увагу дослідників, які займаються питанням слов'янського етногенезу.

В цій статті подано аналіз ряду поховань передскіфського часу, які через недостатню або цілковиту відсутність публікацій їх інвентаря не зовсім правильно датувались або взагалі залишались поза увагою дослідників, а саме: поховання кургана 185 біля м. Сміли, ряд курганів Оситняжського могильника та курган 52 з могильника біля с. Гуляй-Городок (кол. Гуляй-Город).

Курган 185. Особливий інтерес являє курган 185 могильника Д біля р. Тенетинка². Могильник розташований в лісі, ліворуч від шляху з м. Сміли до с. Михайлівки (кол. Пруси), складається близько з 30 курганів, які здебільшого належать до скіфського часу (кургани 183, 198 датуються V ст. до н. е.).

¹ А. Спицын, Курганы скіфов-пахарей, ИАК, вып. 65, П., 1918, стор. 88—99.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПБ, 1894, стор. 87.

В насипу кургана (висота 2,75 м) виявлено обпалена земля, вугілля, рештки обпалених людських кісток.

Під насипом на ґрунті або трохи вище ґрунту значний простір був зайнятий похованнями з трупоспаленням. Обпалені кістки дорослих і дітей були складені в посудини або знаходились навколо них. Іноді малі посудини з кістками були накриті зверху великими посудинами, перевернутими догори дном. Всього відкрито до 20 посудин великих та малих розмірів, між ними знайдено срібний дитячий браслет, що розпався.

О. О. Бобринський, який досліджував цей курган, відмічає, що „великі урни, погано випалені, наділені недбало виробленим обідком, цілком подібні до глиняних посудин, які зустрічаються в скіфських могильниках біля Гуляй-Города”¹ і посилається на рисунки деяких з них². Ці рисунки зображують посудини типу банки з гладким валиковим пояском на плічках або з валиком, обробленим пальцями поглибленими на плічках та рядом проколів під вінцями, тобто добре відомі на поселеннях передскіфського часу (кінця IX—VII ст. ст. до н. е.).

У колекціях Київського історичного музею збереглись (хоч більшість і в уламках) дев'ять посудин з 20 знайдених О. О. Бобринським в кургані 185: одна велика неорнаментована посудина типу банки³ (рис. 1, 8). Виробка грубувата, поверхня нелощеня, шершава, жовтосірого кольору. Висота 16,5 см.

Чотири малі посудини висотою 4,4—7,5 см витягнутої горщикоподібної та банкоподібної форми, з відігнутими вінцями; поверхня нелощеня, бурого кольору (рис. 1, 4, 6, 7, 9).

Невелика посудина (висота 8,6 см) горщикоподібної форми, звужена до дна, з відігнутими вінцями та з плоским дном, старанної обробки, з лощеною поверхнею яснобурого кольору і з орнаментом у вигляді пояса з косих наколів та рисок, що нанесені дрібним зубчастим штампом (рис. 1, 2).

Мала круглотіла посудина (рис. 1, 3) з трохи звуженим до гори горлом орнаментована недбало наколами та різьбленими поясками (висота 6,7 см).

Посудина типу круглотільних (висота 6,8 см) з трохи сплющеним дном, з навскіс поставленими прямими вінцями, нелощеня жовтуватого кольору, орнаментована заштрихованими кутами, що спускаються з плічків (рис. 1, 1).

Круглотіла посудина з прямою високою шийкою (висота 10,2 см) з закрайкою, яка відділяє шийку від округлого плічка. В середині дна є кругла ямка (рис. 1, 5).

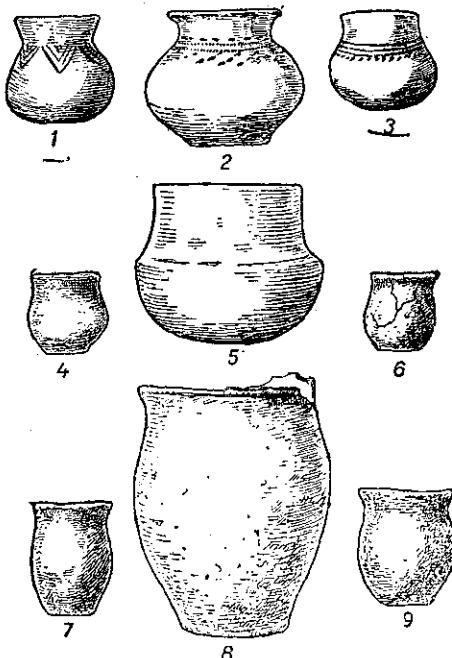

Рис. 1. Посудини з кургана 185 могильника Д на р. Тенетинка. Рис. 8 — $\frac{1}{6}$ н. в., всі остальні — $\frac{1}{4}$ н. в.

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПБ, 1894, стор. 91.

² Там же, табл. III, рис. 2 і 16.

³ Там же, табл. VI, рис. 6.

П. Д. Ліберов відносить поховання кургана 185 до середини, навіть до пізньоскіфського часу¹, наводячи цей курган як приклад безпосереднього зв'язку культури скіфського часу з культурою полів поховань. Але уважний аналіз інвентаря цього кургана дозволяє зробити інші висновки.

Головним аргументом для пізнього датування цього кургана П. Д. Ліберовим вважає, по-перше, відсутність черпаків, які, в його уявленні, майже обов'язкові у похованнях ранньоскіфського часу; по-друге, він знаходить спільні форми між посудинами кургана 185 та посудинами Корчоватського та Зарубинецького могильників. Але серед описаних вище посудин кургана 185 немає таких форм, які можна було б співставити безпосередньо з посудинами полів поховань.

Посудина (рис. 1, 1), яку П. Д. Ліберов наводить для порівняння з посудинами післяскіфського часу, не характерна для могильників зарубинецько-корчоватського типу. Крім того, типовий для епохи бронзи орнамент цієї посудини у вигляді заштрихованих трикутників, які спускаються з плічків, ніяк не можна віднести до пізньоскіфського, а тим більше до часу полів поховань. Прикраси „у вигляді скобок та сосків на плічках і брюшках“² зовсім не зустрічаються в кургані 185.

Малі посудинки типу кургана 185 (рис. 1, 4, 6, 7, 9) добре відомі на селищах білогрудівського типу³, але самі по собі не можуть бути датуючою ознакою, тому що зустрічаються і пізніше, хоч і значно рідше.

Аналогічну посудину горщикоподібної форми, в сполученні з штампованим дрібнозубчастим орнаментом, а також з орнаментом, зробленим наколами, ми знаходимо на селищах VIII—VII ст. ст. до н. е.⁴, але вони не відомі в полях поховання.

Форма круглотілих посудин („кубків“) кургана 185 є більш ранньою порівнюючи з круглотілими посудинами скіфського часу. Ця форма веде своє походження від епохи бронзи і з початку залізного віку поширюється в Лісостепу Придніпров'я.

Відсутність же черпаків „скіфського типу“ в складі кераміки поховань кургана 185 не дивна, бо в переході від бронзи до заліза час (час городищ чорноліського типу) на Тясмині вони майже не зустрічаються. Але і в ранньоскіфський час наявність їх в кожному з поховань не була обов'язковою.

Таким чином, увесь комплекс кераміки кургана 185 аналогічний кераміці городищ біля Залевок та Чорного лісу і тому ці поховання належать до VIII, можливо, кінця IX — початку VII ст. ст. до н. е., але аж ніяк не до часу переходу від скіфського до полів поховань.

Єдиним металевим предметом з поховання кургана 185 є літячий срібний браслет (розлався). Поява срібла не може бути ознакою для підвищення дати кургана 185, тому що знахідки виробів з срібла були відомі ще з часів епохи бронзи.

Кургани біля с. Оситняжка. Обряд трупоспалення зустрічається в ряді курганів могильника біля с. Оситняжки, на захід від р. Тясмин⁵. Могильник розташований за 2,5 км на південний схід від села,

¹ П. Д. Ліберов, Скифские курганы Киевщины, КСИИМК, вып. XXX, М., 1949, стор. 98; К вопросу о связях культуры полей погребения с культурой скіфского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950, стор. 78—79.

² Там же, стор. 82.

³ Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925, К., 1926, стор. 80; О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, табл. II, рис. 1—5, 7, 9, 10, стор. 177.

⁴ О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської обл., Археологія, т. VII, К., 1952, табл. V, 6, 8; Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, К., 1952, табл. II, стор. 51.

⁵ В. В. Хвойко, Раскопки курганов у с. Оситняжки, Чигиринского уезда, Київської губернії, АЛЮР, № 1—2, 1904, стор. 7—12.

на височині, обмеженій з південного сходу глибоким яром. Він складався приблизно з 50 курганів, серед яких один досягає 8 м висоти, три-чотири кургани — до 2 м, а всі інші — незначної висоти (до 1 м) або були цілком розорані.

В. В. Хвойко дослідив тут 13 курганів, згодом М. Ю. Бранденбург розкопав ще два¹.

Короткий, а іноді недостатньо переконливий опис розкопок цих курганів, який видав В. В. Хвойко, недосить зрозумілій, а тому не завжди можна цілком упевнено поєднувати інвентар з тим чи іншим похованням за нумерацією В. В. Хвойко. Проте загальне враження, яке справляє цей могильник з похованнями від перехідного часу до IV—III ст. ст. до н. е.; робить його особливо інтересним. Частина інвентаря цього могильника, яка збереглася у Київському історичному музеї, дає досить підстав віднести кургани 3, 5, 8, 10 до перехідного часу. Вони мають вже поруч з ознаками часу бронзи ознаки скіфського часу, які являють ніби з'єднуючу ланку між часом бронзи та скіфським.

У древніших курганах цього могильника, за спостереженнями В. В. Хвойко, був своєрідний обряд поховання: безпосередньо під тонким шаром чорнозему виявлені куски печини, які вкривали заглиблени (глибина 0,35—0,7 м) в ґрунт та обпалені площацки, де знаходилися поховання. В. В. Хвойко вказує, що в кургані 8 навколо обпаленої площацки збереглись рештки обпалених стін, а на грудках глини, які вкривали площацку, — відбитки лози та жердин.

Спалювання покійників проводилось, як припускає В. В. Хвойко, на місці, одночасно з спалюванням похоронної споруди.

Розглянемо докладно кожний з цих курганів.

Курган 3 має ледве помітний насип. На глибині 0,35 м виявлена яма довжиною 5 м та ширину 3 м (глибина її не відмічена). Яма засипана грудками дуже перепаленої глини. На обпаленому дні коло південно-західної стіни стояло в кутках по одній посудині, поруч з якими лежали перепалені кістки двох кістяків. Коло південно-східної стіни ями знайдена ще одна посудина у вигляді глечика, біля якої знаходились перепалені кістки третього покійника.

В кургані 5 знайдено дві посудини і черпак. Серед них лежали перепалені людські кістки. Подібна картина спостерігалася і в кургані 10, де на обпаленій площацці людські кістки лежали серед двох посудин у вигляді глеків та трьох перевернутих догори дном мисок.

В кургані 8 на обпаленій площиці лежали поруч в скорченому положенні два перепалені кістяки, а навколо них — уламки десяти посудин, серед яких були й черпаки.

Способ трупоспалення, описаний В. В. Хвойком², викликає заперечення; імовірніше припустити, що спалювалася якась дерев'яна споруда над похованнями. В похованнях VI—V ст. ст. до н. е. на Тясмині та на Росі такий похоронний звичай був досить розповсюджений.

Збереглась лише частина посуду з оситняжських курганів, але комплекс їх можна відновити з допомогою докладних описів, які є в інвентарних книгах Київського історичного музею.

В комплекс входили посудини банкоподібної та тюльпаноподібної форми, черпаки, миски та круглодонні посудини.

Банкоподібної форми посудина (інв. № 17994) з кургана 10, має витягнуті пропорції тулуба (рис. 2, 6) з ледве опуклим профілем стінки та відгнутими вінцями; під краєм розміщується поясок проколів, а на плічках — валик, розчленований пальцювими ямками (висота 21,5 см). Ця посу-

¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, 1888—1902, СПБ, 1908, стор. 138, кургани 222 та 223.

² В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 34.

дина цілком аналогічна посудинам, розповсюдженим на городищах та селищах, датованих VIII—VII ст. ст. до н. е. Такої ж форми дві посудини знайдено в кургані 8. Одна з них (інв. № 18039) висотою 19 см, з згладженою, жовтого кольору поверхнею, оздоблена гладким валиковим пояском на плічках (залишилась лише частина посудини, рис. 2, 3). Друга — з проколами під краєм вінець, або без валикового пояска

(інв. № 17991). Банкоподібна посудина меншого розміру (висота 12 см) знайдена в кургані 5. По інвентарному опису (інв. № 17989) хвилястий валик з проколами був розташований під краями вінця.

До іншого варіанту банкоподібних посудин належить посудина з кургана 3 (рис. 2, 5) з розширенням у верхній частині тулуба і з відігнутими вінцями. Поверхня всіх посудин жовтувато-або жовтосіра, без лощіння.

З мисок збереглась лише одна, з кургана 10. Це глибока миска, конічної форми, з трохи опуклою стінкою та з плоским дном; край зрізано прямо, без загину. Поверхня рожевого кольору, шорстка (рис. 2, 1, інв. № 17996). Аналогічні миски, але кращого виробу зустрічаються на городищах біля с. Залевки, Суботів, датованих

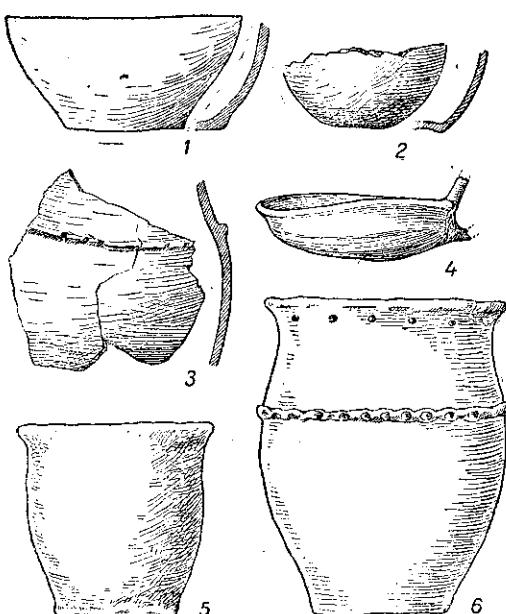

Рис. 2. Посудини з Оситняжських курганів. 1/4 н. в.

VIII—VII ст. ст. до н. е., проте подібні миски є і на селищі Тарасова Гора (VII—VI ст. ст. до н. е.).

В кургані 8 знайдено уламок нижньої частини круглотілої посудини з поглибленнями у центрі дна, грубуватої виробки (рис. 2, 2, інв. № 17992); поверхня шершава, рожевого кольору. Формою посудина подібна до посудини з кургана 185 (рис. 1, 5), але поверхня її, на відміну від поверхні оситняжської посудини, трохи лощена.

До складу кераміки оситняжських поховань входили і черпаки (в курганах 5 і 8) — форма, характерна вже для ранньоскіфського часу. Черпак з кургана 5 (інв. № 7080) являє плоску, широко відкриту, не-дбало зроблену мисочку з округлим денцем, посередині якого є невелика вм'ятинка. Поверхня черпака злегка залощена, бура, майже чорна. Від високої ручки залишились лише уламки (рис. 2, 4). Черпак з кургана 8 не зберігся. Судячи з інвентарного опису (№ 17993), він був подібний до попереднього, мав високу ручку з відростком і плоску чашечку (висота 4, діаметр отвору 12, висота з ручкою 10,5 см).

Таким чином, керамічний комплекс оситняжських курганів з трупоспаленням являє характерне сполучення ознак періоду бронзи (валик на тулубі посудини, форма мисок) з ознаками ранньоскіфського часу на Тясмині (валик по краю вінця, черпаки). Необхідно відзначити, що така типова для ранньоскіфського часу риса, як різний орнамент на круглодонних посудинах і черпаках, в цей час ще відсутня. Особливостями обряду трупоспалення та подібностю кераміки розглянуті вище оситняжські кургани близькі до поховань кургана 185 могильника на р. Тенетинка.

Курган 52. Своєрідні форми похоронної споруди і обряду виявлені в цьому кургані могильника перехідної групи біля с. Гуляй-Городок (кол. Гуляй-Город), Смілянського району, на правому березі р. Тясмин¹. Могильник складався приблизно з 400 курганів, більшість яких майже цілком розорана. Кургани належать переважно до скіфського часу, деякі — відносяться до кінця епохи бронзи.

Насип кургана 52 висотою до 1,8 м прикривав велику ґрунтову квадратну могильну яму з стороною до 7 і глибиною до 2,3 м. Яма була покрита дерев'яним накатом, стіни обкладені товстим шаром дерева. На дні, в середній частині ями, прокопані чотири паралельні канавки і в кожну з них покладено по одному покійнику головою на захід. В головах у кожного з них стояли по дві-три посудини. Серед уламків посудин знайдена невеличка спіралеподібна бронзова бляшка (рис. 3, 5). Без-

Рис. 3. Посудини з кургана 52 біля Гуляй-Города.

посередньо над цими похованнями лежав дерев'яний накат, який спирався, мабуть, на дерев'яні стіни. Над ним, другим ярусом, були покладені три покійники головами на північ. В головах у кожного з них знайдені уламки посудини. Відстань між накатом, що прикриває яму, та верхнім ярусом поховань — 1,4 м.

Такі колективні поховання, розташовані ярусами, подібні ярусним похованням в насипу епохи бронзи, і не властиві для скіфського часу.

Про раннє датування всіх поховань кургана 52 свідчить аналіз знайденого біля них посуду. О. О. Бобринський відзначає „дуже великі урни, цебрики, чарочки, горщики з ручками та без них“². Всі ці посудини знайдені в уламках, але встановлено, що „форма їх — некрасива, узори досить прості з рисочок та крапок, обробка дуже груба“.

Всього біля поховань знайдено до десяти посудин, чотири з них описані О. О. Бобринським³. Одна посудина має низько поставлені округлі плічка і досить високу циліндричну шийку, з широко відігнутими вінцями (висота 28 см). Посудина орнаментована трьома поясами (під вінцями, над і на перегині плічка), складеними з різноманітних комбінацій штампованих кружків ромбів та рисок, з слідами білої інкрустації (рис. 3, 1)⁴.

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПБ, 1887, стор. 109.

² Там же, стор. 111—112.

³ Там же, табл. III, рис. 5, 7, 16, 17.

⁴ За розмірами, вказаними в інвентарному описі каталога Київського історичного музею за № 22414 (висота 28, діаметр тулуба 35, діаметр вінець 23 см), ця посудина має значно ширіші пропорції тулуба й вінець, ніж на таблиці Бобринського. На нашій таблиці посудина реконструйована за інвентарним описом.

У Київському історичному музеї зберігаються уламки цієї посудини. Тісто грубе, слабо випалене, рожево-сірувату поверхню без лощіння. Подібний посуд зустрічаємо на поселеннях чорноліського типу; вживання в орнаменті інкрустації відоме вже з білогрудівського часу.

Досить близьку аналогію за обробкою, формою та технікою орнаменту знаходимо на селищі Тарасова Гора (VII—VI ст. ст. до н. е.). Крім того, можна порівняти орнамент цієї посудини з орнаментом, добре

відомим у Молдавії, який відноситься до часу, в усякому разі, не пізніше VII ст. до н. е.¹

Друга посудина являє собою середнього розміру (висота близько 12 см) грубий банкоподібний глечик з ручкою, відтягнутою від краю (рис. 3, 4). Такі форми зовсім не перечать тому, щоб віднести і цю посудину до передскіфського часу. Аналогічна посудина,

Рис. 4. Деталь орнаменту посудини з кургана 52. $1\frac{1}{2}$ н. в.

наприклад, була знайдена на Суботівському городищі² (IX—VII ст. ст. до н. е.).

Третя посудина³ безсумнівно може бути віднесена до групи тих банкоподібних посудин передскіфського часу, для яких характерні проколи під вінцями та розчленований пальцями поглибленими валик на тулубі, тобто до звичайних для тясминських городищ та селищ посудин як переходного, так і ранньоскіфського часу (VII—VI ст. ст. до н. е.).

Ще одна подібна посудина чорноліського типу з кургана 52 знаходиться в інвентарному каталозі Київського історичного музею за № 22 398. Вона оздоблена в верхній частині тулуба „рельєфною смugoю з нігтевим орнаментом“. Висота її 20,5 см (рис. 3, 2).

Деякий сумнів викликає рис. 17 на табл. III з книги Бобринського. Тут зображена округла і досить сильно профільована посудина типу горщика з високою шийкою (рис. 3, 3), з якимось наліпом майже під відгином вінець. Можна було б припустити, що це звичайний для кераміки полів поховань „луноподібний підвіс“, на який звернув особливу увагу П. Д. Ліберов⁴, або псевдоручка. Проте маловірно, щоб до добре формованих та лощених ранньослов'янських посудин могла належати посудина грубої виробки, яка саме характеризує весь комплекс посудин з кургана 52. Форма наліпа посудин полів поховань модельована дуже чітко і завжди розташована на плічковій частині. Крім того, сама форма посудини, її профіль та закраїна біля дна неможлива для вказаного типу посудин часу полів поховань.

Таким чином, віднести цю посудину до пізнього часу неможливо. Разом з тим досить близькі аналогії до неї зустрічаємо на Суботівському та Чорноліському городищах (рис. 2).

У фондах Київського історичного музею зберігались до Великої Вітчизняної війни деякі посудини з курганів Гуляй-Городського могильника із зібрання Бобринського, від яких залишились лише уламки, без номерів курганів, в яких вони знайдені, але цілком можна припустити, що деякі

¹ Матеріал Г. Д. Смирнова з розкопок 1946 р. в с. М. Сахарна.

² Матеріал О. І. Тереножкіна з розкопок 1951 р.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ мелкоточечного Смела, т. I, табл. III, рис. 16.

⁴ П. Д. Ліберов, Скифские курганы Киевщины, КСИИМК, вып. XXX, М., 1949, стор. 98; К вопросу о связях культуры полей погребения с культурой скіфского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950, стор. 82.

з них належать похованню кургана 52. Ці посудини за формою (тюльпано- або банкоподібні) та орнаментом (гладкий валиковий поясок на тулубі з замкненими¹ та розведенними кінцями та з проколами під краєм вінець)² цілком аналогічні посудинам білогрудівського та чорноліського типу.

Бронзова спіралеподібна бляшка, знайдена біля покійників нижнього ярусу кургана 52 (рис. 3, 5), нагадує спіралеподібні підвіски, розповсюджені в Лісостепу в кінці епохи бронзи.

Все сказане дозволяє розглядати весь комплекс посудин, знайдених в кургані 52, як відносно одночасний і датувати його передскіфським часом — VIII—VII ст. ст. до н. е., можливо, кінцем IX—VII ст. ст. до н. е.

Таким чином, розглянута група курганів, яка віднесена нами до передскіфського часу, містила в собі, в основному, колективні поховання (від двох до двадцяти) з трупоспаленням та трупопокладенням.

Трупоспалення, як свідчить обпалений ґрунт в могилах, зроблено на місці (на рівні горизонту, в мілких ґрутових ямах або на заглиблених у ґрунт площах).

Перепалені людські кістки складалися в посудини або купками біля них. Іноді спалювали якусь дерев'яну споруду над похованням, що приводило до спалювання також і трупів.

В кургані 52 колективні поховання з трупопокладенням відкриті в глибокій ґрутовій ямі з рештками дерев'яної споруди.

Випадки колективних поховань передскіфського часу з трупопокладенням, серед яких зустрічаємо і ґрутові „ярусні“ поховання, відомі і на інших територіях Лісостепу, наприклад, поховання могильника біля с. Луки-Врублівецької на Дністрі³. Тут виявлено застосування обрядів трупопокладення та трупоспалення. Але ці поховання різко відрізняються від Придніпровських як поховальним обрядом, так і спорудами (використання каменю).

Кілька могильників з трупоспаленнями VIII—VII ст. ст. до н. е. стали відомими в лісостеповому Придніпров'ї завдяки бронзовим „браслетам“, знайденим в похованнях. Ці „браслети“ подібні до відбитків з суботівських ливарних формочок⁴.

До передскіфського часу можна віднести і одиничні поховання з трупопокладенням та трупоспаленням у неглибоких могильних ямах під невисоким насипом, наприклад, в кургані 55 біля с. Бобриця, Канівського району, яке супроводжувалось посудом баночного типу з проколами під краєм вінець, черпаком з високою ручкою та з бронзовим кільцем⁵.

¹ N. Makarenko, La civilisation des Scythes et Hallstatt, ESA, V, стор. 25, 26, рис. 4, інв. № 22396.

² Аналогії див.: „Корочки“ Спиціна, 5—323, лист 80, інв. № 22408; № 22395 інвентарного опису Київського історичного музею.

³ І. Г. Шовкопляс, Курганий могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, К., 1952, стор. 5; І. Г. Шовкопляс, Е. В. Максимов, Дослідження курганиного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 89.

⁴ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмин, КСИИМК, вып. XLIII, М.—Л., 1952, стор. 90.

⁵ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, СПБ, 1901, стор. 125.

Рис. 5. Уламок посудини з Суботівського городища. Н. в.

Можливо, до цього ж або ще ранішого часу належить поховання в обпаленому зрубі біля с. Гамарня¹.

Отже, можна відзначити, по-перше, різноманітність форм похоронного обряду та похоронних споруджень передскіфського часу, що свідчить про те, що лише ці ознаки, без аналізу їх інвентарів, не можуть визначити час та етнічну приналежність поховань. По-друге, трупоспалення в передскіфський час займає досить значне місце в похоронному обряді племен лісостепового Правобережжя.

Обряд трупоспалення був добре відомий на всьому лісостеповому Придніпров'ї ще з самого початку епохи міді—бронзи.

До початку епохи бронзи (або пізньотрипільського часу) відносяться великі безкурганні могильники з трупоспаленням, відкриті в останні роки на піщаних дюнах лівого берега Дніпра, поблизу Києва (Софіївка, Чернин, Червоний Хутір), де в кожному з поховань знайдені посудини з перепаленими людськими кістками або купки таких кісток, покладених біля посуду.

Відомі поховання з трупоспаленням того ж, приблизно, може й пізнішого часу, на могильниках біля с. Колодистого², в якому обряд трупоспалення сполучався з трупопокладенням. Подібне ювище спостерігаємо і в кургані, що знаходився між селами Верем'я та Стретівка³.

Трупоспалення в ямах овальної форми, які відносяться до епохи середньої бронзи, відомі в могильнику біля с. Народичі, Коростенського району⁴. Рештки могильника з трупоспаленням в урнах кінця епохи бронзи відкриті В. М. Даниленком на піскуватих погорбованнях берегів Дніпра, біля с. Бобриця⁵.

Таким чином, трупоспалення з складанням праху в посудині та біля них, будучи основним обрядом в культурі полів поховань, мало широке розповсюдження на території лісостепової України (головним чином на Правобережжі) від початку епохи бронзи, добре відоме в передскіфський час і в зміненому вигляді зустрічається в скіфський час. Проте поки що не виявлено наявності цього обряду на території причорноморських та приазовських степів.

Досліджуючи ряд поховань з трупоспаленням, В. В. Хвойко в свій час звернув увагу на древність цього обряду на Середньому Придніпров'ї і вважав, що такі поховання належать місцевому населенню, яке жило тут давно і належало до предків слов'ян⁶.

Припущення В. В. Хвойка підтверджують роботи радянських дослідників⁷. Обряду трупоспалення скіфського часу надається особливе значення як одному з основних показників безпосереднього зв'язку культури полів поховань з культурою скіфського та передскіфського часу.

Таким чином, обряд трупоспалення на території лісостепового Придніпров'я є місцевим; басейн р. Тясмин цілком можна вважати право-бережною, південною межею його розповсюдження.

Можливо, що незначна глибина більшості поховань з трупоспаленням та трупопокладенням, часто розташованих на рівні горизонту і, звичайно,

¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, М., 1890, стор. 8, 9.

² А. А. Спицин, Раскопки близ с. Колодистого Киевской губернии, ИАК, вып. 12, СПБ, 1904, стор. 122—125.

³ Могили між Верем'ям і Стретівкою, Матеріали до Українсько-Руської етнології, т. III, Львів, 1900; стор. 1—3.

⁴ І. Ф. Левицький, Стация в ур. Піщаному біля Народич, Антропологія, IV. К., 1931, стор. 231—232.

⁵ Матеріал розвідки 1950 р. експедиції „Великий Київ“.

⁶ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 97; Раскопки курганов у с. Оситняжки, Чигиринского уезда, Киевской губ., АЛЮР, 1904, № 1—2, стор. 11—12.

⁷ М. И. Артамонов, Происхождение славян, Л., 1950, стор. 25; П. Д. Лисаров, К вопросу о связях культуры полей погребения с культурой скіфского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV.

під невеличкими насипами, сприяли їх знищенню. Інакше важко пояснити впадаючу в очі невідповідність між такою малою кількістю відомих на Тясмині і взагалі на лісостеповому Правобережжі поховань передскіфського часу та кількістю одночасних їм городищ та селищ, виявлених дослідниками тільки за останні роки.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

КУРГАНЫ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В БАССЕЙНЕ р. ТЯСМИН

Резюме

Аналіз матеріала міст поселень предскіфського времени, исследованих за последние годы на территории бассейна р. Тясмин, позволил выделить из числа известных здесь курганов ряд таких, погребения которых одновременны этим местам поселений: курган 185 могильника Д у р. Тенетинки, ряд курганов Оситняжского могильника и курган 52 могильника у с. Гуляй-Городок, Смелянского района, Киевской обл.

Эти погребения из-за недостаточной и даже в некоторых случаях и полной неопубликованности их инвентаря не совсем правильно понимались или же вовсе оставались вне внимания исследователей.

Курган 185 содержал в себе коллективные погребения с трупосожжением. До 20 сосудов были наполнены жженными человеческими костями, лежавшими так же кучками и возле сосудов. Среди обломков сосудов найден серебряный, распавшийся детский браслет.

Погребения с трупосожжениями содержали и Оситняжские курганы 3, 5, 8, 10. Сожженные кости двух-трех погребенных лежали возле сосудов на обожженных, углубленных в грунт площадках или в неглубоких ямах с сожженою деревянной конструкцией. В кургане 8 два обожженных костяка лежали в скорченном положении рядом. Возле них обнаружено до 10 сосудов.

В кургане 52, в глубокой могильной яме с деревянной конструкцией, открыто коллективное погребение с трупоположением. На дне ямы в специальных канавках лежали четыре костяка в вытянутом положении. Над ними, на деревянной крыше в противоположном направлении, лежали три костяка. Погребения сопровождались сосудами и бронзовой спиралевидной привеской.

Форма и орнамент сосудов, сопровождавших все эти погребения с трупосожжением и трупоположением,— банки с валиковым пояском на плечиках сосудов и с проколами под краем венчика, миски и круглоторые сосуды древних типов — вполне аналогичны керамике тясминских городищ и селищ VIII—VII вв. до н. э. Наряду с этими, имеются признаки, сближающие некоторые из погребений (например, оситняжские) с уже раннескифским временем (черпаки, валик под краем венчика у баночных сосудов).

Трупосожжение с помещением праха в сосуды или возле них, будучи основным обрядом в культуре полей погребений, имело широкое распространение, наряду с трупоположением, на территории лесостепной Украины еще от эпохи бронзы: оно хорошо известно на всем Приднепровье в предскіфское время и в несколько измененном виде встречается и в скіфское время.

Этот обряд на территории лесостепного Приднепровья является местным; бассейн р. Тясмин можно считать правобережной южной границей его распространения.

О. Г. ШАПОШНІКОВА

ПАМ'ЯТКИ НЕОЛІТУ ТА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В РАЙОНІ КІЄВА

Територія Середнього Придніпров'я дуже багата на археологічні пам'ятки, які свідчать про заселення її людиною, починаючи від епохи палеоліту. В зв'язку з цим вона ще в минулому столітті привернула до себе увагу багатьох археологів. Тут проводили розкопки В. В. Хвойко, М. Ф. Біляшевський, О. А. Спицін та інші, але їх дослідження не були систематичними і тому не могли дати повної картини культурно-історичного розвитку населення цієї області. За радянської влади тут були проведені значні роботи. В 1947 р. Інститутом археології АН УРСР для дослідження цієї місцевості була організована спеціальна постійна експедиція „Великий Київ“, керована дійсним членом АН УРСР П. П. Єфіменком.

Завданням експедиції було планомірне і систематичне дослідження всіх археологічних пам'яток Середнього Придніпров'я.

Внаслідок багаторічної роботи експедицією відкрито і досліджено багато археологічних пам'яток, які дають можливість по-новому висвітлити деякі питання історії населення цієї території.

Протягом 1947—1950 рр. експедицією обслідувана значна територія, що охоплювала правий берег Дніпра від гирла р. Ірпінь до гирла р. Стугна (в межах трикутника, утвореного цими річками); лівий берег Дніпра від с. Ошитки, Вишнедубечанського району, до с. Кийлова, Бориспільського району; прибережну смугу берегів Десни до м. Остер, Чернігівської обл.

На зазначеній території експедицією були виявлені і досліджені пам'ятки різного часу. Найдревніші з них відносяться до епохи неоліту.

На одній стоянці (біля Микольської Слобідки під Києвом) під час розкопок були виявлені культурні шари, на інших же зібрано тільки підйомний матеріал.

Стоянки епохи неоліту

Микольська Слобідка. Ще наприкінці минулого століття Кібальчичем, а потім і М. Ф. Біляшевським були обслідувані обидва береги Дніпра від с. Старосілля до с. Келеберда на лівому березі і від Вишгорода до с. Зарубинці на правому. В результаті обслідування була виявлена і досліджена велика кількість пам'яток. Так, наприклад, М. Ф. Біляшевський поряд з іншими пунктами відкрив неолітичну стоянку поблизу

оз. Святище¹ на надзаплавній терасі, на південь від Микольської Слобідки.

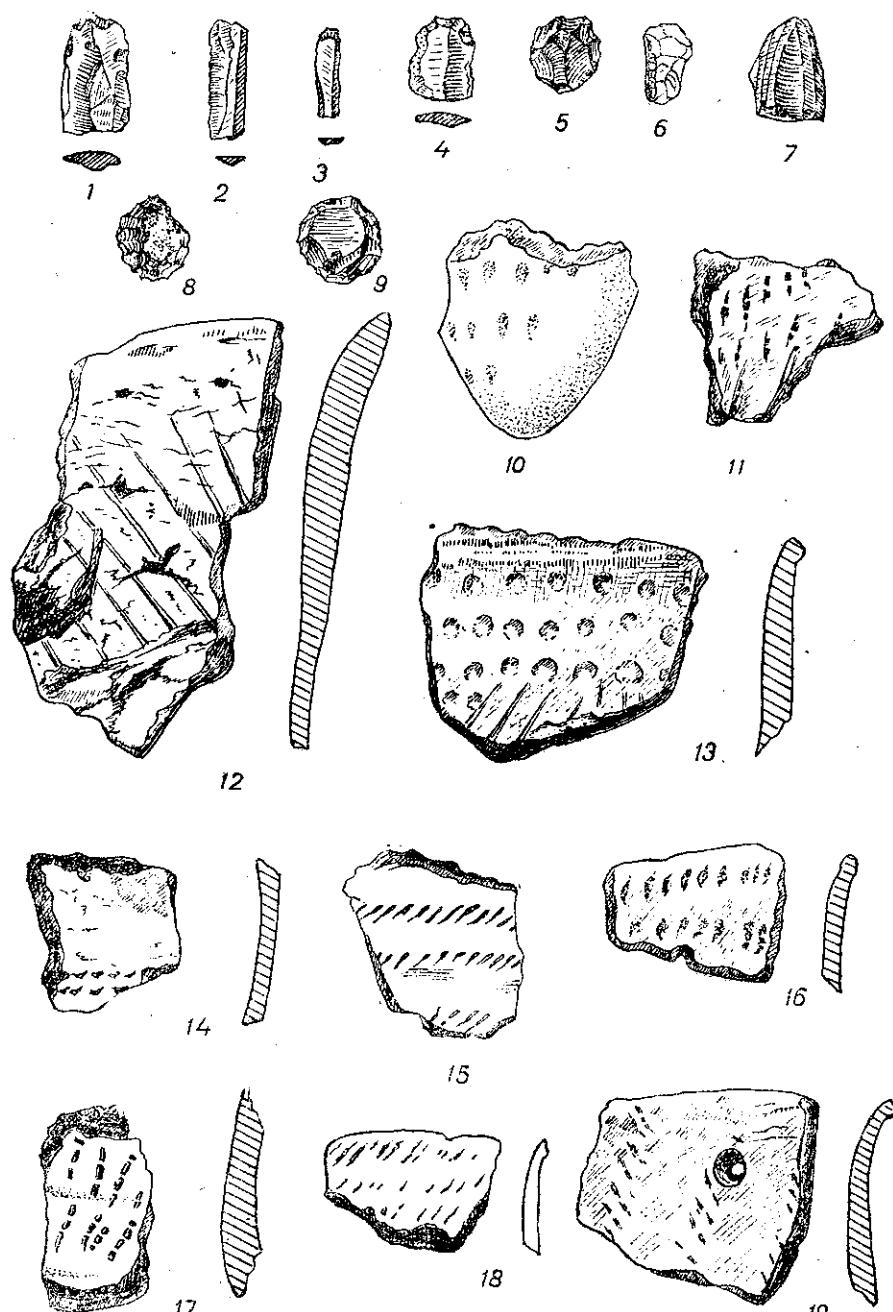

Табл. I. Крем'яні знаряддя і кераміка з неолітичних стоянок: 1—8, 10—13 — Микольська Слобідка; 7, 9 — с. Бортничі; 14—16 — Оболонь; 19 — с. Троєщина п. I; 17, 18 — с. Троєщина п. II.

Пізніше, в 1947—1948 рр., на надзаплавній терасі Дніпра, в північній околиці Микольської Слобідки були проведені археологічні розвідки

¹ Н. Беляшевский, Следы первобытного человека на берегах реки Днепра вблизи Киева, Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 22.

I. М. Самойловським і А. П. Савчуком, внаслідок чого відкрито дві стоянки неолітичного часу. Ці розвідки стали приводом для проведення тут у трьох пунктах археологічних розкопок, здійснених у 1949 р. під керівництвом В. М. Даниленка. Найбільше культурних залишків виявлено в пункті II.

Основна маса знахідок, що складалася з кераміки і виробів з кременю, залягала в товщі бурого піщаного шару на глибині 0,65—0,9 м. Розмір дослідженого площа становив 180 м².

Розкопки дали різноманітний археологічний матеріал, основну масу якого можна датувати раннім часом розвиненого неоліту, а меншу частину — кінцем неоліту та раннім часом епохи бронзи.

Для неолітичної кераміки характерним є застосування стрічкової техніки. Складом глини, формою і орнаментом вона поділяється на дві групи. Кераміка першої групи виготовлена з глини, до якої домішано пісок і траву. Випалено посуд слабо, на відкритому вогні, через що на зламі він неоднакового кольору: внутрішня і зовнішня поверхні червоно-бурі, а середина — темна. Денця посудин формувалися із одного куска глини і часто не мають трав'яних прокладок (табл. I, 10).

На більшості верхніх частин посудин, трохи нижче зрізу вінець є невеличкі ямки, з відповідними виступами з внутрішнього боку стінки, що характерні для лісостепового неоліту взагалі (табл. I, 12).

Цілих посудин не було знайдено, але окремі фрагменти дають можливість відтворити їх форму. В цьому відношенні допомагає співставлення кераміки з Микольської Слобідки з керамікою стоянки Моства, під Коростенем, досліджені І. Ф. Левицьким у 1938 і 1948 рр.².

І. Ф. Левицькому вдалось реставрувати три неолітичні посудини. Вони порівняно тонкостінні з конічним дном, широко розширеними в нижній частині боками, високими плічками, які безпосередньо переходят в трохи загнуті всередину, рівнозрізані вінця.

Посуд з Мостви аналогічний складом керамічної маси, формою і способом орнаментації такому ж посуду з Микольської Слобідки. Тут також переважає гребінцевий орнамент, який нерідко доповнюється стрічками з тонких прокреслених ліній, розміщених під кутом (табл. I, 11, 12); частина посуду орнаментована відтисками трикутних обрисів, виконаних скорописним способом.

Друга група керамічних виробів представлена фрагментами посуду, виготовленого з глини із значною домішкою піску, добре випаленого, жовтобурого кольору. В порівнянні з першою групою цей посуд тонкостінніший і має не конічне, а яйцевидне дно. В орнаменті переважають відтиски своєрідного штампу — „лапки“ (табл. I, 13), вживається врізний і підтрикутно-накольчатий орнамент, виконаний скорописним способом. Крім горизонтальних схем в розташуванні орнаменту, часто вживаються складні композиції вертикальних і косо поставлених ліній.

Кремінний інвентар представлений знаряддями та покидьками виробництва, серед якого є і мікролітичні вироби у вигляді трапецій. Виробляли знаряддя з моренного й темного плямистого кременю, розповсюдженого на середній Десні. В складі інвентаря: округлі і півокруглі скребки, частина яких виготовлена на первинних відщепах (табл. I, 8), кілька високих мініатюрних скребків (табл. I, 5, 6), чотири скребки на грубих відщепах, кілька кінцевих скребків на коротких пластинах (табл. I, 4), а також уламок мікропластиин (табл. I, 3), кілька різців (табл. I, 1) та ножовидних пластин з ретушшю по краях, два конусо-видні нуклеуси для сколювання дрібних відщепів.

Оболонь (північна околиця Києва),punkt I. На схід від заліз-

¹ I. M. Самойловский, Розведки в окрестностях Киева в 1948 г., АП, т. III, К., 1952, стор. 81.

² I. Ф. Левицкий, Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., АП, т. IV, К., 1951.

ничного мосту, приблизно за 50 м від лівого берега р. Почайни, на піщаному видуві дюни зібрано археологічний матеріал, що складався головним чином з фрагментів посуду та незначної кількості виробів з кремнем¹.

Кераміка представлена слабо випаленим посудом — на зламі є чорний прошарок. До глини домішано траву, зрідка — кривавик (окис заліза). На зламі добре помітні сліди трав'яних прокладок. Обидві поверхні добре згладжені. Зовнішня поверхня коричневого кольору, орнаментована розміщеними зонально гребінцевими відтисками (табл. I, 15, 16). Частина фрагментів прикрашена відтисками трикутних обрисів, виконаних в скорописній техніці (табл. I, 14). Прямою аналогією цьому матеріалу є кераміка першої групи з Микольської Слобідки. З кремінного інвентаря відомі: три кінцеві скребки на уламках пластиин, скребок на відщепі, пластина з боковими виймками, одна „пилочка“, призматичний нуклеус та кілька дрібних відщепів.

Оболонь, пункт II. Проти місцерозташування відомих Кирилівських землянок за азbestовим заводом, в одній з виїмок, що утворилися при вибиранні піску, були знайдені фрагменти посуду і кремнь.

Кремінь представлений кількома дрібними відщепами. Керамічний матеріал аналогічний кераміці другої групи стоянки на Микольській Слобідці.

Село Нижня Дубечня, Вишедубечанського району, Київської області — правий берег Десни.

Урочище Печі знаходиться за 1,5 км на південний захід від села. На одному з видувів дюнної групи, що півколом охоплює луг, знайдено кілька фрагментів кераміки неолітичного часу².

Село Новосілки на Десні, Вишедубечанського району. Урочище Коло Криниці, розташоване над невеличким струмком Луковці, на краю надзаплавної тераси. Знайдено фрагмент кераміки з коричневою поверхнею. Глина на зламі — чорного кольору, має рослинну домішку. Фрагмент орнаментовано відтисками трикутних обрисів³.

Село Хотянівка, Вишедубечанського району. Урочище Кут знаходиться на північно-західній околиці села і являє собою піщану дюну із схилом до заболочених лук. Знайдено багато дрібних фрагментів ліпної кераміки з червонуватою внутрішньою і зовнішньою поверхні; глина з рослинною домішкою і піском, іноді з зернами кривавика. Посуд орнаментований гребінцевими відтисками і насічками, виконаними кінцем чепешки⁴.

Село Старосілля, Вишедубечанського району (лівий берег Дніпра). Стоянка розташована на східному березі озера Глядин. На великій піщаній дюні підібрана незначна кількість археологічного матеріалу, головним чином кераміки. Глина її з домішкою піску, обидві поверхні добре згладжені, сліди згладжування особливо помітні з внутрішнього боку. Частина фрагментів прикрашена гребінцевим орнаментом, а також своєрідними відтисками округлої форми. Кремінь представлений відщепами. Керамічний матеріал подібний до кераміки другої групи стоянки з Микольської Слобідки.

Село Погреби, Броварського району, Київської обл. (лівий берег Десни). В південно-східній околиці села, на дюні знайдено кілька фрагментів кераміки неолітичного часу; колір жовтий, випал поганий, черепок крихкий, з рослинною домішкою. Стінки посудини орнаментовані лінійно-прогладженим орнаментом і серповидними відтисками.

¹ Розвідка Н. П. Амбургер, 1945 р.

² Розвідка 1948 р. С. М. Одинцової і О. Г. Шапотнікової, АП, т. III, К., 1952.

³ Там же.

⁴ Там же.

Село Троєщина, Броварського району, Київської обл. Пункт І. Між старим рукавом Десни в 1950 р. було зібрано кілька фрагментів неолітичної кераміки сірого кольору; глина на зламі чорна, з великою домішкою дрібнозернистого піску і кривавика. Цікавим є фрагмент верхньої частини посудини з ледве відігнутими назовні вінцями, орнаментованими гребінцевим штампом (табл. І, 19). Ця кераміка аналогічна до кераміки першої групи з Микольської Слобідки.

Пункт II. На східній околиці села було знайдено кілька фрагментів кераміки неолітичного часу. Фрагменти мали підложену внутрішню і зовнішню поверхні. Глина з рослинною домішкою, а також з домішкою піску; орнамент нанесений гребінцевим штампом (табл. І, 17). Заслуговує на увагу фрагмент верхньої частини посудини з ледве відігнутими назовні вінцями. Вся поверхня фрагментів вкрита відтисками гребінцевого штампа, розміщеними горизонтальними лініями (табл. І, 18).

Село Бортничі, Бориспільського району, окрема дюна. Тут була зібрана значна кількість кераміки, що відноситься до пізнього неоліту. Цікавим є фрагмент верхньої частини посудини з плоскими вінцями. Глина має велику домішку піску. Випал слабий, внутрішня і зовнішня поверхні посудин згладжені, зовнішня — орнаментована трубчастим ряддям (кісткою, очеретом), гребінцевим штампом, відтисками трикутних обрисів, виконаними скорописною технікою. Частина фрагментів орнаментована косими насічками. Кераміка аналогічна кераміці другої групи з Микольської Слобідки. Кремінний інвентар представлений невеликою кількістю малого розміру нуклеусів (табл. І, 7), округлої форми скребків (табл. І, 9), мікропластинок, грубим різцем на кінці відщепа.

Поселення середнього етапу трипілля

Ці поселення виявлені в таких пунктах:

Село Чапаєвка, Києво-Святошинського району, на північ від урочища Церковщина, на плато високого корінного берега Дніпра. Поселення займає площу близько 3 га. Культурний шар насичений керамікою, виготовленою з глини, до якої домішані черепашки. На зовнішній поверхні є сліди смугастого згладжування. Це — найчисленніша група кераміки (табл. ІІ, 1, 4). Крім неї знайдено також багато фрагментів від досить великого розміру круглотілих горщиків темнокоричневого кольору, внутрішня і зовнішня поверхня яких згладжена і вкрита ще шаром глини. Вінця злегка відігнуті назовні. На поселенні виявлені фрагменти з спіральною орнаментацією (табл. ІІ, 5), а також верхня частина тонкостінної біконічної посудини (табл. ІІ, 3)¹.

Село Пирогів, Києво-Святошинського району. На кручах біля школи знайдено кілька фрагментів кераміки з червоною поверхнею.

Село Підгірці, Обухівського району, Київської обл. На захід від села, на високому плато, за 0,5 км від долини Дніпра виявлено трипільське поселення, розташоване на схилі горба Круча. Воно займає площу до 1 га. На поселенні виявлені фрагменти розписноїmonoхромної кераміки (табл. ІІ, 6—7), а також фрагменти горщиків з лощеною поверхнею темнокоричневого кольору.

Село Старі Безрадичі, Обухівського району. З західного краю села, на лівому березі р. Струги, за городищем, на плато розташоване трипільське поселення. В окопі на глибині 0,5 м виявлені фрагменти кераміки так званого кухонного типу.

Село Нові Безрадичі, Обухівського району. В урочищі Стрілка, розташованому на високому правому березі Дніпра, зібрана велика кількість фрагментів кераміки середнього етапу трипілля. В 1949 р. тут проводились археологічні дослідження під керівництвом В. І. Бондаря

¹ Розвідка Н. В. Лінки, 1947 р.

та І. М. Самойловського. Над урвищем, що має назву Глибоке Провалля, був зроблений розкоп розміром 14×15 м. Переважна кількість знахідок:

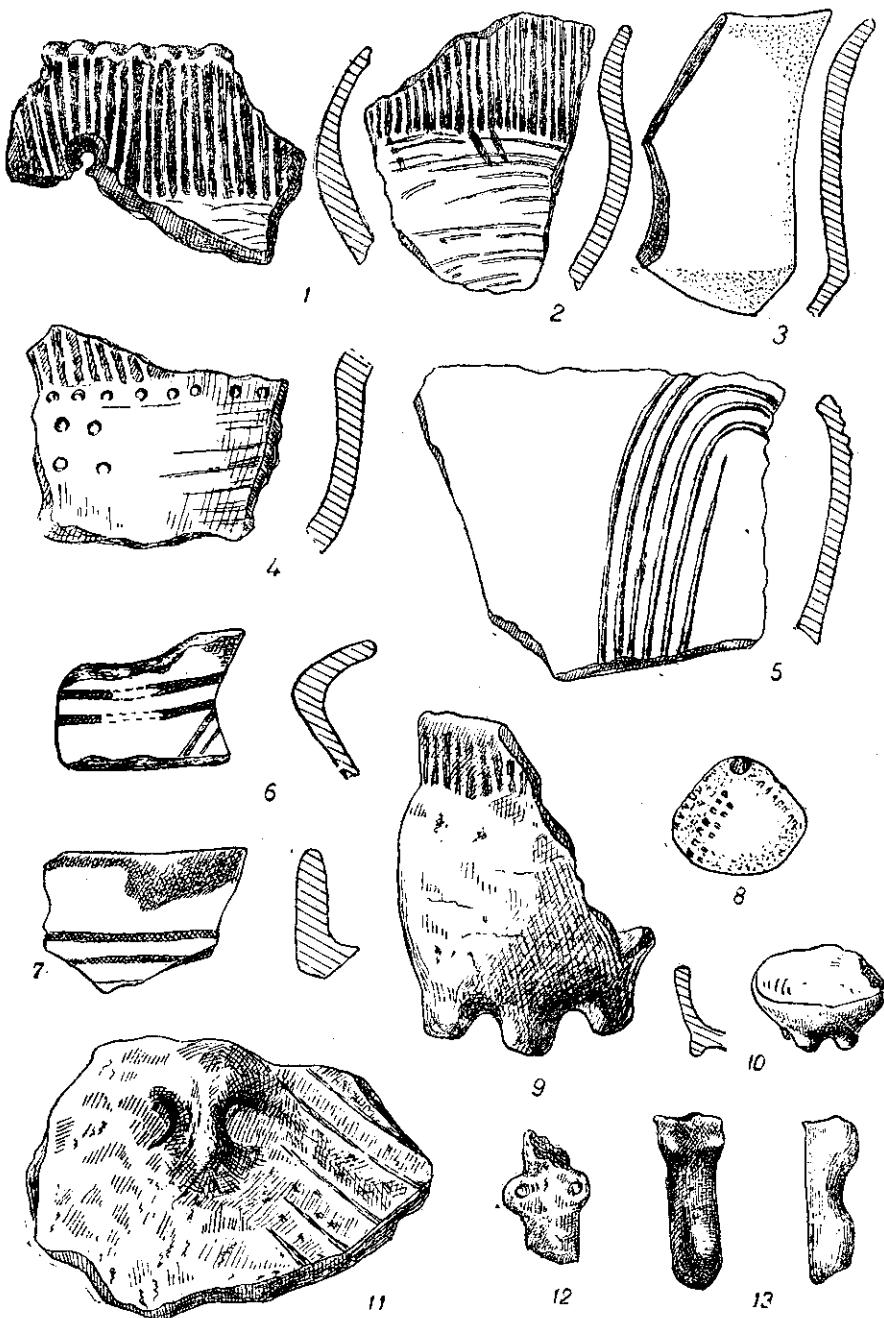

Табл. II. Зразки кераміки середнього етапу трипільської культури: 1—5 — с. Чапаївка; 6—7 — с. Підгірці; 8—13 — с. Нові Безрадичі.

зустрічалась на глибині 0,3—0,75 м. Крім фрагментів кераміки, що становлять основну масу знахідок, були виявлені статуетки, прядлища, а також уламки кам'яних і кремінних знарядь. Основну масу знахідок становить так званий кухонний посуд, виготовлений з грубої маси. Колір

посуду від сіруватокоричневого до червоноуватого, залежно від сили випалу. До глини домішано дрібнотовчені черепашки, але часто домішкою був крупнозернистий пісок. Поверхня має смугасті сліди від згладжування, які розташовані на стінках частіше в горизонтальному напрямку, а по краях — у вертикальному. Орнамент цього посуду нескладний: ямчасті і нігтьові заглиблення під вінцями. На кількох фрагментах смугасте згладжування мало характер орнаменту. З форм можна відмітити горщики з широким горлом, високо розміщеними плічками і плоским дном. Інтересним є фрагмент горщика з короткою вертикальною ручкою у вигляді вушка і досить широкими прогладженими борозенками (табл. II, 11). Заслуговує на увагу посудинка на чотирьох ніжках, аналогічна до посудин з Коломійщини II (табл. II, 9).

Другий тип посуду відрізняється насамперед складом керамічної маси, яка має домішку дрібного піску. Зовнішні поверхні добре згладжені. До цього типу належать невеликі посудини невизначених форм, прикрашені лінійно-згладженим орнаментом.

Третю групу становить червоноглинняний посуд досить доброго випалу. Глина з незначною домішкою дрібнозернистого піску. Зовнішня і внутрішня поверхні покриті тонким оранжевим обличкуванням. Розпис майже не зберігся. Лише на кількох фрагментах помітні сліди ліній, зроблених темнокоричневою фарбою. Трапляються посудинки біконічної форми.

З керамічних виробів відмітимо також фрагменти статуеток. Один з них являє собою верхню частину людської постаті з насічками по плечах (табл. II, 12). Знайдено дві нижні частини жіночих статуеток з нерозчленованими ногами (табл. II, 13). Привертають увагу пряслиця, які за формою і орнаментом надзвичайно близькі до пряслиць пізньотрипільських поселень, наприклад Городська (табл. II, 8). Під час розкопок трапилося кілька розрізних кусків печини з відбитками прутиків; шість плоских розтиральних каменів, кремінний скребок на кінці пластини з ретушшю по краях. На розкопі була виявлена яма розміром $1,75 \times 2$ м, заповнена культурними залишками.

В ямі знайдені фрагменти трипільського посуду, статуетки, пряслиця, попіл, печина з відбитками прутиків, скupчення черепашок, верхні розтиральні камені, а також кераміка культури полів поховань. В ямі можна вбачати залишки трипільського заглибленого в землю житла, яке було зруйноване внаслідок зсуву. Такі житла відомі для цього часу трипільської культури поруч з наземними житлами (Городськ).

Пам'ятки пізнього трипілля (Софіївський тип)

Село Софіївка, Бориспільського району, Київської обл.

У 1947 р. науковим співробітником Інституту археології АН УРСР І. М. Самойловським біля с. Софіївки було відкрито безкурганий могильник з обрядом трупоспалення, розташований на надзаплавній терасі лівого берега Дніпра на північно-західній околиці с. Софіївки. Могильник досліджений співробітником Інституту археології Ю. М. Захаруком.

На площі могильника було виявлено близько 150 трупоспалень, частина яких знаходилася в урнах, а частина являла собою безурнові поховання. Похоронний інвентар був перемішаний з перепаленими кістками або знаходився поруч з ними.

Похоронний інвентар досить різноманітний і багатий, він складається з кам'яних бойових сокир-молотів з тупим лезом і широкою клиновидною робочою частиною, клевців і молотів, кремінних, шліфованих сокир-клинків, кремінних наконечників стріл, віджимок, ножовидних пластин, мідних плоских сокир, шил, кинжалів, ножів і різних прикрас з міді. Жіночі поховання супроводжувалися мідними прикрасами і бусинами,

чоловічі поховання — кам'яними бойовими сокирами, кремінними сокирами, мідними ножами і кремінними наконечниками стріл.

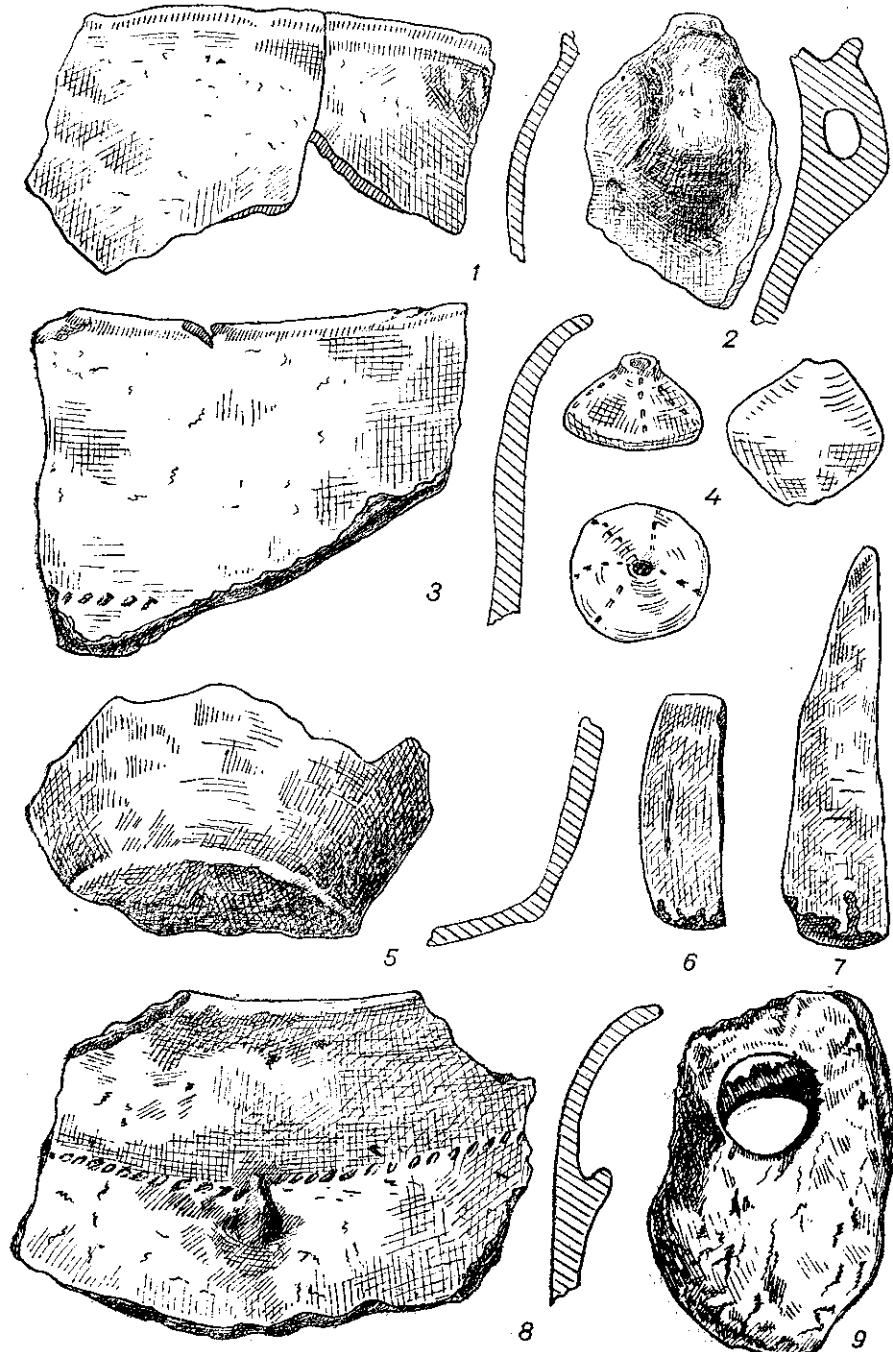

Табл. III. Зразки кераміки і різних знарядь з поселень софіївського типу:
1—9 — с. Підгірці.

Найчисленнішою є кераміка. Посуд виготовлений ручним способом, він різноманітний за формою і розмірами і неоднакового випалу.

Кераміку могильника можна поділити на три основні групи: 1) посуд з грудкуватої пористої крихкої глини; 2) посуд з багатошарової, на

зламі пористої глини з включеннями окису заліза і з домішкою піску; частина посудин має домішку товченої черепашки. Посуд цієї групи найчисленніший, представлений цілими посудинами і фрагментами; 3) посуд і фрагменти з щільної глини, що має сірожовтий колір.

Форми посуду надзвичайно різноманітні, в тому числі великі амфори з двома ручками та посудини біконічної форми.

Посуд орнаментований різними способами за допомогою штампа, рельєфного узору і розпису.

Пізніше співробітниками експедиції „Великий Київ“ був відкритий і досліджений ряд пам'яток, аналогічних Софіївському могильнику. В 1949 р. були відкриті два поселення на Сирці, околиці м. Києва (розвідувальні розкопки проводив Ю. М. Захарук). Поселення розташовані на правому корінному березі Дніпра.

Найчисленнішим археологічним матеріалом на цих поселеннях є кераміка того ж типу, що і на Софіївському могильнику.

Крім того, на поселенні знайдені гляняні пряслиця, орнаментовані ямками і прокресленими лініями, а також дві гляняні жіночі статуетки.

Село Бортничі. Поселення розташоване в таких самих топографічних умовах, як і Софіївський могильник — на лівому березі Дніпра, на першій надзаплавній терасі. На поселенні виявлено кераміку типу софіївської.

Крім того, на поселенні зустрічається тип кераміки, не представлений на могильнику, — кераміка, виготовлена з щільної однорідної маси, що має добре згладжену поверхню. Цей тип кераміки

переважає на поселенні. Форми посудин аналогічні формам софіївської кераміки¹.

Рис. 1. Кarta пам'яток, обслідуваних експедицією „Великий Київ“ в 1947—1950 рр.: 1 — стоянки неолітичної епохи; 2 — поселення середнього етапу трипільської культури; 3 — поселення софіївського типу; 4 — окремі знахідки софіївського типу; 5 — окремі знахідки неолітичної доби; 6 — окремі знахідки розвинутої пори трипільської культури; 7 — могильники софіївського типу.

Село Нові Безрадичі. Серед трипільського матеріалу розвиненої пори трипільської культури розкопками 1949 р. в урочищі Стрілка виявлені фрагменти кераміки софіївського типу. Ще в 1948 р. місцевими жителями тут був знайдений круглотільний горщик з циліндричною шийкою і відігнутими назовні вінцями, орнаментований симетрично розташованими гульками. Цей горщик дуже близький формою і керамічним тістом до посуду Софіївського могильника (рис. 2).

Село Підгірці. В урочищі Вінниця, на краю плато в 1950 р. було виявлено поселення. На глибині близько 1 м трапилося скупчення куль-

¹ Поселення досліджено в 1949 р. Н. П. Амбургер і Т. Д. Білановською.

турних залишок — кістки тварин, риб, черепашок *Unio* і фрагменти кераміки софіївського типу.

Керамічне тісто має домішку кривавика і товченої черепашки. Кераміка прикрашена рельєфним орнаментом або відтисками вірьовочки (табл. III, 1, 2, 3, 5, 8). Пряслиця мають біконічну і конічну форму і орнаментовані лініями з ямочок, що радіально розходяться від центра (табл. III, 4). З числа інших знахідок необхідно відмітити уламки кістяної просвердленої мотики (табл. III, 8) і два уламки кістяних долот (табл. III, 6).

Село Чернин, Вишедубечанського району. Поблизу села, на лівому березі Дніпра, на надзаплавній терасі в урочищі Божа Гора в 1950 р. В. І. Канівець відкрив могильник софіївського типу, розкопаний ним і Г. Т. Тітенко.

Похоронний інвентар могильника бідніший за софіївський. Тут відсутні кам'яні бойові сокири-молоти і мідні знаряддя. З металевих виробів знайдено буси, пронизі і кільця. На відміну від Софіївського могильника, тут були і дитячі поховання.

Крім того, в 1950 р. біля Червоного хутора В. М. Даниленком під час розвідок в околицях м. Києва був відкритий могильник софіївського типу, досліджений ним і М. Л. Макаревичем в 1951 р.

В могильнику було виявлено близько 190 трупоспалень, частина яких знаходилась в урнах, а частина являла собою безурнові поховання. Майже всі поховання супроводжувались інвентарем: горщиками, крем'яними і мідними знаряддями праці, предметами озброєння, а також прикрасами у вигляді мідних бусин.

Кераміка софіївського типу виявлена також в селах: Вовча Гора, Євминка, Остерського району, Чернігівської обл., Пухівці, Вигурівщина, Броварського району, Київської обл., Корчовате, Пирогів, Чапаєвка, Києво-Святошинського району, на території відомих Кирилівських землянок.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

ПАМЯТНИКИ НЕОЛИТА И ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАЙОНЕ КИЕВА

Резюме

Для систематического исследования археологических памятников в районе Киева и его окрестностях, а также на территории, которая непосредственно примыкает к нему, была организована постоянная археологическая экспедиция „Большой Киев“, работавшая под руководством действительного члена АН УССР П. П. Ефименко.

Экспедицией „Большой Киев“ проведена значительная полевая работа, в результате которой открыто и исследовано много памятников различного времени.

В настоящей работе подается перечисление и краткое описание памятников, обнаруженных и исследованных на протяжении 1947—1950 гг., относящихся к эпохе неолита и к трипольской культуре.

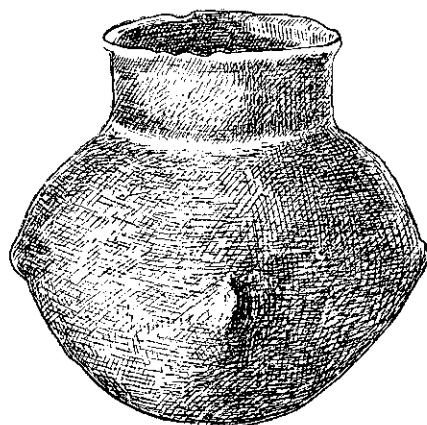

Рис. 2. Опуклотільний горщик з с. Нові Безрадичі.

Х Р О Н И К А

Р. І. ВІЄЗЖЕВ, є. в. МАКСИМОВ

VI НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

3—7 червня 1952 р. в Києві відбулася VI наукова конференція Інституту археології Академії наук Української РСР, присвячена другим роковинам з дня виходу в світ геніальної праці Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“ та підсумкам археологічних досліджень на території України за останні роки.

На пленарних і секційних засіданнях було заслухано 50 наукових доповідей та повідомлень, присвячених розробці найважливіших проблем древньої історії півдня СРСР в світлі праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства та дослідженю окремих археологічних пам'яток.

Обговорення доповідей, прочитаних на конференції, проходило в обстановці принципальної наукової критики і самокритики та вільного обміну думок і часом переходило в гарячу дискусію.

В обговоренні доповідей та повідомлень взяли участь 76 чоловік, в тому числі: директор Інституту археології АН УРСР дійсний член АН УРСР П. П. Єфіменко, директор Інституту історії матеріальної культури АН СРСР чл.-кор. АН СРСР О. Д. Удальцов, директор Інституту слов'янознавства АН СРСР доктор істор. наук проф. П. М. Третьяков, директор Державного Ермітажу доктор істор. наук проф. М. І. Артамонов, доктори істор. наук професори Т. С. Пассек, Б. М. Граков, В. Д. Блаватський, Т. М. Кніпович, П. Й. Борисковський (ПМК АН СРСР), професори М. О. Тиханова та М. К. Каргер (ПМК АН СРСР), зав. кафедрою Ніжинського педінституту доктор істор. наук проф. К. Е. Гриневич, доктор біолог. наук І. Г. Підоплічко, чл.-кор. АН УРСР Л. М. Славій, зав. кафедрою Одеського педінституту доц. О. М. Меліхов, доц. Одеського педінституту М. С. Синицін, проф. Київського університету доктор філолог. наук А. О. Білецький, зав. відділом археології Кримського філіалу АН СРСР канд. істор. наук П. М. Шульц, заст. директора Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР канд. істор. наук М. Ю. Смішко, кандидати істор. наук В. М. Даниленко, є. в. Махно, В. А. Іллінська, О. І. Терепожкін, О. Ф. Лагодовська, А. В. Добровольський, В. І. Довженок, В. А. Богусевич, М. І. Вязьмітіна (Інститут археології АН УРСР), Е. О. Симонович (Ленінград), канд. архітектури Ф. М. Пащенко, наукові співробітники Інституту археології АН УРСР М. Ю. Брайчевський та Д. Т. Березовець, співробітники музеїв В. Ф. Пещанов та С. М. Мазін (Запоріжжя), Г. П. Крисін (Білгород-Дністровський) та є. Г. Сидоренко (Ленінград), аспіранти Б. А. Шрамко (Харківський університет), Д. Я. Телегін (Інститут археології) та ін.

I

Конференцію відкрив вступною промовою директор інституту дійсний член АН УРСР П. П. Єфіменко. Він відмітив велике значення праці Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“ для радянської археології, де довгий час поширювались вульгаризаторські, псевдомарксистські „теорії“ М. Я. Марра. Геніальна праця Й. В. Сталіна вказала радянським археологам шляхи подолання допущених ними по-милок маррівського толку і вивела археологічну науку на широкий шлях конкретних історичних досліджень на основі марксистсько-ленінської методології.

Потім П. П. Єфіменко виступив з доповіддо „Підсумки роботи і завдання Інституту археології АН УРСР в світлі праць Й. В. Сталіна з питань мовознавства“

П. М. Третьяков зробив доповідь „Питання походження слов'ян в світлі праць Й. В. Сталіна з питань мовознавства“. При обговоренні доповіді найбільше уваги приділялось гіпотезі П. М. Третьякова про походження слов'ян та їх мов.

М. І. Артамонов погодився з багатьма положеннями доповідача, але зазначив, що висновки лінгвістів про час існування та характер слов'янської мовної спільноті слід розглядати більш критично, по-перше, тому, що ці висновки не відповідають археологічним матеріалам, по-друге, власне лінгвістичних даних є дуже мало. В зв'язку з цим М. І. Артамонов вважає, що слов'янської мовної спільноті в тому вигляді, в якому її уявляє доповідач, як видно, ніколи не було.

О. Д. Удальцов не погодився з скептичним ставленням М. І. Артамонова до висновків мовознавців, які стоять тепер на правильному шляху.

А. О. Білецький відзначив, що з доповіді залишилося неясним відношення гаданих „протослов'ян“ до пізніших слов'ян. Здається очевидним, що за своїм походженням слов'яни не є конгломератом різних племен, а плем'я-носій загальнослов'янської мови.

На думку О. М. Меліхова, доповідь П. М. Третьякова не дає відповіді на питання про розвиток мов до початку формування слов'янської мови. О. М. Меліхов сказав, що доповідач розглядав етнічний процес ізольовано від процесу розвитку виробничих сил, що він нічого не сказав про взаємовідносини слов'ян з трипільськими, скіфськими та сарматськими племенами.

В заключному слові доповідача не погодився з зауваженнями О. М. Меліхова, оскільки в доповіді не ставилася мета висвітлити взаємовідносини слов'ян з племенами трипільської культури, скіфами та сарматами.

З доповіддю „До питання про складання древньоруської народності“ виступив В. І. Довженок.

П. М. Третьяков в дебатах вказав на правильну, в основному, концепцію доповідача. Він заперечував лише проти прагнення В. І. Довженка пов'язувати етапи розвитку руської народності з розвитком древніх державних утворень східних слов'ян (анти, Киявія—Славія—Артанія, Київська Русь), а також не погодився з твердженням доповідача про те, що відмінність у природних умовах була основною причиною в різниці рівня розвитку північних та південних древньоруських племен.

Висвітленню історії ранніх слов'ян на території УРСР була присвячена доповідь М. Ю. Брайчевського „Основні питання археологічного вивчення антів (культура полів поховань)“.

В дебатах М. О. Тиханова заперечувала проти віднесення верхньої хронологічної межі культури полів поховань до VI—VIII ст. ст. н. с. Археологічні матеріали (інвентар) свідчать про першу половину V ст. н. е. як кінцеву дату цієї культури для території Середнього Придніпров'я. Не можна також розглядати культуру полів поховань як однорідну: про наявність локальних груп — черняхівської для правобережжя середнього Дніпра, трансильванської, дніпровської лівобережної, дністровської — свідчать пам'ятки цих територій. Щождо теорії доповідача про безперервний поступальний розвиток та перехід культури полів поховань в культуру Київської Русі, то вона підтверджується фактами: на Дністрі, наприклад, на матеріалах ряду поселень видно, що культура полів поховань черняхівського типу змінюється роменською культурою.

П. М. Третьяков не погодився з М. О. Тихановою, вважаючи, що пам'ятки VI—VIII ст. ст. свідчать про те, що населення Середнього Придніпров'я виникло на основі черняхівської культури, яка в своєму характерному виразі датується не пізніше V ст. н. е. Пам'ятки вказують також на очевидну спадкоємність між цим населенням та слов'янами епохи Київської Русі.

Є. В. Махно сказала, що поділяє думку доповідача про пізнє датування верхньої хронологічної межі культури полів поховань (VI—VIII ст. ст.).

В. М. Даниленко відзначив, що питання хронологічного визначення культури полів поховань черняхівського типу ще не розроблені, зокрема знахідки монет та фібул не дають можливості датувати черняхівську культуру так пізно, як це робить М. Ю. Брайчевський. Не від черняхівської, а від корчоватської культури, як показують останні археологічні відкриття, слід починати основну лінію історичного розвитку східного слов'янства.

Е. О. Симонович вважає, що за даними писемних джерел в історії ранньослов'янського населення простежуються два етапи: II—V та VI—VII ст. ст. Пам'ятки черняхівської культури (II—V ст. ст.) не пов'язуються з наступним періодом (VI—VII ст. ст.), досить докладно описаним у візантійських авторів. Археологічні матеріали свідчать про датування пам'яток черняхівської культури II—V ст. ст. н. е., в той час як на користь VI—VII ст. ст. даних немає.

М. Ю. Брайчевський в заключному слові підкреслив, що пізнє датування культури полів поховань (VI—VII ст. ст.) підтверджується незаперечними фактами, кількість яких весь час збільшується. В розвитку східнослов'янських племен після IV—V ст. ст. н. е. ніякого регресу, викликаного нібито гунською навалою, не було, про що свідчить високий рівень матеріальної культури VI—VII ст. ст., зокрема, добре вивчені пам'ятки іовелірного ремесла.

З доповіддю „Етнічний склад населення Скіфії“ виступив М. І. Артамонов.

Доповідь викликала особливо гарячу дискусію, під час якої М. І. Артамонову були висловлені гострі критичні зауваження щодо археологічної та лінгвістичної аргументації доповіді.

О. Д. Удальцов вважає, що „фракійська теорія“ М. І. Артамонова не має серйозних доказів, а наведені ним лінгвістичні матеріали цілком ідуть від Марра, бо М. І. Арта-

монов, не будучи лінгвістом, неправильно використовує дані мовознавства. Єдиний шлях, по якому можна іти при дослідженні етногенетичних питань — це шлях спільної роботи з мовознавцями. Доповідач також некритично підійшов до тексту Геродота, допустив неточності у викладі легенд про походження скіфів.

А. О. Білецький приєднався до оцінки, яку дав доповіді О. Д. Удальцов, і відзначив, що в лінгвістичній частині доповіді ігноруються цілком очевидні досягнення порівняльно-історичного мовознавства. М. І. Артамонов формально, а не історично підходить до встановлення етимологій (наприклад, „Ліпоксай—Калліпідай“, або „Граспес—Фрекес, Фракес“), причому, базуючись на таких неправильних порівняннях, робить важливі для загальної аргументації висновки. М. І. Артамонов не враховує всіх відомих в науці даних про скіфську, фракійську, іллірійську та балтійську проблеми, важливих для розв'язання питання про походження слов'ян.

В. А. Іллінська не погодилася з М. І. Артамоновим в питанні про розміщення скіфів-орачів Геродота, яких, на її думку, слід локалізувати в Лісостепу між Дніпром та Бугом, аж до верхів'я Дністра.

Погляди М. І. Артамонова знайшли підтримку у В. Д. Рибалової, яка вважає, що населення південних районів Правобережжя, а також Подністров'я, в епоху раннього заліза за своєю етнічною принадлежністю було фракійським, а не слов'янським.

В заключному слові М. І. Артамонов не погодився з своїми опонентами і вказав, що аналіз писемних джерел, доповнених археологічними матеріалами, підтверджує його висновки про розміщення племен Скіфії, бо лише на підставі наявних лінгвістичних даних питання про населення Скіфії не можна розв'язати.

М. І. Артамонов визнав невдалими деякі наведені ним етимології, які викликали критичні зауваження, але вказав, що їх можна замінити незаперечними, з точки зору лінгвістики, аналогічними змістом співставленнями.

О. І. Тереножкін виступив з доповіддю „Деякі актуальні питання скіфознавства“.

При обговоренні доповіді В. Д. Рибалова зауважила, що в епоху раннього заліза населення Придніпров'я та Придністров'я не було єдиним етнічним масивом, як це думає доповідач. Невірним є також твердження О. І. Тереножкін про те, що чорноліська та білогрудівська культури формувалися на основі культури шнурової кераміки та інших, що претендують на слов'янське походження культур; насправді такою основою була трипільська культура.

Доповідь „Підсумки і завдання археологічних досліджень на території новобудов Півдня Української РСР“ зробив кандидат історичних наук І. Г. Шовкопляс.

В дебатах Б. М. Граков підкреслив необхідність тісного співробітництва вчених братніх республік у великих археологічних дослідженнях, що провадяться на території Півдня УРСР.

В. Ф. Пешанов, відзначивши успіхи археологічних експедицій Інституту археології, підкреслив, що сили археологів ще недостатньо мобілізовані для успішного дослідження великої кількості пам'яток матеріальної культури, розташованих на території новобудов. Інститут повинен встановити систематичний нагляд над виявленими пам'ятками.

В. М. Даниленко вважає, що, враховуючи досвід Дніпрогесівської експедиції, на території новобудов, крім досліджень курганів та могильників, треба провести широкі розвідки.

Доповідь С. М. Бібікова „Поселення в с. Лука-Врублівецька на Дністрі і проблема раннього трипілля“ була присвячена висвітленню питання про походження та характер древньоземлеробської трипільської культури.

Виступаючи в дебатах, В. М. Даниленко визначив як невірне основне положення доповідача — що трипільська культура утворилася в результаті міграції дрізьового населення Південного Сходу. В. М. Даниленко вважає, що основою трипільської культури була культура лісостепових землеробських племен Придністров'я. Побужжя, скотарських племен Степу та мисливських лісничих племен Північного Сходу УРСР. На думку В. М. Даниленка, патріархат та початки орного землеробства належать не до перших фаз, а до пізнішого стапу розвитку трипільської культури.

Т. С. Пасек вважає, що С. М. Бібіков не зміг висвітлити, на основі археологічних даних, походження трипільської культури та характер соціального ладу ранньотрипільського суспільства. Помилковим, наприклад, є уявлення С. М. Бібікова про те, що на території Придністров'я до самого початку трипільської культури проживали пізньопалеолітичні племена. Суперечить твердженням доповідача про привносний характер трипільської культури і той факт, що вона значно відрізняється від неолітичних культур своєї „прабатьківщини“ — Малої Азії та Східного Середземномор'я. У С. М. Бібікова немає також достатніх підстав вважати ранньотрипільське суспільство патріархальним.

В заключному слові С. М. Бібіков заперечував наявність генетичних зв'язків між трипільською та попередньою її культурою на території Південно-Східної Європи. С. М. Бібіков вважає правильним висловлений ним тезис про патріархальний устрій трипільського суспільства.

З доповіддю „До питання про формування культур епохи бронзи в лісостеповій зоні Правобережної України“ виступила В. Д. Рибалова.

При обговоренні доповіді О. І. Тереножкін сказав, що вважає неправильними мето-

археологічні настанови В. Д. Рибалової, яка не бачить різниці між археологічною культурою та етносом. О. І. Тереножкін не погодився з твердженням В. Д. Рибалової, що в епоху пізньої бронзи — раннього заліза територія між Віслою та Дніпром була зайнята фракійськими племенами.

М. І. Артамонов вважає виступ О. І. Тереножкіна як поворот до минулого, коли археологічні культури розглядалися поза їх історичною різноманітністю. На думку М. І. Артамонова, подібний факт свідчить, що збереглося ще нігілістичне ставлення до археологічних матеріалів, яке існувало в науці до виходу в світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства.

Б. М. Граков рішуче заперечував М. І. Артамонову, який легковажно ставиться до лінгвістичного матеріалу при постановці проблем етіогенезу, що приводить лише до появі випадкових та поспішних висновків в його наукових побудовах. Б. М. Граков погодився з О. І. Тереножкіним, який критикував схему розміщення племен, запропоновану В. Д. Рибаловою.

В заключному слові В. Д. Рибалова сказала, що уявляти собі історію первісного суспільства без етнічних схрещувань — значить ідеалізувати її. Й. В. Сталін, не заперечуючи наявності в древності етнічних схрещувань, застерігав лише від переоцінки їх в процесі утворення нових мов, вказуючи, що одна з мов завжди перемагає. В. Д. Рибалова вважає, що археологічні факти свідчать про схрещування племен на території УРСР в епоху пізньої бронзи.

Новим матеріалам була присвячена доповідь В. М. Даниленка „Пам'ятки ранньої пори залізного віку в південній частині Полісся Української РСР“.

В дебатах М. І. Артамонов сказав, що відкриття пам'яток підгрецького типу має велике наукове значення. Він вважає, що ці пам'ятки генетично пов'язуються з корчоватською культурою і дають переконливі підстави твердити про наявність власне слов'янських племен у скіфську епоху.

Л. М. Славін виступив з доповіддю „Основні наслідки досліджень Ольвії за останні роки“.

При обговоренні доповіді К. Е. Гріневич відзначив, що розкопки Ольвії необхідно проводити широкою площею, систематичніше та енергійніше. Необхідно провести розкопки некрополя, який не досліджується вже багато років, широке вивчення ольвійської периферії; треба також посилити науково-пропагандистську роботу та видання наукових праць („Ольвія“, т. II, та ін.), готовати кадри спеціалістів по Ольвії.

На пленарних засіданнях конференції були заслухані також доповіді В. А. Богусевича „Підсумки і завдання археологічного вивчення древньоруських міст на території Української РСР“, М. К. Картера „Основні підсумки і проблеми археологічного дослідження древнього Києва“, Б. М. Гракова „Основні культури скіфського часу в Причорномор'ї і в лісостеповій зоні“, Т. С. Пассек „Археологічне вивчення трипільських поселень на Дніпрі“, М. Ю. Смішко, „Ранньослов'янські пам'ятки на території західних областей Української РСР“, І. Г. Підоплічка „Досягнення і завдання археологічної палеонтології для пізнання минулого Півдня СРСР“.

II

Крім доповідей на пленарних засіданнях, на трьох секціях конференції — первісної, скіфо-античної та слов'янської археології — було заслухано 33 доповіді та повідомлення. На засіданнях секції слов'янської археології були заслухані та обговорені 10 доповідей.

По доповіді Є. В. Махно „Корчоватські пам'ятки в Середньому Придніпров'ї“ Д. Т. Березовець відзначив, що на Посейм'ї генетичні корені корчоватської культури можна бачити в пам'ятках так званої пізньозолотничої культури. Як видно, тут корчоватські поселення існують до середини I тисячоліття н. е. Корчоватські пам'ятки цього району добре пов'язуються з пам'ятками волинцевського типу.

М. Ю. Брайчевський вважає, що хронологія корчоватських пам'яток на різних територіях різна. На Посейм'ї та поблизу Києва вони співіснують з черняхівськими пам'ятками.

М. І. Артамонов поділяє думку доповідача про те, що корчоватська культура починається в III ст. до н. е. і вважає вчасним складання карти розповсюдження пам'яток корчоватської та черняхівської культур.

М. О. Тиханова вважає, що пам'ятка в с. Зарубинцях належить до межі та до перших двох століть нашої ери. Для того щоб переконатися в ранньому датуванні корчоватської культури, треба мати матеріали з дослідженіх поселень, а не окремі предмети.

М. Ю. Смішко вказав, що в західних областях УРСР немає пам'яток, які можна було б пов'язати з корчоватськими, хоч на Волині відомі латенські матеріали з пшеворських пам'яток. М. Ю. Смішко вважає, що корчоватські племена в наступні часи перетворилися в черняхівські.

В. Й. Довженок, на основі проведених ним розкопок поселень, вважає, що корчоватська культура існує до середини I тисячоліття н. е.

По доповіді Е. О. Симоновича „Ранньослов'янські поселення біля с. Грутівка та Кут, Апостолівського району, Дніпропетровської обл.“ було обговорено питання про

етнічну принадлежність населення, яке залишило ці пам'ятки. М. Ю. Смішко та М. О. Тиханова відзначили, що на цих поселеннях немає слідів корчоватської культури, але матеріали з поселень в с. Кут мають ознаки черняхівської культури. Д. Т. Березовець вважає ці поселення сарматськими, а не черняхівськими, і датує їх межею та першими століттями нашої ери.

По доповіді М. Ю. Брайчевського та В. Й. Довженка „Древньослов'янське святилище в с. Іванківці на Придністров'ї“ М. О. Тиханова відзначила, що поселення, на якому розташована ця пам'ятка, було в черняхівський час великим металургійним центром.

По доповіді О. О. Ратичча „Підсумки археологічних досліджень древньоруських пам'яток IX—XIII ст. ст. на території Галицької та Волинської земель“ М. К. Кацгер вказав на ряд неправильних положень, висунутих у доповіді: про існування в західних областях тільки двох типів міст замість відомих чотирьох типів (міста в повному розумінні цього слова, городи-замки, городища, прикордонні кріпості); про відсутність на Волинській землі відмін між культурою міста та села; про те, що нібито торг був найважливішим фактором формування міст на цій землі.

По доповіді А. Т. Брайчевської „До питання про ремесло культури полів поховань“ М. Ю. Смішко не погодився з висновком доповідача про те, що всі фібули, знайдені в с. Грищенці, — місцевого виробництва. Він вважає також, що поселення ремісників в с. Ловачка, поблизу Мукачева, не було слов'янським.

М. О. Тиханова вважає, що слід обережніше підходити до інтерпретації пам'яток черняхівського типу (Грищенці) і не виключати в своїх висновках впливу причорноморських центрів на племена черняхівської культури.

По доповіді М. О. Тиханової „Археологічні пам'ятки Середнього Придністров'я в першій половині I тисячоліття н. е.“ М. Ю. Смішко відзначив, що пам'ятки липецької культури є на Середньому Придністров'ї, бо розвідки останніх років виявили кілька пам'яток, які містили шари цієї культури. Пізніше на цій території виникає локальний тип культури полів поховань — першою половиною V ст. н. е.; ця культура, на його думку, продовжувала існувати до VI ст.

По доповіді М. Ю. Брайчевського „Пастирське городище в зв'язку з проблемою східнослов'янських племен“ Е. О. Симонович відзначив, що доповідач безпідставно продовжив період існування черняхівської культури та пов'язав Пастирське городище з культурою полів поховань — першою половиною V ст. н. е.; ця культура, на його думку, продовжувала існувати до VI ст.

М. І. Артамонов вважає, що корчоватська культура переходить в роменсько-боршевську, а черняхівська в окремих випадках існує до VI ст., але які пам'ятки змінюють її в VII—VIII ст. ст. — ще не з'ясовано, оскільки крім культури Пастирського городища поки що нічого певного невідомо. Зв'язки черняхівської культури з культурою Київської Русі, безумовно, повинні бути, але поки що вони ще не простежені.

Д. Т. Березовець вважає, що ряд пам'яток VIII—IX ст. ст. можна вже роз'язати з окремими племенами, наприклад роменську культуру — з сіверянами, боршевську — з вятичами, культуру Луки-Райковецької — з древлянами.

На засіданнях секції були заслушані також доповіді Д. Т. Березовця „Археологічні пам'ятки літописних сіверян“, Д. І. Бліфельда „Слов'янські пам'ятки Чернігівщини за дослідженнями останніх років“, Т. М. Мінаєвої „Археологічні дослідження Черкесії“.

На засіданнях скіфо-античної секції було заслушано та обговорено 11 доповідей.

По доповіді М. І. Вязьмітіної „Вивчення сарматських племен Степової України“ П. М. Шульц відзначив, що недоліком доповідача є персоцінка ролі сарматських племен в складанні городищ нижнього Дніпра. Доповідач не враховує також, що основним матеріалом, який знаходимо на цих городищах, є скіфська кераміка.

По доповіді Ф. М. Штітельмана „Поселення скіфського часу на узбережжі Бузького лиману“ обмін думками викликав питання про існування ям-жител у скіфський час. Л. М. Славін відзначив, що на Нижньому Побужжі та на Дніпрі відома велика кількість поселень та городищ, але ніде не зустрічається ями-житла, як на Варварівському поселенні (за твердженням П. М. Шульца та М. С. Синицина).

М. С. Синицин сказав, що на поселенні біля с. Варварівка, а також під Одесою, він виявив ями-житла, які різко відрізнялися від зернових ям, що мали грушовидну форму з напівкруглим дном.

П. М. Шульц вказав на ряд питань, які треба роз'язати далішими дослідженнями Ольвійської периферії, а саме — поселення скіфського часу виникли на нових місцях, чи продовжували існувати на місцях поселень епохи бронзи і т. ін.

По доповіді А. І. Фурманської „До питання про ливарське ремесло Ольвії“ М. І. Вязьмітіна вказала, що доповідачем уточнене датування деяких металевих виробів, що має важливе значення для встановлення часу скіфських та сарматських пам'яток.

Т. М. Кніпович підкреслила, що А. І. Фурманська вперше пов'язує вивчення металевих виробів з їх хіміко-технологічним аналізом.

По доповіді В. А. Іллінської „До питання про розвиток сусіпільних відносин в Скіфії“ жуваву дискусію викликала тезис доповідача про занепад місцевого домашнього ремесла в Скіфії в зв'язку з масовим імпортом грецьких виробів. П. М. Шульц вважає,

що ввіз грецьких ремісничих виробів не міг затримати процесу відокремлення ремесла від землеробства у скіфів.

Б. М. Граков відзначив, що грецький імпорт не затримав розвитку ремесла у місцевого населення Скіфії, бо ремесло було розвинуто тут і до виникнення грецьких міст Причорномор'я. Таку ж думку висловила і А. І. Фурманська.

Протилежного погляду дотримується Б. А. Шрамко, він вважає, що імпорт позитивно впливав на розвиток у скіфів навичок виробничого характеру.

Щодо інших питань доповіді М. І. Артамонов згодився з основними положеннями В. А. Іллінської та підкреслив, що у скіфів в IV ст. до н. е. рабовласницька держава ще не склалася, незважаючи на те, що в них існувало патріархальне рабство.

Б. М. Граков, заперечуючи М. І. Артамонову, висловив думку, що рабовласницька держава у скіфів існувала. Твердження, що вона була лише на території Криму, не має серйозних підстав.

Б. А. Шрамко відзначив, що В. А. Іллінська неправильно порівняє скіфський племінний союз з ірокезькою федерацією, що належать до різних історичних епох.

По доповіді Т. М. Кніпович „Населення Ольвії догетьського періоду за даними епіграфічних джерел“ Л. М. Славін, Б. М. Граков та А. О. Білецький вказали на важливе значення роботи доповідача.

Б. М. Граков, крім того, підкреслив, що основний склад населення, яке оточувало Ольвію в пізніші часи, судячи з доповіді, було за мовою півідічно-іранським.

По доповіді Л. Д. Дмитрова „Підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР за 1947—1950 рр. та перспективи її дальших робіт“ Л. М. Славін сказав, що роботи по вивченю Тіри необхідно продовжити, бо Тіра є вузлом ряду проблем — слов'янської, фракійської та ін.

Г. П. Красін звернув увагу на необхідність систематичного археологічного вивчення території Ізмаїльської області. Інститут археології повинен підтримати пропозицію про створення заповідника на місці древньої Тіри.

По доповіді А. В. Доброловського „Золотобалківське поселення“ викликало дискусію питання про етнічну приналежність населення цієї пам'ятки та ряду синхронних її городищ на південному Дніпрі.

Л. М. Славін підкреслив, що поселення в с. Золота Балка аналогічне пам'яткам на р. Інгулець і пов'язується з слов'янами.

П. М. Шульц вважає, що поселення це на півдні будівельних залишків та кераміки має прямі аналогії з пам'ятками пізніх скіфів у Криму.

Б. М. Граков вважає, що кераміка південно-дніпровських городищ розвинулася з скіфської кераміки; процент корчоватського посуду (блізько 7) вказує тільки на початок культурного впливу слов'ян. Архітектура на цих поселеннях має свою лінію розвитку, яка не залежить від будівельних прийомів на заході (Дністер) та в Криму.

В. Д. Блаватський відзначив, що для з'ясування етнічної приналежності не можна брати до уваги архітектурні прийоми. Особливо це стосується реконструкції жителів за похоронними спорудами.

Ф. М. Пащенко підтримав думку П. М. Шульца про близькість Золотобалківського поселення та Гаврилівського городища до Несаполіса Скіфського за характером жителів, конструктивними ознаками та господарською організацією території. Ф. М. Пащенко вважає, що думка Л. М. Славіна про слов'янські племена, які нібито спустилися з півночі на південний Дніпро і залишили ці пам'ятки, нічим не підтверджується. На такій точці зору стоїть і П. М. Шульц.

По доповіді І. Г. Шовкопляса „Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі“ виступив О. І. Тереножкін, який відзначив важливість результатів дослідження могильника для розв'язання проблеми походження слов'ян.

По доповіді Є. Ф. Покровської „До питання складання культури раннього заліза в лісостеповому правобережному Придніпров'ї“ М. І. Артамонов вказав, що підляє думку доповідача про існування відмінностей між пам'ятками Тясмина та Побужжя. М. І. Артамонов заперечував проти перебільшення значення впливу Кавказу на культуру лісостепових придніпровських племен.

О. І. Тереножкін вказав, що, як видно, не тільки захід та південний схід впливали на формування культури племен початку залізного віку в Середньому Придніпров'ї, але ця культура виявила свій зворотний вплив, бо склалася самостійно і була вже на досить високому рівні вже в передскіфський час. Оситнязькі кургани та окремі кургани Тясмина з похованнями передскіфського часу мають велике значення для висвітлення питання про складання культури залізного віку в Середньому Придніпров'ї.

По доповіді В. І. Канівця „Пам'ятки лужицької культури на території західних областей України“ виступив О. І. Тереножкін, який вказав на велике значення для науки дослідження пам'яток лужицької культури.

Крім зазначених, були заслухані також доповіді В. Д. Блаватського „Безпосередній виробник матеріальних благ в сільському господарстві північнопонтійських держав“ та Є. В. Махно „Сарматський могильник біля с. Усть-Кам'янка“.

На засіданнях секції першіної археології було заслухано та обговорено 11 доповідей.

По доповіді М. Я. Рудинського „Кам'яна Могила“ В. М. Даниленко сказав, що доповідач дає ряд нових, проте не завжди переконливих інтерпретацій рисунків на гrotах Кам'яної Могили.

По доповіді П. Й. Борисковського „Дослідження пам'яток кам'яного віку в басейні р. Міус (Приазов'я) в 1949 і 1950 рр.“ В. М. Даниленко вважає, що доповідач помилується, розглядаючи Амвросіївське костище як культове, бо воно утворилося внаслідок полювання.

І. Г. Підоплічко не погодився з методикою дослідження цього костища П. Й. Борисковським, а також з припущенням, що кістковий матеріал знаходився не на території стоянки. В заключному слові П. Й. Борисковський не погодився з опонентами.

По доповіді О. Ф. Лагодовської „Трипільське поселення в с. Сандраки, Вінницької обл., та деякі питання пізнього трипілля“ Т. С. Пассек сказала, що наслідки розкопок цього поселення, як і запропонований доповідачем поділ пізнього трипілля на кілька локальних груп, становлять значний науковий інтерес.

По доповіді С. М. Бібікова „До питання про ритуальні поховання в трипільських житлах“ Т. С. Пассек відзначила, що доповідач своєчасно поставив питання про ритуальні поховання трипільців.

В. М. Даниленко вважає, що знахідка поховання в с. Лука-Врублівецька свідчить про наявність поховань на площі жител, але не дає вказівок на похоронний обряд трипілля.

По доповіді Ю. М. Захарука „Проблема пізнього трипілля в Середньому Придніпров'ї за матеріалами досліджень останніх років“ О. Ф. Лагодовська вказала, що доповідач поставив досить інтересне питання про древність обряду трупоспалення в Трипіллі ще на етапі В₂. З питання синхронізації пам'яток софіївського типу з степовими культурами можна говорити лише про ранньокатакомбний чи навіть про ямно-катакомбний час.

Т. С. Пассек відзначила, що доповідач переконливо довів зв'язок софіївських пам'яток з пізнім трипіллям, але невдало спробував пов'язати їх з пам'ятками катакомбної культури.

По доповіді В. М. Даниленка „До питання про місце києво-трипільської культури в етногенетичному процесі“ виступила Т. С. Пассек, яка, із доповідача, вважає, що неолітична культура могла безпосередньо передувати трипіллю на середньому Дніпрі. Т. С. Пассек заперечувала можливість відкинути етап С₁ при дослідженні складання пізнього трипілля.

По доповіді А. Д. Столяра „Досвід історико-культурного аналізу Маріупольського могильника“ А. В. Добровольський сказав, що у доповідача є помилкові положення: порівняння могильника з мегалітами; твердження, що кам'яні закладки цього могильника перекривалися земляними насипами. А. Д. Столляр неправильно відносить могильник до патріархату, а не до матріархату і датує його катакомбним часом, тоді, як, судячи з інвентаря, він є неолітичним, одночасним дніпровським стоянкам типу Середнього Стору I.

По доповіді О. І. Тереножкіна „Кургани бронзового віку на р. Молочній“ О. Ф. Лагодовська вказала, що матеріали Молочанської експедиції дають можливість виявити локальні особливості цієї території в період бронзи.

На засіданнях секції були заслухані також доповіді І. Г. Підоплічка „Амвросіївська палеолітична стоянка і її особливості“, А. В. Добровольського „Чаплинський могильник“ та Т. Г. Мовши „До питання про розвиток трипільської антропоморфної пластики“.

III

Закриваючи конференцію, П. П. Єфіменко підкреслив, що її робота пройшла на високому науковому та ідейному рівні, в дусі здорової, принципіальної наукової критики та самокритики, в обстановці широкого і вільного обміну думками. Основним досягненням конференції є постановка та обговорення ряду теоретичних доповідей, присвячених розробленню питань походження слов'ян, проблемам скіфознавства, раннього трипілля, епохи бронзи.

Обговорення показало, що в розв'язанні проблеми слов'янського етногенезу, у вищенні пам'яток ранніх слов'ян, скіфської доби та ін. є великі успіхи, проте ще багато питань залишається спірними та дискусійними. Це особливо яскраво виявилося в зв'язку з доповідлю М. І. Артамонова про етнічний склад населення Скіфії, якому як археолог, так і мовознавці вказували на слабкі сторони його аргументації. На жаль, підкреслив П. П. Єфіменко, наші мовознавці ще мало приділяють уваги вивченю мов древніх племен та народів, що утруднює розробку ряду важливих загальноісторичних питань. П. П. Єфіменко підкреслив також, що великі успіхи радянських археологів у справі польового вивчення археологічних пам'яток УРСР пояснюються насамперед тим, що вони проводилися спільними зусиллями наукових колективів України, Москви та Ленінграда.

Робота конференції показала, що після виходу в світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства радянські археологи вже досягли нових успіхів у справі вивчення та висвітлення ряду важливих питань древньої історії нашої країни. Проте в археологічній науці є ще немало дискусійних питань (про походження скіфів та слов'ян, про походження та характер трипільської культури, ряд питань з історії епохи бронзи та ін.), розв'язання яких є важливим завданням всього колективу радян-

ських археологів на найближчий час. Воно вимагає дальнього розширення експедиційних та теоретичних робіт по вивченню відповідних археологічних пам'яток на всій території УРСР, особливо на Дніпрі, Молочній та Інгульці.

Конференція підкреслила важливість лінгвістичних даних для розв'язання етногенетичних питань, відзначивши водночас, що радянські мовознавці ще мало приділяють уваги вивчення мов древніх племен та народів, без яких неможливе розроблення ряду загальноісторичних проблем.

У прийнятій конференцію розгорнутий постанові вказується на необхідність ще ширшого розгортання теоретичної роботи в світлі праці І. В. Сталіна з питань мово-знатства та експедиційних досліджень з метою висвітлення всіх важливих питань древньої історії нашої Батьківщини.

В постанові вказується також на необхідність об'єднання зусиль всіх радянських археологів для вивчення найважливіших археологічних пам'яток території УРСР, що мають загальноміжнародне наукове значення; необхідність збільшення публікації археологічних матеріалів, а також на ряд інших невідкладних завдань археологічної науки на Україні.

До конференції була підготовлена та відкрита для загального огляду в приміщенні Інституту археології АН УРСР спеціальна виставка археологічних матеріалів, здобутих в різних районах території УРСР, в тому числі і на території новобудов.

Учасники конференції оглянули розкопки залишків оборонних споруд древнього Києва, що іх проводив інститут під час роботи конференції.

В роботі конференції, крім наукових співробітників Інституту археології АН УРСР, взяли участь представники багатьох наукових, навчальних та музеїчних установ Української РСР, а також Москви, Ленінграда та інших міст нашої країни. Зокрема, в роботі конференції взяли участь представники Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та його ленінградського відділу, Інституту слов'янознавства АН СРСР Державного Ермітажу, Кримського філіалу АН СРСР, інститутів Академії наук УРСР — історії, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Львівського філіалу АН УРСР, Академії архітектури УРСР, Київського та Харківського університетів, Ніжинського, Одеського, Вінницького та Ставропольського педагогічних інститутів, Київського, Харківського, Львівського, Дніпропетровського історичних, Одеського археологічного, Житомирського, Вінницького, Запорізького, Білгород-Дністровського, Кам'янськ-Подільського, Полтавського, Херсонського, Кіровоградського, Ровенського, Бердичівського краєзнавчих та Ленінградського артилерійського музеїв всього 124 особи.

Доповіді, прочитані на пленарних засіданнях конференції, опубліковані в окремому збірнику „Доклады VI научной конференции Института археологии“, тезиси доповідей, прочитаних на секційних засіданнях, надруковані в „Кратких сообщениях Института археологии“, вып. 2, інформація про конференцію — у „Віснику Академії наук УРСР“ № 7 за 1952 р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
ИИМК — Институт истории материальной культуры.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
ЛОИИМК — Ленинградское отделение ИИМК.
МАК — Материалы по археологии Кавказа.
МАР — Материалы по археологии России.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК — Отчеты Археологической комиссии.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
СА — Советская археология.
СЭ — Советская этнография.
Труды АС — Труды I—XV Археологических съездов.
ESA — Eurasia *septentrionalis antiqua*.
SC — *Scithica et Caucasicia*, В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПБ, т. I, 1893; т. II, 1904.

ЗМІСТ

П. П. Єфіменко, На новому етапі	3
---	---

Статті

В. Й. Довженок, Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних	10
Д. Т. Березовець, До питання про літописних сіверян	28
М. Ю. Брайчевський, Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст.ст. н. е.	45
М. І. Вязьмітіна, Вивчення сарматів на території Української РСР	56
А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії	76
О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу	95

Матеріали

В. А. Ілліпська, Городище скіфського часу на р. Сеймі	109
Є. В. Махно, Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки	123
Є. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин	128
О. Г. Шапошникова, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва	138

Хроніка

Р. І. Виєзжев, Є. В. Максимов, VI наукова конференція Інституту археології Академії наук Української РСР	148
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

П. П. Ефименко, На новом этапе	3
--	---

Статьи

В. И. Довженок, Феодальное имение в эпоху Киевской Руси в свете археологических данных	10
Д. Т. Березовец, К вопросу о летописных северянах	28
М. Ю. Брайчевский, Археологические свидетельства участия восточных славян в политических событиях римской истории III—IV вв. н. э.	45
М. И. Вязьмитина, Изучение сарматов на территории Украинской ССР	56
А. И. Фурманская, Фибулы из раскопок Ольвии	76
Е. Ф. Лагодовская, Памятники усатовского типа	95

Материалы

В. А. Ильинская, Городище скифского времени на р. Сейм	109
Е. В. Махно, Курганы скифского времени около с. Малые Будки	123
Е. Ф. Покровская, Курганы пред斯基фского времени в бассейне р. Тясмин	128
О. Г. Шапошникова, Памятники неолита и трипольской культуры в районе Киева	138

Хроника

Р. И. Выезжев, Е. В. Максимов, VI научная конференция Института археологии Академии наук Украинской ССР	148
---	-----

П о м и л к и

Стр.	Рядок	Н а д р у к о в а н о	Т р е б а
5	30 зв.	бере	брав
17	21 зв.	замків	житея
59	22 зн.	Франака	Фарнака
149	38 зв.	вона підтверджується	вона не підтверджується

АРХЕОЛОГИЯ

том VIII

(На украинском языке)

*

Редактор *I. O. Сергеева.*

Техредактор *H. П. Рахліна.*

Коректор *B. С. Дворкіна.*

*

БФ 02323. Зам. № 562. Тираж 1000.

Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. арк. 13,7.

Обл.-видавн. арк. 13,92. Папер. арк. 5,0.

Підписано до друку 5/IX 1953 р.

Ціна 11 крб. 50 коп.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР

Львів, вул. Стефаника, 11.

**ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

Київ, вул. Чудновського, 3.

Є В ПРОДАЖУ:

- Археологія, т. I, 1949, 198 стор., ціна 17 крб. 50 коп.
- Археологія, т. II, 1949, 226 стор., ціна 17 крб. 50 коп.
- Археологія, т. III, 1950, 190 стор., ціна 14 крб. в оправі.
- Археологія, т. IV, 1950, 202 стор., ціна 17 крб. 50 коп. в оправі.
- Археологія, т. V, 1950, 240 стор., ціна 14 крб. в оправі.
- Археологія, т. VI, 1952, 154 стор., ціна 11 крб. 90 коп. в оправі.
- Археологія, т. VII, 1952, 188 стор., ціна 14 крб. 05 коп. в оправі.
- Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, 1949, 262 стор., ціна 17 крб. 50 коп.
- Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, 1949, 332 стор., ціна 24 крб. 50 коп.
- Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, 1952, 418 стор., ціна 23 крб. 10 коп. в оправі.
- Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, 1952, 198 стор., ціна 18 крб. 30 коп. в оправі.
- Гончаров В. К., Райковецьке городище, 1950, 150 стор., 32 табл., ціна 14 крб. в оправі.
- Граков Б. М., Скіфи, 1947, 96 стор., ціна 7 крб.
- Довженок В. И., Військова справа в Київській Русі, 1950, 88 стор., ціна 2 крб. 45 коп.
- Доклады VI научной конференции Института археологии, 1953, 277 стор., ціна 13 крб. 85 коп.
- Ефименко П. П., Первобытное общество, 1953, 644 стор. ціна 37 крб. 60 коп. в оправі.
- Каргер М. К., Археологические исследования древнего Киева, 1951, 252 стор., ціна 14 крб. в оправі.
- Краткие сообщения Института археологии, в. I, 1952, 112 стор., ціна 4 крб. 50 коп.
- Краткие сообщения Института археологии, в. II, 1953, 88 стор., ціна 4 крб. 25 коп.
- Славин Л. М., Древний город Ольвия, 1951, 96 стор., ціна 2 крб. 10 коп.
- Фабрициус И. В., Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. в. I, 1951, 128 стор., + 24 табл., ціна 15 крб. 05 коп. в оправі.

Всі видання Академії наук Української РСР продаються в магазині Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Леніна, 42, а також в магазинах „Главкниготоргу“, магазинах „Укоопкультторгу“, в усіх районних центрах та кіосках „Союзпечать“.

Можна звертатися також до відділів „Книга-почтой“, що є при всіх обласних філіалах „Главкниготоргу“.

Відділ „Книга-почтой“ висилає книги накладною платою без завдатку.

